

O'ZBEKISTON MADANIYATI VA SAN'ATI

ILMIY-USLUBIY, NAZARIY-AMALIY
ELEKTRON JURNALI

2026 / 1 (3)

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN’AT VA MADANIYAT
INSTITUTI**

**O‘ZBEKISTON MADANIYATI
VA SAN’ATI**
ILMIY-USLUBIY, NAZARIY-AMALIY JURNALI

**Ushbu elektron jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2025-yil 31-oktyabrdagi 376/5-son qarori bilan
san’atshunoslik fanlari bo‘yicha dissertatsiyalar natijalarini chop etishga tavsiya etilgan
ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.**

2026 / 1 (3)

Toshkent – 2026

“O‘zbekiston madaniyati va san’ati” ilmiy-uslubiy,
nazariy-amaliy elektron jurnali

Bosh muharrir:
Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich
Tarix fanlari nomzodi, professor
Bosh muharrir o‘rinbosari:
Yakubov Baxtiyor Choriyevich
San’atshunoslik fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Mas’ul kotib:
Xolmuminova Nigora Xankulovna

Texnik muharrir:
Abdulg‘oziyeva Ro‘zigul Normurod qizi

Jamoatchilik kengashi

Ozodbek NAZARBEKOV
O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vaziri, O‘zbekiston Respublikasi xalq artisti

Shuhratilla RIZAYEV
O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi Kinematografiya agentligi direktori, filologiya fanlari nomzodi, professor

Otabek XASANOV
Respublika ma’naviyat va ma’rifat markazi direktori, siyosiy fanlari doktori (DSc)

Yodgor SA’DIYEV
O‘zbek Milliy akademik drama teatri direktori, O‘zbekiston Respublikasi xalq artisti

Nodira MUSTAFOYEVA
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘limi boshlig‘i, tarix fanlari doktori, professor

Kamolola AKILOVA
O‘zbekiston tasviriy san’at galereyasi direktori, O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, san’atshunoslik fanlari doktori (DSc), professor

Jannat ISMOILOVA
O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi direktori, tarix fanlari doktori, professor

Umida TESHABOYEVA
Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi direktori, tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

Sirojiddin SAYYID
O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi, O‘zbekiston xalq shoiri

Rustam ABDULLAYEV
O‘zbekiston Bastakorlar uyushmasi raisi, O‘zbekiston Respublikasi san’at arbobi

Tahrir hay’ati

Akbar XAKIMOV
O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi, O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi, san’atshunoslik fanlari doktori, professor

Nigora AXMEDOVA
O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi, san’atshunoslik fanlari doktori, professor

Muhabbat TULYAXODJAYEVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Abduxalil MAVRULOV
O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi, tarix fanlari doktori, professor

Oltinoy TOJIBOYEVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Rustambek ABDULLAYEV
O‘zbekiston Respublikasi san’at arbobi, san’atshunoslik fanlari doktori, professor

Marfua XAMIDOVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Viktor ALEMASOV
Falsafa fanlari doktori, professor

Sayyora TUYCHIEVA
Falsafa fanlari doktori, professor

Muhammadjon QURONOV
Pedagogika fanlari doktori, professor

Absalom UMAROV
Sotsiologiya fanlari doktori, professor

Ma’rufjon YULDOSHEV
Filologiya fanlari doktori, professor

Dilafroz QODIROVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Ravshan YUNUSOV
O‘zbekiston Respublikasi san’at arbobi, san’atshunoslik fanlari nomzodi, professor

Guzalxon ISAKOVA
Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Aziza KURBANOVA
Pedagogika fanlari doktori, dotsent (DSc)

Shoira ASADOVA
Tarix fanlari nomzodi, dotsent

O‘ktam NOSIROV
Falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Zoya ARISLANBOYEVA
Tarix fanlari nomzodi, dotsent

Aybek KOPADZE
San’atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent

Oybek DAVLATOV
Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Nasiba TURG‘UNOVA
San’atshunoslik fanlari bo’yicha falsafa doktori, dotsent

Zumriniso KOZIMOVA
Dotsent

Muhayyo MUXTOROVA
San’atshunoslik fanlari bo’yicha falsafa doktori

Shahlo HAMIDOVA
San’atshunoslik fanlari bo’yicha falsafa doktori

Gulnoza BOBONAZAROVA
Filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori

Robiya TURSUNMETOVA
San’atshunoslik fanlari bo’yicha falsafa doktori

Scientific-methodological, theoretical-practical
electronic journal “Culture and Art of Uzbekistan”

Editor-in-Chief:
Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich
Candidate of Historical Sciences, Professor
Deputy Editor-in-Chief:
Yakubov Baxtiyor Choriyevich
PhD in Art Studies, Associate Professor
Executive Secretary:
Xolmuminova Nigora Khankulovna

Technical Editor:
Abdulg‘oziyeva Ro‘zigul Normurod qizi

Public Council

Ozodbek NAZARBEKOV
Minister of Culture of the Republic of Uzbekistan,
People’s Artist of the Republic of Uzbekistan

Shuhratilla RIZAYEV
Director of the Cinematography Agency under the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan, Candidate of Philological Sciences, Professor

Otabek KHASANOV
Director of the Republican Center for Spirituality and Enlightenment,
Doctor of Political Sciences (DSc)

Yodgor SA’DIYEV
Director of the Uzbek National Academic Drama Theatre,
People’s Artist of the Republic of Uzbekistan

Nodira MUSTAFOYEVA
Head of the Department of Social and Humanitarian Sciences at the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Doctor of History, Professor

Kamolola AKILOVA
Director of the Gallery of Fine Arts of Uzbekistan, Academician of the Academy of Arts of Uzbekistan, Honored Cultural Worker of Uzbekistan, Doctor of Art Studies (DSc), Professor

Jannat ISMOILOVA
Director of the State Museum of History of Uzbekistan, Doctor of History, Professor

Umida TESHABOYEVA
Director of the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi,
Doctor of Philosophy (PhD) in History

Sirojiddin SAYYID
Chairman of the Writers’ Union of Uzbekistan, People’s Poet of Uzbekistan

Rustam ABDULLAYEV
Chairman of the Composers’ Union of Uzbekistan, Honored Art Worker of the Republic of Uzbekistan

Editorial Board

Akbar KHAKIMOV
Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Academician of the Academy of Arts of Uzbekistan, Honored Mentor of Youth of Uzbekistan, Doctor of Art Studies, Professor

Nigora AKHMEDOVA
Academician of the Academy of Arts of Uzbekistan, Doctor of Art Studies, Professor

Muhabbat TULYAKHODZHAYEVA
Doctor of Art Studies, Professor

Abduxalil MAVRULOV
Honored Mentor of Youth of Uzbekistan, Doctor of History, Professor

Oltinoy TOJIBOYEVA
Doctor of Art Studies, Professor

Rustambek ABDULLAYEV
Honored Art Worker of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Art Studies, Professor

Marfua KHAMIDOVA
Doctor of Art Studies, Professor

Viktor ALEMASOV
Doctor of Philosophy, Professor

Sayyora TUYCHIEVA
Doctor of Philosophy, Professor

Muhammadjon QURONOV
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Absalom UMAROV
Sociology Sciences, Professor

Ma’rufjon YULDOSHEV
Doctor of Philological Sciences, Professor

Dilafroz QODIROVA
Doctor of Art Studies, Professor

Ravshan YUNUSOV
Honored Art Worker of the Republic of Uzbekistan, Candidate of Sciences in Art Studies, Professor

Guzalxon ISAKOVA
Doctor of Sciences (DSc) in Philology, Associate Professor

Aziza KURBONOVA
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor

Shoira ASADOVA
Candidate of Sciences Historical, Associate Professor

O‘ktam NOSIROV
Candidate of Sciences Philosophical, Associate Professor

Zoya ARISLANBOYEVA
Candidate of Sciences Historical, Associate Professor

Aybek KOPADZE
Candidate of Sciences in Art Studies, Associate Professor

Oybek DAVLATOV
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor

Nasiba TURG‘UNOVA
Doctor of Philosophy (PhD) in Art Studies, Associate Professor

Zumriniso KOZIMOVA
Associate Professor

Muhayyo MUXTOROVA
Doctor of Philosophy (PhD) in Art Studies

Shahlo HAMIDOVA
Doctor of Philosophy (PhD) in Art Studies

Gulnoza BOBONAZAROVA
Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

Robiya TURSUNMETOVA
Doctor of Philosophy (PhD) in Art Studies

I. TEATR VA KINO SAN'ATI

Mamur Umarov Saboxat Haytmatova Kamila Xasanova Bazar Sultanov	JADID DRAMASI: "TO'Y" NOMLI TEATR RISOLASI HAQIDA	6
Zebo Fazliyeva	ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ФИЛЬМЫ, УДОСТОЕННИЕ ПРЕМИИ «ОСКАР»	14
Saxobiddin Xudayberdiyev	ADOBE SENSEI PLATFORMASINING KINO TAHRIRIDAGI INTELEKTUAL YECHIMLARI	22
Shoxrat Amanmuradov	РОЛЬ ТАНЦА В РАСКРЫТИИ ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЗАМЫСЛА СПЕКТАКЛЯ	31
Ilhom Sodiqov	SUNNIY INTELLEKTNI KINOMONTAJDA QO'LLASH: KELAJAK SARI YANGI QADAM	36
Ilhom Sodiqov	СТАНОВИНИЕ И РАЗВИТИЕ ЗВУКОЗРИТЕЛЬНОГО МОНТАЖА В УЗБЕКИСТАНЕ	49
Xabibullo Kabilov Shaxlo Xamidova	O'ZBEKISTONDA BO'LISHI MUMKIN BO'LGAN XALQARO FESTIVALLAR: ILMIY-NAZARIY TAHLIL VA STATEGIK ISTIQBOLLAR	55
Dilshod Ismailov	REJISSYORLARNI TARBIYALASHDA BADIY DID MASALALARI	60
Farhod Farmonov	MUQIMIY NOMIDAGI O'ZBEK DAVLAT MUSIQALI TEATR REJISSURASIDA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR	66
Pokiza Bekmuradova	DRAMATURG VA AKTYOR IJODIY HAMKORLIGI (SHUKUR BURXONOV IJODI MISOLIDA)	75
Nilufar Buxarova	PROFESSOR ARSEN ISMOILOV METODIKASI: SAHNAVY HARAKAT, QILICHBOZLIK VA AKTYORLIK MAHORATINING SINTEZI	81
	MUSIQALI TEATR AKTYORLARINI SHAKLLANTIRISHDA JANR VA IJRO USLUBIYATINING ILMIY METODOLOGIK AHAMIYATI	86
	TEATR SAHNA BEZAGI: BADIY TAFAKKUR VA DRAMATURGIK MAKON UYG'UNLIGI	95
	URUSH SOYASIDAGI MUHABBAT	100

II. MUSIQA, RAQS, TASVIRIY SAN'AT

Jahongir Mamatqosimov	ESTRADA VA OMMAVIY TOMOSHALAR REJISSYORLARINING MEDIA KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI	108
To'xtasin Rajabov	UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA O'ZBEK MUSIQA FOLKLORINI O'RGATISH JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH IMKONIYATLARI	115
Zebo Fazliyeva	RAQS ANSAMBLARI IJODIDA O'ZBEK MILLIY RAQS MAKTABLARINING USLUBIY IFODALANISHI	127
Baxtiyor Umarov	YOSHLAR TARBIYASIDA MUSIQA SAN'ATINING ZAMONAVIY MASALALARI	134
Baxtiyor Umarov	O'ZBEK MILLIY MUSIQA SAN'ATI: AN'ANA VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR	139
Alfiya Abdullayeva	ПРЕТВОРЕНИЕ МАКОМА В ФОРТЕПИАННУЮ МУЗЫКУ УЗБЕКИСТАНА	144
Shokirjon Otabekov	O'ZBEK MILLIY MUSIQA SAN'ATIDA DOIRA IJROCHILIGINING AHAMIYATI	149
Alisher Jabbarov	HOFIZLIK SAN'ATI – IJTIMOY-MADANIY FENOMEN SIFATIDA (O'ZBEKISTON XALQ HOFIZI BEKNAZAR DO'STMURODOV MISOLIDA)	156

III. MADANIYATSHUNOSLIK, SOTSILOGIYA, SIYOSATSHUNOSLIK

Abduxalil Mavrulov	<i>JAMIYAT TARAQQIYOTI VA IJTIMOY-MA'NAVY MUHIT UYG'UNLIGI</i>	175
Dilafroz Yusupaliyeva	<i>MAHALLALARDA MADANIY-MA'RIFIY ISHLARNI TASHKIL ETISHNING YANGI TIZIMINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI</i>	189
Jamshidbek Niyazbekov	<i>KREATIV IQTISODIYOTNI MADANIYAT MARKAZLARI FAOLIYATIGA JORIY ETISH AMALIYOTLARI, XORIJIY TAJRIBA VA O'ZBEKISTON UCHUN IMKONIYATLAR</i>	196
Komiljon Rahimov	<i>MADANIYAT VA SAN'AT SOHASIDA ZAMONAVIY INNOVATSION MENEJMENT VA BOSHQARUV USULLARI</i>	203
Vahobjon Rustamov	<i>MADANIY TADBIRLAR TURLARI VA ULARNI TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI</i>	212
Muyassar Tojiahmedova	<i>MILLIY TARIXIY XOTIRA VA UNING NAMOYON BO'LISHI</i>	225
Mo'minmirzo Xolmo'minov	<i>MADANIYAT VA SAN'AT SOHASIDA MABLAG' JALB ETISH VA DAVLAT- XUSUSIY SHERIKLIK LOYIHALARINI AMALGA OSHIRISH: XORIJ VA MAHALLIY TAJRIBA GIBRID</i>	232
Sadaf Sharipova	<i>INTERAKTIV ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING MUZEY TURIGA MOS METODIKASINI TANLASHGA DOIR</i>	243

IV. FILOLOGIYA, TARIX, FALSAFA

Sherali Qo'ldashev	<i>"CHAQCHAQ" JANRI VA UNING ASKIYA SAN'ATI BILAN BOG'LIQ JIHATLARI</i>	253
Gulrux Babanazarova	<i>QASHQADARYO DOSTONCHILIK USLUBI VA AN'ANALARI</i>	258
Musallam Abdujabbarova	<i>ALISHER NAVOIY LJODIDA SO'Z SAN'ATI VA BADIY TAFAKKUR MASALALARI</i>	264
Shoira Ramazanova	<i>МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ СФЕРЫ ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ</i>	270
Bibiaysha Kudayberganova	<i>QORAQALPOQ FOLKLOR SAN'ATI VA MADANIYATINING SHAKLLANISH TARIXI</i>	277
Bobur Abdurahimov	<i>XALQ QO'SHIQLARIDA MILLIY QADRIYATLARNING BADIY-G'OYAVIY IFODASI</i>	282
Shaxloxon Davlatova	<i>O'ZBEK XALQ QO'SHIQLARI TASNIFI</i>	292

V. PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, KUTUBXONASHUNOSLIK

Abduxamid Umarov	<i>MADANIYAT VA SAN'AT OLIY MAKTABLARIDA "ART TA'LIM" SIFAT VA SAMARADORLIGINI TAKOMILLASHTIRISH</i>	301
Rashid Usnatov	<i>TEATR KORKEM ONERI PEDAGOGIKASINDA SOZDIN HAREKETI USTINDE ISLEW</i>	309
Xayitgul Pirmedova	<i>O'ZBEKISTON OLIY O'QUV YURTLARIDA AXBOROT-RESURS MARKAZLARI RESURLARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH MASALALARI</i>	316
Go'zal Nuriddinova	<i>O'ZBEKISTON AMALIY BEZAK SAN'ATI SOHASIDAGI BADIY TA'LIMI TIZIMI</i>	325
Xurshida Ro'ziqulova	<i>"JADIDLAR" MUSIQALI SPEKTAKLI HAQIDA YOSH MUTAXASSISNING SAHNAVY MULOHAZALARI</i>	335

Mamur Umarov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
professori, falsafa fanlari nomzodi
E-mail: umarovmamur@gmail.com*

JADID DRAMASI: "TO'Y" NOMLI TEATR RISOLASI HAQIDA

***Annotatsiya.** Maqola jadid adabiyotining muhim namunalaridan biri bo'lgan "To'y" nomli teatr risolasi haqida. Asarda milliy fojia sifatida qaraladigan savodsizlik, manmanlik, yaltoqlik, isrofgarchilik kabi ijtimoiy illatlarga qarshi kurash g'oyalari ochib berilgan. Shuningdek, sahna asarining tuzilishi, voqealar ketma ketligi, personajlar xarakteri va jadidlarning maorif, taraqqiyot g'oyalari badiiy jihatdan tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** jadid, teatr, pyesa, tahlil, maorif, savodsizlik, isrofgarchilik, milliy fojia, to'y.*

THE JADID DRAMA: A THEATRICAL BOOKLET ENTITLED "THE WEDDING"

***Abstract.** This article analyzes "To'y" ("The Wedding"), one of the significant examples of Jadid literature. The play highlights the struggle against social vices such as illiteracy, arrogance, flattery, and wastefulness, which are portrayed as manifestations of a broader national tragedy. The study offers a literary analysis of the dramatic structure, plot development, and character portrayal, while also examining the Jadids' ideological views on enlightenment, social reform, and progress.*

***Keywords:** jadid, theatre, play, analysis, education, illiteracy, wastefulness, national tragedy, wedding.*

XX asr boshlarida o'zbek milliy teatr san'ati jadidlar harakati asosida shakllanib, ijtimoiy hayotdagi eng dolzarb masalalarni yorituvchi vositaga aylandi. Jadid dramaturgiyasi millat taraqqiyoti yo'lida to'siq bo'layotgan savodsizlik, ma'rifatsizlik, isrofgarchilik, urf-odatlardagi ortiqcha marosimlar, manmanlik va

yaltoqlik kabi illatlarni sahnaga olib chiqib, tomoshabin qalbida ibrat ko'zi ochilishini, g'ururini uyg'otishni maqsad qildi. Shu nuqtayi nazardan, 1914-yilda yaratilgan "To'y" dramasi jadid teatr san'atining eng muhim asarlaridan biri sifatida alohida o'rin tutadi. Mazkur asar ijtimoiy qatlamlarning keng doirasini – boylardan tortib gadogacha, mansabdorlardan oddiy xalqgacha bo'lgan obrazlarni sahnaga olib chiqib, ularning o'zaro munosabatlari orqali milliy fojiani namoyish qiladi. "To'y" dramasi o'z davrida jamiyatning ichki muammolarini ochib beruvchi badiiy hujjat bo'lishi bilan birga, jadid dramaturgiyasining estetik va ijtimoiy imkoniyatlarini ham yaqqol namoyon etadi. Asardagi jadidlarning millatni "ibrat ko'zi"ni ochish g'oyasi orqali tomoshabinga nafaqat tanqidiy nigoh, balki ma'rifatparvarlik ruhida xulosa chiqarish imkoniyati beriladi.

Nusratulla Qudratulla va Xoji Muinning hamkorlikdagi badiiy ijod natijasi sifatida yuzaga kelgan "To'y" dramasi o'zbek jadid teatrining shakllanish jarayonida yangi bosqichni belgiladi. U sahna orqali millat taraqqiyotining asosiy masalalarini ko'tarib chiqqani, ma'rifat va ilmni jamiyat rivojining bosh yo'li sifatida talqin etgani bilan qadrlidir. Shuning uchun, "To'y" nafaqat o'z davrining ijtimoiy-estetik hodisasi, balki bugungi kunda ham jamiyatdagi muammolarni tanqidiy anglash va insonlarni ma'naviyatini yuksaltirishda muhim manba sifatida o'rganilishi lozim.

Pyesaning tahliliga keladigan bo'lsak, personajlarni xarakterlari rang-barang hamda tabiiy. Masalan, Mirzo ismli ziyoli "To'y" xarajatlari 15 ming so'mga yetganini eshitib, Boy o'g'lining o'qishiga to'ydan mablag' orttirib qolishini va yanada tejab, zaxiraga ham mablag' olib qolishini maslahat beradi. Boy uni haqorat qilib: "Ota-bobolarimizdan qolgan urfga barham beraymi? Shapka kiyib, yana nasihat beradi, – deydi. Oqsoqol esa, Boyga "yaltoqlik" qilib, "sani shu odobsizliging uchun mahalladan chiqardik," – deb bankirga fotiha beradi. Bu janjaldan so'ng hamma tarqab ketadi.

"Maslahat oshi" voqeasi shunchalar urf-odat, irimlarga boyki, yaxshiyam mualliflar shularni teatr uchun yozib beribdi degan xulosaga kelasiz. Millat rivoji

uchun to'siq bo'layotgan savodsizlik, manmanlik, yaltoqlik, "ko'cha"dagilarga aralashgan yoshlar maishati, yangi fikrlilarning yolg'izlanib qolishi, barcha mavzular mualliflar uchun "milliy fojia"dir. Mualliflar "Maslahat oshi"dagi taradduddan so'ng, mantiqan "To'y" voqeasini tomoshaga aylantiradi.

Sahna asarining ikkinchi voqeasi "To'y" bilan boshlanadi. Mualliflar to'yning musiqiy bezagini sahnalashtiruvchilarga qoldirgan, shekilli. Odatda, bir surnay, to'rt karnay, bir doira, bir nog'ora bunday tadbirlar to'y tantanasining bezagi hisoblangan. Voqeani qayerda sodir bo'layotgani belgilanib "hovli manzarasi" degan izoh berilgan. Voqeaga ruhiyat berish uchun mualliflar bir tarafda 3–4 stul, boy, oqsoqol, domla va to'ybola o'tiribdi. Bu joyda ham to'ybolaning kiyimlari mahalliy aholi udumiga bog'liq bo'lgani uchun belgilanmagani va sahnalashtiruvchilarga havola etilgani to'g'ri deb hisoblaymiz.

Voqeaning vaqti aniq berilgan. Domla, janob Boy odamlarni soat nechaga xabar qilgansiz? Boy ba'zilarini sakkizga, boshqalarini o'nga, deydi. Javob mantiq bo'yicha to'g'ri. To'yxonaga hofiz va "Juvon" ertaroq kirib keladi. Boy ularni kutib oladi. "Juvon" boy bilan quchoqlashib ko'rishadi, ammo "boshqalari bilan qo'l berib ko'rishar" kabi ibora yaltoqlikning ochiq namoyishi edi. Juvonning boy, boyvachcha, domla va oqsoqol bilan muomalasi, choyqand qilib, barchaning ko'nglini olishi kabi illat ham tarix sahifalarida qolgan. Agar muallif ular shu sahna asariga ba'zi illatlarni kiritmaganida bunday urflar borligini bilmagan bo'lar edik. "To'y"ga shahar boylari va a'yonlarni kirib kelishi, ular ham "juvon" xizmatidan bahramand bo'lishi alohida izohlanadi. A'yonlar kimga veksal berishi, kimni sarson qilishni, yana kimni yalintirishni shu joyda kelishib olishgach, palov keltirildi. Taboqlar olinib, to'nlar kiygiziladi. Mehmonlar kuzatiladi. Bu tomosha ham tomoshabinni hayratga solsa kerak. Sababi, bu marosimlarni bajarishi jiddiy intizom hamda mantiqli harakatni talab qiladi. So'ngra, yana mullalar, avomlar, fotiha va duo izohlanadi. Bular ham ishonchli harakatlarga tayanishi lozim. Shu tantanaga mualliflar gadoyini kiritadi. Boy uni haqorat qiladi, haydaydi, u esa yalinadi.

“To‘y”dagi bu darajadagi tabaqalashuvni ko‘rganlar, albatta, tegishli xulosa chiqarishi aniq.

“To‘y”ning eng tuban voqeasi “Mayxo‘rlilik majlisi” deb nomlangan. U tartib bo‘yicha uchinchi sahna ko‘rinishidir. Demak, ikkinchi voqea “To‘y” kunduz kuni, boyning hovlisida sodir bo‘lgan bo‘lsa, uchinchi voqea “mayxo‘rlilik” boyning mehmonxonasida, mantiqan kech kirganda boshlanmoqda. “Padarkush”da “bo‘z bolalar” – savodsiz, hunarsiz, maishatga berilgan yoshlar edi. “To‘y”da esa “bo‘z bolalar”ning rahbari 40 yoshli, qolganlari 25 hamda 20 yoshli yigitlar. Ular “ko‘cha”ni nomidan ish yuritadigan, puli borlarni qo‘rqitib yashaydigan, ular hisobidan maishat qiladigan bezorilar. Muallif ularning tubanliklarini alohida sahnaga olib chiqib, voqeani “Mayxo‘rlilik majlisi”, deb nomlagani e‘tiborga loyiq. Bu milliy fojining yangi tus olgan, tubanlashgan ko‘rinishi edi. Bu mavzu alohida sahnaga olingandagina ularning tubanliklari to‘liq ochilishini muallif his qilgan.

May va “juvon” masalasi uy bazmiga aylanib, mualliflar izohi bilan g‘azal o‘qishib, qarsak urarlar, juvon o‘ynar, boy ila o‘g‘li ular davrasida qolib juvonni chakkasiga bir necha qog‘oz pul yopishtirar kabi harakatlar ziyofatning rivojini belgilaydi. Bo‘z bolalarning “rahbari” juvonga “ukajon” deb murojaat qilishi, bu tubanlikka yanada oydinlik kiritadi. “Juvon”ni ikki bo‘z talashib, mastlarning janjallashishi va bazmni to‘polonga aylanishi ham izchillik bilan izohlangan. Orzuqul qo‘liga pichoq olib, O‘lmasni quvib ketishi, qolganlar ular ortidan yugurishi voqeani mantiqan yakunlaydi. Pyesani bu voqeasi yakuniga “parda” deb nuqta qo‘yiladi.

Parda yana ko‘tarilur va jar solish orqali “To‘y”ning tantana darajasi alohida e‘lon qilinadi. Eshnazar sahnaga chiqib, jar solar: “Dushanba, seshanba, chorshanba kunlari “Afrosiyob”da ko‘pkari bo‘ladur. Ko‘rmaganlar armonda qoladur”. Parda tushar bu sahna, albatta, “jar solish” voqeasi deb hisoblanib, mustaqil ko‘rinishdir. Lekin mualliflar uni voqea sifatida ajratmagan. Sababi, “maslahat oshi”da ko‘pkari haqida alohida takliflar aytilgan. Tomoshabin rejadagilar amalga oshmoqda, faqat ko‘pkari nima bo‘ldi ekan?, degan paytda “jar solinishi” o‘tirganlar tasavvurida

voqeani jonlantiradi va “To’y”ning darajasi haqida ma’lumot beradi. Shu jihatdan mualliflar bu jarayonni tomoshabinlarga eslatgani mantiqan to’g’ri va u “jar” shaklida e’lon qilingani ham maqsadga muvofiq.

Nihoyat, yakuniy voqeaga yetib keldik. Bu voqeani “hisob-kitob” deb nomlash mumkin. Sabab, to’ydan so’ng uy egasi o’tgan hodisalarni tahlil qiladi. Mualliflar ham shu mantiqqa asosan Boyga sodir bo’lgan “To’y” darajasini muhokama qiladiradi. Faqat manzil o’zgargan. Demak, voqea to’yning yakunida boyning do’konida sodir bo’ladi. Qachon? degan savolga ertalab, barcha do’konlar ochiladigan payt, deb javob bersa to’g’ri bo’ladi. Mualliflar to’ydan so’ng Boyning kiyimi o’zgarganini eslatib: “Ko’hna libos kiygan”, – deydi. Bu remarka ikki ma’noni anglatadi, birinchisi to’y o’tganini, ya’ni To’y tadbiriga Boy obro’siga yarasha kiyinganini, ikkinchisi, uni bor boyligidan ayrilganini tomoshabin, uning kiyimidan anglashi lozimligini eslatadi.

“To’y”ga o’n besh ming sarflashni rejalashtirgan boy, yanada g’ururlanib do’kondagi zaxirani ham ishlatib yuborganini “do’konda” anglashi ustiga, Moskovskiy bankka besh ming to’lov vaqti kelganini bilib, fig’oni chiqadi. Natijada Boy xizmatkoriga nasiyalarni yig’ib kelishni, yetmaganiga do’sti Xidirboydan qarz olib kelishini tayinlaydi. Xizmatkori chiqib ketgach, bu bo’shliqni dramaturglar to’ldiradi. Bank vakili bo’lgan Mirzo povestka olib keladi. Bank vakili ketgach do’konga xaridor keladi.

Mualliflar “Xarid” voqeasi bilan “sahnada turgan miltiq otilishi kerak” degan teatr aqidasiga amal qilib, xaridorni do’kondagi chitlarni tanlashga kiritadi. Asabiylashgan Boy: “Qirq ikki pul beraman”, – degan xaridorni haydab soladi. Ijro uchun bu xabar ahamiyatli, sababi bu davrda bir to’p chit qanday narxda bo’lganligini bilib olinadi. Qarzga botib qolgani uchun asabiylashgan Boy oldiga ko’pkarining shov-shuvini Eshnazar olib kiradi. U Boyning “To’y”idagi ko’pkari, avvalgilariga qaraganda eng zo’ri bo’lganini, o’n kishi otdan yiqilganini, to’rttasi o’lganini, oltitasini oyog’i singanini zavq bilan so’ylaydi. Bu xabardan quvonishi

lozim bo'lgan Boy esa, to'yga 19 ming sarflaganini, hozir bankka 5 ming bermasa, do'koni musodara bo'lishini aytib yig'laydi.

Voqealar rivojlana borib, o'zining avj pardasi tomon intiladi. Xizmatkor na nasiyalarni yig'adi, na qarzga pul olib keladi. Boyda esa, "Oshingni yeydi, to'ningni kiyadi, boshingga ish tushganida o'zini tortadi" kabi hayotiy fikrlar tug'yoni boshlanadi. Boy so'nggi chorani qo'llaydi yonidagi 5 ta 5 ming so'mlik veksallarni bankka qo'yib, qarz olib, to'lov qilishini xizmatkoriga buyuradi. Xizmatkor javob olib kelgunga qadar o'tadigan vaqt ham sahnalashtiruvchilarga havola. Bankdagilar puli tugagan, qarzga botgan Boyning veksalini olmaydi. Voqea tobora keskinlashib do'konga sudebniy pristav va politsiya kirgach, tomosha avj nuqtaga ko'tariladi. Boy faryod qilib, o'zini do'kondagi chit to'plami ustiga tashlaydi, u mollarini ro'yxatga olgani qo'ymaydi. Shu to'polon ustiga bank vakili Mirzo kiradi va xalqqa qarab: "Turkiston musulmonlari, ilmsizlik oqibatidagi nodonlikdan qachon qutulamiz? Qarzga kirib to'y, aza, ko'pkari, sharobxo'rlik, juvonbozlik kabi urf va rasm bo'lgan isroflarga barham berib, pulimizni ilm va maorif, din hamda millat rivoji yo'liga sarf qilsakkina taraqqiy topgan millatlar qatoriga ko'tarilamiz", – degan ma'noda ma'ruza qilib, fikrini "Alloh taolo jumla musulmon birodarlarimizga ibrat ko'zi bersin", – deb yakunlaydi. Jadidlar ilmni va maorifni rivojlanishning asosi deb bilgan bo'lsa, teatrlar tashkil qilganlar tomoshani ko'rganlar ro'parasiga "oyna" qo'yib, ularga "ibrat ko'zi" tilaydi. Ular tomoshadan o'ziga tegishli xulosalar chiqaradi, deb umid qiladi. Demak, "ibrat ko'zi" – bu ziyolilikka xos farosat degan xulosaga kelimiz.

Jadid dramasini teatr san'ati talablari asosida o'rganish jarayonida "Padarkush"dan so'ng yozilgan "To'y" ijtimoiy jihatdan juda keng qamrovli bo'lib, avvalgi savodsiz, hunarsiz, rejasizlikdan zerikkan yoshlar maishatga berilgan "bo'z bolalar" holida izohlangan bo'lsa, endi ular millat tanasiga yopishgan kana, tekinxo'r bezorilar, puldorlarni qo'rqitish evaziga maishat qiladigan "bo'z bolalar" darajasiga ko'tarilgan. Shuningdek "To'y"da jamiyatning barcha qatlami qatnashadi. Unda yuqori mansabdordan tortib, toki gadogacha, bankirlardan to politsiyagacha,

oddiy odamlardan, toki Xoji otagacha maqsadga muvofiq qamrab olingan. Eng muhimi barcha personajlar jadidlar g'oyasi jamiyatning yetakchi kuchiga aylanganini anglashga ko'maklashadi. "To'y"ni mukammal yozma sahna asariga aylanishida Nusratulla Qudratulla qatori Xoji Muinning hissasi yetakchi bo'lganini dalillagan Shuhrat Rizayev fikriga qo'shilgan holda, uni mustaqil ijod qilgan sahna asarlariga ham murojaat qilishdan avval uning bu davrdagi mavqeiga to'xtalamiz. Nusratilla Qudratilla "To'y" mavzusi dolzarbligini anglab, uni qog'ozga tushirgach, Xoji Muinga uchragani, uni omadini belgilaydi. Sababi 30 yoshli Xoji Muin fors, arab, turk va rus tillarida erkin so'zlay va yoza oladigan savodli adib sifatida e'tirof etilgach, Behbudiyning "Samarqand" gazetasi hamda "Oyna" jurnalida faoliyat yurita boshladi. Ayniqsa, "Oyna" jurnali ma'rifat va madaniyatni targ'ib qilishda muhim o'rin tutgan nashr edi. Unda millat taqdiri, tarixiy xotira, til va adabiyot masalalari, shuningdek, xalqaro vaziyatga doir maqolalar va munozaralar muntazam yoritib borilgan [1, 227-b]. Xoji Muin ijodkor va mohir tashkilotchi sifatida samarali faoliyat ko'rsatib, Behbudiyning rag'bati va hurmatini qozongan [2, 463-b]. Demak, Xoji Muin 1913-yildan matbuotda ishlay boshlagani uni 1914-yilda yozilgan "To'y" nomli sahna asarini muallifidan qabul qilib, uni ijtimoiy jihatdan keng qamrovli shaklga keltirish mumkinligiga ishonib, muharrir sifatida mantiqan tizimga kelishiga sabab bo'lgan, degan xulosaga kelish mumkin. "Xoji Muin 1915-yili elning sevimli jurnali bo'lgan "Oyna"da keng miqyosdagi xabarlarni nashr qilish bilan mashg'ul bo'lganiga guvoh bo'lamiz. Muallifning 1915-yilda ketma-ket "Eski maktab, yangi maktab" "Mazluma xotin", "Ko'knori" kabi sahna asarlari dunyo yuzini ko'radi" [3, 463-b].

Mualliflarning "To'y" nomli teatr risolasi jadid teatr san'atining eng yetuk sahna asarlaridan biri sifatida o'zbek adabiyoti tarixida alohida o'rin tutadi. Pyesa nafaqat badiiy jihatdan mukammal sahna asari, balki o'z davridagi ijtimoiy muammolarni keng qamrovli ochib beradigan muhim hujjat hamdir. Dramaturglar tomosha orqali jamiyatning barcha qatlamlarini, ularning o'zaro munosabatlari

orqali milliy fojia sifatida ifodalagani ham yosh avlod uchun ziyolilarimiz tinimsiz da'vat qilgani aniq bo'ladi.

Xulosa shuki, Nusratulla Qudratulla va Xoji Muinning hamkorligi asarning ijtimoiy-falsafiy chuqurligini ta'minladi. Xoji Muinning muharrir sifatidagi faoliyati sahna asarini mantiqiy tizimga keltirdi va uni yanada keng qamrovli shaklga olib keldi. Asardagi "ibrat ko'zi" tushunchasi jadidlarning ma'rifatparvarlik g'oyasini ifodalab, tomoshabinlardan o'z xulosalarini chiqarishlarini talab qiladi. "To'y" dramasi jadidlar harakatining teatr san'ati orqali millat taraqqiyoti yo'lidagi sa'y-harakatlarining yorqin dalili bo'lib, dramaturgiyadagi bu an'analar keyingi o'zbek teatr san'atining shakllanishiga mustahkam poydevor yaratdi. Asar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan holda, jamiyatdagi muammolarni tanqidiy anglashga va ziyolilik farosatini rivojlantirishning muhim manbai sifatida qaralmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bobonazarova G. *XX asr boshlaridagi milliy uyg'onish adabiyoti vakili: Mahmudxo'ja Behbudiy. "Jadidlarning o'zbek tili, adabiyoti va san'ati rivojidadagi o'rni" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari.* – Toshkent: 2025-yil 12-iyun. – B. 224-227.
2. Qosimov B. *Milliy uyg'onish adabiyoti.* – Toshkent: G'afur G'ulom, 2022. – 300 b.
3. Rizayev Sh. *Jadid dramasi.* – Toshkent: Sharq, 1997. – 318 b.

Сабохат Хайтматова

*Кандидат искусствоведения, профессор кафедры
»Искусствоведение и культурология»
Государственного института искусств и культуры Узбекистана
E-mail: khaitmatovas@gmail.com*

Камила Хасанова

*Стажер-преподаватель
кафедры «Телевизионные и медиатехнологии»
Ташкентского университета информационных технологий
имени Мухаммада ал-Хоразмий
E-mail: selfdigitalised@gmail.com*

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ФИЛЬМЫ, УДОСТОЕННЫЕ ПРЕМИИ «ОСКАР»

Аннотация. Данная статья представляет собой хронологический анализ ключевых зарубежных документальных лент, удостоенных премии Американской Киноакадемии «Оскар» с 1940-х по 2010-е годы. На основе архивного списка лауреатов исследуются основные тенденции и изменения жанра, которые напрямую связаны с глобальными историческими, политическими и технологическими изменениями. Прослеживается путь документалистики от инструмента государственной пропаганды военного времени до сложного, многофункционального медиума, способного к независимым расследованиям, глубоким личностным высказываниям и отражению коллективного сознания человечества.

Ключевые слова: документальное кино, эволюция кинодокументалистики, премия «Оскар», анализ, пропаганда, журналистское расследование, историческая память.

DOCUMENTARY FILMS AWARDED THE “OSCAR”

Abstract. This article provides a chronological analysis of the evolution of Oscar-winning documentary films from the 1940s to the 2010s. Based on an archival list of winners, it explores key trends and transformations of the genre that

directly correlate with global historical, political, and technological changes. The authors trace the path of documentary filmmaking from a tool of wartime state propaganda to a complex, multifunctional medium capable of independent investigation, profound personal expression, and reflecting the collective consciousness of humanity.

Keywords: *documentary film, evolution of film documentary, "Oscar" award, analysis, propaganda, journalistic investigation, historical memory.*

Премия Американской киноакадемии за лучший документальный фильм (Documentary Short Subject и Documentary Feature) является не только признанием профессиональных заслуг, но и уникальным историческим документом, отражающим интересы, приоритеты общества в конкретную эпоху. Данная статья, охватывающая периоды с 1942 по 2014 год, служит основой для анализа путей развития неигрового кино.

Технологическая революция также кардинально меняет язык и эстетику жанра. Доступность высококачественной съемочной техники, возможность монтажа на персональном компьютере и, что крайне важно, появление новых, глобальных платформ для демонстрации (таких как YouTube и Vimeo), что позволило демократизировать производство, а также заговорить тем, кого раньше не было слышно: независимым журналистам, активистам из самых отдаленных уголков планеты. Стирание границы между профессиональным и любительским контентом, с одной стороны, создало проблему информационного бума, но с другой, подарило миру невероятное разнообразие голосов и перспектив.

Анализируя хронологический список документальных фильмов – лауреатов премии «Оскар», – можно проследить увлекательную эволюцию жанра, которая оказывается тесно переплетена с ключевыми историческими и культурными событиями XX и XXI столетий. Этот архив служит не просто перечнем победителей, а своеобразной летописью

коллективного сознания, где каждый этап отражает главные тревоги, открытия и устремления своего времени. Документального кино, отмеченное «Оскаром», представляет собой путь от инструмента государственной пропаганды до многофункционального, сложного и независимого медиума. Этот путь зеркально отражает путь всего общества — от глобальных войн, коллективных идеологий к ценности индивидуальной человеческой истории. Каждый фильм в этом списке является не только произведением искусства, но и историческим документом, запечатлевшим дух своего времени [1].

Зарождение награды в 1940-х годах прошло под знаком Второй мировой войны, что незамедлительно отразилось на тематике победителей. Кино рассматривалось как оружие войны и инструмент памяти.

Доминирующей темой первого десятилетия в списке (1942–1946) является Вторая мировая война. Фильмы, такие как «Churchill's Island» Stuart Legg (1942, первая картина, получившая «Оскар» в категории документального короткометражного фильма), «With the Marines at Tarawa» (1945), «To the Shores of Iwojima» (1946) и «Target for Tonight» (1941), выполняли четкую пропагандистскую и информационную функцию. Их целью было мобилизовать тыл, показать героизм солдат и обеспечить поддержку военных действий населением. С окончанием войны фокус смещается на осмысление произошедшего. Фильм «Hitler Lives» (1946) служит предостережением об опасности возрождения нацизма, а «The Bismarck Convoy Smashed» Terry MacKenna (1944) и «Report from the Aleutians» (1944) становятся историческими хрониками ключевых сражений. Этот период характеризуется прямым, часто дидактичным, кинематографом, где авторский голос подчинен общей идеологической задаче.

В послевоенные годы 1950-е–1960-е годы документалистика диверсифицируется. На смену военной хронике приходят фильмы, прославляющие мирную жизнь, научные достижения и искусство.

Научно-популярное кино: «Walt Disney's Men Against the Arctic» (1955) и шедевр Jacques Custot, Louis Malle «The Silent World» (1956) открывают зрителю недоступные ранее уголки планеты, используя новые технологии подводных съемок. Появляются кинопортреты и документальные фильмы об искусстве, посвященные выдающимся личностям, такие как «Dr. Albert Schweitzer» Jerome Hill (1958) и «From Mao to Mozart: Isaac Stern in China» Murray Lerner (1981, снят позже, но продолжает эту традицию). Фильм «Glas» Bert Haanstra (1960) демонстрирует интерес к экспериментальной анимации и форме. Эпоха противостояния сверхдержав порождает такие работы, как «Plan for Destruction» (1944) и «Race For Space» David L. Wolper (1961), отражающие геополитическую напряженность и соревнование в космической гонке. Эти фильмы красноречиво свидетельствуют о напряженности Холодной войны. В 1960-е годы происходит развитие технологий в кино и тв. «Colour Trade Test Trail» (1961) и документальные фильмы, отражающие технологический переход эпохи, например, тестовые ролики для цветного телевидения «Giuseppina» символизируют важный этап – переход к цветному телевидению и эксперименты с изображением.

К 1970-м и 1980-м годам фокус оscarоносной документалистики решительно смещается в сторону социального активизма и прав человека. Кино становится более личностным, смелым и критичным. Оно начинает выполнять функцию гражданского высказывания, что ярко демонстрируют антивоенные и анти-ядерные манифесты. Этот период знаменует собой переход с глобальных повесток на внутренние, социальные и гуманитарные проблемы. Документалистика становится более личностной и смелой.

Фильмы «Why Man Creates» Saul Bass (1969) и «He Makes Me Feel Like Dancin» Edward Zwick (1984) исследуют творческое начало и искусство как социальную терапию.

Ярчайшими примерами антивоенного протеста и экологии становятся картины «If You Love This Planet» (1983) и «Women – For America, For the World» John Blair (1987), которые открыто критикуют ядерную угрозу и милитаризм [2]. Это прямое наследие пацифистских движений 1960–70-х. «Kitty: Return to Auschwitz» (1981) показывает, как кино начинает работать с травмой и памятью на глубоко личном уровне. В этом фильме история Холокоста передается через глубоко личный опыт.

2000-е–2010-е годы: рубеж тысячелетий окончательно закрепляет за документалистикой роль «четвертой власти». Фильмы становятся расследованиями, привлекающими внимание к острым проблемам глобального масштаба. В документалистике все чаще освещаются темы глобальной интеграции и личные истории. Журналистские расследования: «Enron: The Smartest Guys in the Room» Alex Gibney (2006) и «Chemobyl Heart» John Alpert, Matthew O'Neill (2004) разоблачают корпоративные и государственные преступления [3]. Победители этой эпохи – это зачастую сложные журналистские расследования, привлекающие внимание к системным проблемам. Такие фильмы, как «An Inconvenient Truth» Davis Guggenheim (2006) становится культурным феноменом, выводя тему изменения климата в центр общественной дискуссии [4].

Важнейшим вектором развития становится и активистское кино, которое использует весь арсенал современных медиа для немедленного воздействия на реальность. Награждаются камерные антропологические исследования, такие как «Born Into Brothels» Ross Kauffman, Zana Briski (2005), «Saving Face» Sharmeen Obaid-Chinoy (2012) и «Waste Land» Lucy Walker (2011) которые через историю отдельных людей и сообществ говорят о глобальных проблемах социальной несправедливости. Эти фильмы подробно погружаются в жизнь маргинализированных сообществ, сочетая эстетику и социальный посыл. Эти фильмы не просто наблюдение, а полноценные гуманитарные миссии. Они создаются в тесном сотрудничестве с их героями и часто

являются частью более широкой кампании по сбору средств, изменению законодательства или привлечению внимания международной общественности. Документалист в этой парадигме перестает быть беспристрастным летописцем и становится соучастником, адвокатом своих персонажей.

Кинематограф 2010-х годов и далее демонстрирует окончательную диверсификацию жанра и глубокую персонализацию. Документалистика перестает быть просто констатацией факта или даже журналистским расследованием; она становится изощренным языком для высказывания, где форма так же важна, как и содержание. Фильм-притча «Rabbit à la Berlin» Bartek Konopka (2010), рассказывающий о жизни кроликов зоны Берлинской стены, – это уже не просто историческая хроника, а тонкая поэтическая метафора несвободы и адаптации. Он показывает, как документальное кино учится говорить на языке аллегории, не теряя при этом своей фактической основы.

Параллельно набирает силу тренд на истории, которые, благодаря мастерству режиссеров, обретают универсальное звучание. Такие картины, как «Cutie and the Boxer» Zachary Heinzerling (2014), исследуют не абстрактные социальные явления, а детали сложных, порой мучительных, но полных любви человеческих отношений [5]. Камера становится невидимым свидетелем в самом личном пространстве – мастерской, кухне, за столом переговоров между двумя художниками-творческими личностями. Этот интерес к микроистории, к частному человеку на фоне глобальных процессов, становится одной из ключевых черт современного документального кино. Реальность больше не требует глобальных обобщений; вместо этого ищет искренность и глубину погружения в одну конкретную, уникальную судьбу.

Движение документалистики, удостоенной «Оскара», от монолитных пропагандистских лент военного времени до камерных, полифоничных и интерактивных высказываний XXI века, отражает общий путь медиа от

монолог к диалогу со зрителем. Если в 1940-е кино говорило с аудиторией с позиции непререкаемого авторитета, то сегодня оно ведет со зрителем сложный, многоголосый разговор, приглашая его не к пассивному потреблению, а к совместному осмыслению, сопереживанию и даже действию. Это кино не боится быть уязвимым, субъективным и незавершенным, потому что именно в этой незавершенности и заключается его главная сила – способность быть живым, непрерывно развивающимся отражением нашей постоянно меняющейся сложной реальности.

Проведенный хронологический анализ ряда зарубежных документальных фильмов наглядно демонстрирует, что документальное кино, отмечаемое высшей кинематографической наградой, является точным и художественным сейсмографом эпохи. Его эволюция прошла путь от прямолинейного инструмента государственной пропаганды в годы войны до сложного, многофункционального медиума, способного проводить независимые журналистские расследования, поднимать острые социальные и экологические вопросы, исследовать глубины человеческой психологии и творчества, сохранять историческую память. Исследование фиксирует ключевые повороты истории XX и XXI веков: от сражений Второй мировой до кибератак современности «The Most Dangerous Man in America: Daniel Ellsberg and the Pentagon Papers» Judith Ehrlich and Rick Goldsmith (2010) [6]. История оscarоносной документалистики – это не просто страницы истории киноискусства, но и действенная кинолетопись коллективного сознания человечества, запечатленная на пленке.

Думается, что этот материал может заинтересовать и быть полезным не только для теоретиков документального кино, но и тем кто его создает.

Использованная литература

1. Academy of Motion Picture Arts and Sciences. The Official Academy Awards Database [Electronic resource]. – Archived February 27, 2009. – URL: <https://www.oscars.org> (accessed: 04.01.2018).
2. Women – for America, for the World // The New York Times. Movies & TV Department. – 2011. Archived from the original on May 20, 2011. Retrieved May 28, 2008.
3. Ebert R. The Great American Documentary // Roger Ebert's Journal. – 14 December 2012. – URL: <https://www.rogerebert.com> (accessed: 14.12.2012).
4. Al Gore announces Sundance debut for follow-up to An Inconvenient Truth // The Guardian. – London, 10 December 2016. – ISSN 0261-3077. – URL: <https://www.theguardian.com> (accessed: 10.12.2016).
5. Leon M. It's Complicated for Cutie the Boxer // The Daily Beast. – 5 February 2014. – URL: <https://www.thedailybeast.com> (accessed: 19.07.2018).
6. Whitfield S.J. Review of The Most Dangerous Man in America: Daniel Ellsberg and the Pentagon Papers by J. Ehrlich, R. Goldsmith // The Journal of American History. – 2010. – Vol. 97, No. 1. – P. 277–279. – DOI: 10.2307/jahist/97.1.277.

Bazar Sultanov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Axborot-texnologiyalari" kafedrası dotsenti,
iqtisod fanlari nomzodi
E-mail: sultonovbozor366@gmail.com*

ADOBE SENSEI PLATFORMASINING KINO TAHRIRIDAGI INTELLEKTUAL YECHIMLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Adobe kompaniyasining sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganishga asoslangan Adobe Sensei platformasining kino montaji va media ishlab chiqarishdagi intellektual yechimlari tahlil qilinadi. Platformaning asosiy funksiyalari — epizodni avtomatik ajratish, yuzlarni aniqlash va izlash, obyektlarni kuzatish, turli formatlarga avtomatik moslashtirish, shuningdek vizual effektlar yaratishda sun'iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari ilmiy asosda yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Adobe Sensei, sun'iy intellekt, mashinaviy o'rganish, kino montaji, vizual effektlar, avtomatlashtirilgan tahrir.*

INTELLIGENT SOLUTIONS OF THE ADOBE SENSEI PLATFORM IN FILM EDITING

Abstract. *This article examines the Adobe Sensei platform, developed by Adobe and based on artificial intelligence (AI) and machine learning, focusing on its intelligent solutions in film editing and media production. The paper highlights the platform's key functions, including automatic scene detection, face recognition and tracking, object tracking, automatic reframing for multiple formats, and AI-assisted visual effects creation.*

Keywords: *Adobe Sensei, artificial intelligence, machine learning, film editing, visual effects, automated editing.*

Zamonaviy texnologiyalar jadal rivojlanayotgani sababli, san'at va axborot texnologiyalari o'rtasidagi chegaralar tobora yo'qolib bormoqda. Ayniqsa, kino

sanoati so'nggi yillarda raqamli inqilob ta'sirida tubdan o'zgardi. Endilikda video materiallarni tahrir qilish, montaj qilish, maxsus effektlar qo'shish, ovozlar bilan ishlash kabi jarayonlar sun'iy intellekt (SI) orqali avtomatlashtirilmoqda. Bu esa nafaqat ish unumdorligini oshiradi, balki kreativ jarayonlarda ham yangi imkoniyatlar eshigini ochadi.

Ushbu inqilobning markazida esa Adobe Sensei platformasi turibdi. Adobe kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan bu platforma mashinaviy o'rganish (ML), chuqur o'rganish (Deep learning), tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) kabi ilg'or texnologiyalarni birlashtirib, Adobe Creative Cloud dasturlarining asosiy intellektual dvigateliga aylangan. Adobe Sensei yordamida foydalanuvchilar rasm va video tahririni tez, aniq va samarali amalga oshira olishadi.

Adobe Sensei – bu Adobe kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan, sun'iy intellekt (SI) va mashinaviy o'rganishga asoslangan platforma bo'lib, u Adobe Photoshop, Premiere Pro, After Effects, Illustrator kabi ko'plab dasturlar bilan bevosita integratsiyalashgan. Sensei foydalanuvchi xatti-harakatlarini kuzatadi, kontekstni tahlil qiladi va samarali yechimlarni taklif qiladi. Bu orqali nafaqat texnik jarayonlar avtomatlashtiriladi, balki ijodiy jarayonlar ham tezlashtiriladi.

Adobe Premiere Pro misolida Sensei algoritmlari yordamida quyidagi funksiyalar amalga oshiriladi:

- Videoni kadrlarga avtomatik ajratish (Scene Edit Detection) – Montaj jarayonida qo'lda bajarilishi ko'p vaqt talab qiladigan kadr kesimlarini aniqlashni tez va aniq bajaradi.
- Yuzlarni aniqlash va izlash – yuqori aniqlikdagi yuz tanish texnologiyasi intervyular, kadrlar almashinuvi yoki vizual effektlarni joylashtirishda muhim rol o'ynaydi.
- Obyektlarni kuzatish va avtomatik effekt qo'shish – harakatlanuvchi obyektlarni aniqlash va ularni avtomatik ravishda vizual effektlar bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi.

- Auto Reframe – videoni turli platformalarga (masalan, kino formati 16:9 dan Instagram Reels yoki TikTok uchun 9:16 formatiga) avtomatik moslashtiradi, asosiy obyektini doimo kadr markazida ushlab turadi.

Tadqiqotlarda qayd etilishicha ushbu imkoniyatlar montaj vaqtini 40-60% gacha qisqartiradi va insoniy xatoliklarni sezilarli kamaytiradi. Shu sababli Adobe Sensei kino va media sanoatida nafaqat texnik yordamchi, balki kreativ hamkor sifatida baholanmoqda [1, 221–240-c].

Adobe Sensei asosida ishlovchi tizimlar tahrir jarayonini inson ehtiyojlariga mos ravishda optimallashtirib, ijodiy g'oyalarning tezroq va samarali ro'yobga chiqishini ta'minlaydi. Sun'iy intellekt dastlab sanoat va texnologik sohalarda qo'llanilgan bo'lsa, bugungi kunda kino ishlab chiqarish kabi kreativ sohalarda ham tobora muhim o'rin egallamoqda.

Xususan, film montaji, kadr strukturasi, yuz va harakatlarni tanib olish, CGI (Computer-Generated Imagery) kabi murakkab vizual ishlovlarda SI texnologiyalari jarayonlarni sezilarli darajada soddalashtirmoqda. Buning natijasida nafaqat texnik samaradorlik oshmoqda, balki inson tomonidan ilgari qo'lda bajariladigan ko'plab vazifalar avtomatlashtirilmoqda.

So'nggi yillarda dunyo miqyosidagi mashhur kinostudiyalar, prodyuserlar va kontent yaratuvchilar Adobe Sensei kabi platformalardan faol foydalanmoqda. Bu esa montaj vaqtining qisqarishi, ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi hamda kontent sifatining oshishiga olib kelmoqda.

Tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, Adobe Sensei kabi platformalar kino ishlab chiqarishning an'anaviy chegaralarini kengaytirmoqda va ijodiy jarayonni demokratlashtirishda muhim rol o'ynamoqda. Endilikda havaskor ijodkorlar ham professional darajadagi montaj va vizual effektlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lib, bu esa kino va media sanoatida yangi paradigma shakllanishiga olib kelmoqda [2, 1–55-c].

Adobe Sensei orqali avtomatlashtirilgan tahrir vositalari inson tomonidan qo'lda bajarilishi mumkin bo'lgan oddiy, ammo vaqt va mehnat talab qiluvchi

jarayonlarni sun'iy intellekt yordamida tez va samarali hal etadi. Natijada ijodkorlar texnik tafsilotlardan ko'ra ko'proq g'oya, sifat va badiiy ifoda ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu esa ijod jarayonini chuqurlashtirib, yaratilayotgan mahsulotlarning noyoblik va san'atkorlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Boshqacha qilib aytganda, Adobe Sensei inson ijodini cheklamaydi, balki uni yangi bosqichga olib chiqib, texnologiya va san'atning uyg'unlashuvini ta'minlaydi.

Tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, bunday sun'iy intellekt tizimlari ijodkorlarning asosiy vazifasini avtomatlashtirmaydi, balki ularni texnik yukdan ozod qilib, san'atkorning badiiy qarashlarini yanada erkin ifodalash imkoniyatini beradi [3].

Adobe Sensei platformasi – bu Adobe Creative Cloud ekotizimi doirasida ishlab chiqilgan, sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganishga asoslangan ilg'or tizimdir. Ushbu platforma media fayllarni samarali, tez va aqlli tarzda tahlil qilish, qayta ishlash hamda montaj qilish imkoniyatini beradi.

Adobe Sensei yordamida foydalanuvchilar nafaqat murakkab tahrir jarayonlarini avtomatlashtirishlari, balki ijodiy faoliyatda yuqori sifatli va innovatsion yechimlarga erishishlari ham mumkin. Platforma foydalanuvchisining ish uslubini o'rganadi, kontekstni tahlil qiladi va vizual hamda audio materiallar ustida moslashtirilgan yechimlarni taklif etadi.

Shu bois, Adobe Sensei oddiy texnik vosita emas, balki ijodiy hamkor sifatida qaralmoqda. Ushbu tizim film va media sanoatida inson mehnatini yengillashtiribgina qolmay, balki kreativ g'oyalarni tezroq ro'yobga chiqarish va ijodiy jarayonlarini chuqurlashtirishga ham xizmat qiladi.

Adobe Senseining eng muhim xususiyatlaridan biri bu – obyektlarni avtomatik aniqlash (object detection) va segmentatsiya (object segmentation) funksiyalaridir. Bu texnologiya mashinaviy o'rganishga asoslangan bo'lib, har bir kadrda odamlar, yuzlar, fon va harakatlanuvchi obyektlarni aniqlaydi va ular bilan bog'liq operatsiyalarni mustaqil bajaradi.

Bu funksiyalarning amaliyotda qo'llanishi haqida quyidagilarni aytilish mumkin:

- yuz tanish orqali avtomatik fokus yoki effektlar qo'shish;
- harakatlanuvchi obyektlarni kuzatib borish va ular atrofida vizual effektlar yaratish;
- fonga asoslangan avtomatik kesish yoki kompozitsiya.

Adobe Sensei orqali amalga oshirilgan segmentatsiya algoritmlari inson mehnatini 60% gacha kamaytiradi va montajni sezilarli darajada tezlashtiradi [4].

Auto Reframe – bu Adobe Premiere Pro'ning Adobe Sensei asosida ishlaydigan funksiyasi bo'lib, har qanday videoni bir necha formatga avtomatik moslashtiradi (masalan, 16:9 → 9:16 Instagram formatiga). Algoritm asosiy obyektni aniqlaydi va kamera harakati bilan uni markazda saqlab turadi.

Scene Edit Detection esa oldindan tahrir qilingan video fayllarni analiz qilib, har bir epizod kesimini aniqlaydi. Bu orqali foydalanuvchi faylni qo'lda tahlil qilmasdan epizod asosida kesish, vizual effekt qo'shish va ranglarni alohida ishlash imkoniga ega bo'ladi.

Bu funksiyalar tahrir vaqtini 40% gacha qisqartiradi [1, 221–240-c].

Adobe Premiere Pro – Adobe Senseining eng to'liq integratsiyalashgan muhitlaridan biridir. Quyidagi sun'iy intellektga asoslangan vositalar mavjud:

- Speech to Text – audio fayllardan avtomatik subtitrlar yaratish.
- Auto Ducking – fon musiqasini dialoglar boshlanishi bilan avtomatik pasaytirish.
- Color Match – bir epizoddagi ranglarni boshqasiga moslashtirish.

Adobe Premiere Pro yordamida amalga oshirilgan AI-funksiyalar kino montaj jarayonida operatorning harakatlarini stimulyatsiya qilish darajasiga yetganini ko'rsatadi.

Adobe After Effects – harakatli grafikalar va VFX (Visual Effects) yaratish uchun eng mashhur dasturlardan biri. Adobe Sensei bu muhitda quyidagi intellektual funksiyalarni taklif qiladi:

- Roto Brush 2 – harakatlanuvchi obyektlarni fon bilan ajratib olishda AI yordamida yuqori aniqlik beradi.
- Content-Aware Fill for Video – videodagi obyektни olib tashlab, atrof muhitni avtomatik to'ldiradi.
- AI-based Motion Tracking – harakatlanuvchi obyektlarni aniqlab, unga matn yoki effektlar biriktirish.

Adobe Senseining Roto Brush 2 texnologiyasi klassik “green screen” metodlaridan ko'ra tezroq va samaraliroq hisoblanadi [5, 1–14-c].

Sun'iy intellekt texnologiyalarining film tahririda qo'llanilishi tobora chuqurlashib bormoqda. Adobe Sensei bunga yorqin misol bo'la oladi: u kreativ sohalarda inson qarorlarini nafaqat yengillashtiradi, balki mustaqil ravishda tanlovlar qilish, kontekstni tushunish, hamda san'at asarlari sifatida baholash mumkin bo'lgan kontentlar yaratish imkoniyatini beradi.

Adobe Sensei quyidagi texnologik tashkil etuvchilarga (komponentlarga) asoslanadi:

- Computer Vision – vizual elementlarni tanish va segmentatsiya qilish;
- Natural Language Processing (NLP) – video tarkibidagi matnlar va dialoglar asosida kontekstni tahlil qilish;
- Deep Learning – montaj namunalarini o'rganib, stilistik va ritmik moslashuvni amalga oshirish.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining film ishlab chiqarish jarayonlariga jadal kirib kelishi bilan birga, ularning amaliy afzalliklari bilan bir qatorda cheklov va ehtimoliy xavflari ham ko'zga tashlanmoqda. Adobe Sensei misolida bu ikki tomonlama ta'sir aniq ko'rinadi.

Adobe Sensei yordamida film montaj va post-prodakshn jarayonlari ancha avtomatlashtirilgan. Bunda montajchi yoki dizayner ko'proq kreativ qarorlar ustida ishlashi mumkin, texnik jihatlar esa AI tomonidan avtomatik hal etiladi. Buning oqibatida video lavhalarni tahrir vaqti kamayadi, avtomatik tarzda formatlash ishlari bajariladi va kreativ ishlar tezlashadi.

Raqamli inqilob fonida sun'iy intellekt texnologiyalari, ayniqsa Adobe Sensei kabi platformalar, kino sanoatida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Adobe Sensei nafaqat texnik jarayonlarni avtomatlashtirmoqda, balki montaj, vizual effektlar, epizod kompozitsiyasi va kreativ qarorlar qabul qilish kabi inson tomonidan an'anaviy tarzda boshqariladigan jarayonlarga ham faol aralashmoqda.

- Adobe Sensei yordamida ishlab chiqarish tezligi va samaradorligi sezilarli oshdi. Montaj, audio muvofiqlashtirish, rang korreksiyasi kabi texnik ishlar avtomatik bajarilmoqda.
- Kreativ qarorlar qabul qilishda Adobe Sensei foydalanuvchining uslubini o'rganib, ijobiy takliflar beradi.
- Biroq, sun'iy intellekt vositalarining xavflari, tarafkashlik ehtimoli va kreativ nazoratni yo'qotish kabi cheklovlar hanuzgacha muhim muammo sifatida saqlanib qolmoqda.

Sun'iy intellekt kinematografiyada ijodkorlikni o'rnini egallagan emas, aksincha, u ijodiy g'oyalar ifodalanishi mumkin bo'lgan maydonni qayta shakllantirdi.

Kelajakda Adobe Sensei quyidagi yo'nalishlarda rivojlanishi kutilmoqda:

- Ko'p tilli kontekstual tahlil – Subtitrlarda sun'iy tarjima va kontekstga mos matn yaratish;
- Hissiy tahlil (Affective AI) – epizoddagi ohang, musiqiy muvofiqlik va hissiy kayfiyatni avtomatik aniqlash.
- Generativ AI integratsiyasi – Adobe Firefly singari vositalar orqali montaj yoki epizodlarni noldan yaratish.
- Bulutli va jamoaviy AI montaj muhiti – bir nechta foydalanuvchi o'z tahrir uslubini o'rgatgan holda jamoaviy, real vaqtli montaj.
- Real-time montaj takliflari – sensorli qurilmalar va kameralar bilan integratsiyalashib, epizod davomida real vaqtda montaj yechimlarini taklif qilish.

Sun'iy intellekt kino sanoatini faqat optimallashtiruvchi texnologiya sifatida emas, balki transformatsiya qiluvchi kuch sifatida qayta belgilamoqda:

- Avvalgi kunlar talab qilgan vazifalar endi daqiqalar ichida bajarilmoqda.
- AI foydalanuvchining o'tmishdagi ishlariga qarab stil, rang, kompozitsiya taklif qiladi.
- Adobe Sensei vositalari yordamida havaskor foydalanuvchilar ham professional darajadagi montajni amalga oshirishi mumkin.
- Post-prodakshn jarayonlari endilikda kodlash, AI algoritmlarini sozlash va datani o'rgatishni ham o'z ichiga oladi.

Sun'iy intellekt endilikda kinoda oddiy yordamchi texnologiya darajasidan chiqib, rejissyor sifatida ijodiy jarayonlarning barcha bosqichiga chuqur kirib bormoqda. U nafaqat texnik jihatlarni avtomatlashtiradi, balki epizod kesimlari, dramatik ritm, rang uyg'unligi va hissiy ohanglarni shakllantirishda faol ishtirok etadi. Boshqacha qilib aytganda, sun'iy intellekt kino san'atining texnik qismi bilan cheklanib qolmay, ijodiy qarorlarning shakllanishida ham muhim rol o'ynay boshladi.

Shu jarayonda **Adobe Sensei** platformasi zamonaviy kino sanoatida eng ilg'or texnologiyalardan biri sifatida ajralib turadi. U film montaji, maxsus effektlar va vizual kompozitsiya jarayonlarida avtomatlashtirilgan yechimlarni taqdim etib, montajchilarning ishini yengillashtiradi va vaqtni sezilarli darajada tejaydi. Obyektlarni aniqlash, yuzlarni kuzatish, epizodlarni avtomatik ajratish, turli ekran formatlariga moslashtirish kabi imkoniyatlar yordamida bu tizim kreativ ishlarda inson mehnatini 40–60% gacha kamaytiradi, shu bilan birga yuqori sifat va aniqlikni ta'minlaydi [6, 328–333-c].

Bundan tashqari, Adobe Sensei ijodkorlarni texnik vazifalardan ozod qilib, ularning e'tiborini badiiy g'oya, estetik qarash va kreativ ifodaga qaratish imkonini beradi. Bu esa san'at asarlarining noyoblik, badiiy boylik va emotsional ta'sirchanlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Shu ma'noda, Adobe Sensei platformasi oddiy texnik vosita emas, balki ijodiy hamkor sifatida qaralishi mumkin.

Kelajakda esa ushbu platformaning rivojlanishi generativ sun'iy intellekt, hissiy tahlil va ko'p tilli kontekstual integratsiya orqali yanada kengayib, nafaqat

texnik jihatdan, balki ijodiy qarorlar qabul qilish jarayonida ham rejissyor, montajchi va dizaynerning doimiy hamkoriga aylanishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Серхат Э. Синтез искусственного интеллекта и монтажа историй будущего//Трансформация кино с помощью искусственного интеллекта . – IGI Global Scientific Publishing, 2025. – С. 221–240.
2. Уддин, Шах Мухаммад Имтиядж и др. Инновации и проблемы ИИ в кино: методологическая основа для будущих исследований//Труды АСМ по мультимедийным вычислениям, коммуникациям и приложениям. – 2025. – №21.7. – С. 1–55.
3. Леонг В. Интеграция AIGC для автоматизированного постобработки//Международная конференция RIVF по вычислительным и коммуникационным технологиям (RIVF), 2024.
4. Гавран И. и др. Влияние искусственного интеллекта на производство и редактирование аудиовизуального контента//Сохранение, цифровые технологии и культура, 2025.
5. Садику М., Сэмюэл А. Аджайи и Джанет О. Садику. Искусственный интеллект в медиа и индустрии развлечений//Международный журнал научных и прикладных исследований (IJSAR). – 2025. eISSN: 2583-0279. – №5.5. – С. 1–14.
6. Худайбердиев С. Сканеры искусственного интеллекта в библиотеках: Инновации для цифровой трансформации//Eduvision: журнал инноваций в педагогике и образовательных достижениях. – 2025. – №1.3. – С. 328–333.

Zebo Fazliyeva

Доцент кафедры «Сценическое движение и
физическая культура»
Государственного института
искусств и культуры Узбекистана
E-mail : zebfazlieva@mail.ru

РОЛЬ ТАНЦА В РАСКРЫТИИ ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЗАМЫСЛА СПЕКТАКЛЯ

***Аннотация.** В статье рассматривается значение танца как важного выразительного средства в системе драматического театра. Анализируется роль хореографических элементов в раскрытии идейно-художественного замысла спектакля, формировании сценического образа и передаче эмоционального состояния персонажей. На примере постановок узбекских театров показано, что танец, взаимодействуя с драматургией и музыкой, способствует углублению смыслового содержания сценического действия и повышению его художественной выразительности.*

***Ключевые слова:** танец, хореография, драматический театр, спектакль, идейно-художественный замысел, сценический образ.*

THE ROLE OF DANCE IN REVEALING THE IDEOLOGICAL AND ARTISTIC CONCEPT OF A THEATRICAL PERFORMANCE

***Abstract.** The article examines the significance of dance as an important expressive means within the system of dramatic theatre. The role of choreographic elements in revealing the ideological and artistic concept of a performance, shaping the stage image, and conveying the emotional states of characters is analyzed. Drawing on examples from productions of Uzbek theatres, the study demonstrates that dance, in interaction with dramaturgy and music, contributes to deepening the semantic content of stage action and enhancing its artistic expressiveness.*

Keywords: *dance, choreography, dramatic theatre, theatrical performance, ideological and artistic concept, stage image.*

Танец представляет собой результат человеческого труда и отражение эмоциональных переживаний, связанных с жизненным бытием человека. Искусство танца направлено на художественное осмысление духовного мира личности и оказывает мощное идейно-эмоциональное воздействие на зрителя. Гармония движений, осанка, пластическая выразительность, мимика, ритм и темп, пространственная организация и композиционное построение являются основными выразительными средствами танцевального искусства [1]. Посредством телесных движений танец способен передавать широкий спектр человеческих чувств – от радости, энтузиазма и любви до боли, страдания и внутреннего напряжения.

Французский актёр и исследователь танцевального искусства Франсуа Дельсарт справедливо отмечал, что «у тела есть свой язык». Данное утверждение находит подтверждение в узбекском танцевальном наследии: в андижанской польке выражаются радость и отвага, в танце «Дилхирож» вдохновение и эмоциональный подъём, в «Тановор» – лирическая песнь о любви, а в «Лязги» – энергия, динамика и внутренний порыв.

Подобно тому как поэт воплощает свои чувства и переживания в слове, в синтезе музыкальной гармонии и пластических движений рождается танец. Художественный образ в хореографии формируется посредством непрерывного взаимодействия пластики тела, ритмической структуры и выразительных средств движения.

Исторически элементы танца тесно переплетались с театральным искусством. Масочные игры, пантомима, трудовые и обрядовые действия, сцены охоты постепенно приобрели самостоятельное зрелищное значение и стали основой театрального действия. Режиссёры театра используют различные выразительные средства для раскрытия идеи спектакля, и танец в этом ряду занимает особое место. Его использование в драматических постановках

усиливает эмоциональное воздействие и зрелищность спектакля. Танцевальные сцены, поставленные в соответствии с темой и идейным замыслом пьесы, способствуют более глубокому раскрытию внутреннего мира персонажей, их переживаний, конфликтов и эмоциональных состояний.

В Узбекском Национальном Академическом драматическом театре представляет интерес анализ танцевальных сцен в спектакле «Узбекский танец» Нурилло Аббасхана в постановке народного артиста Узбекистана Тургуна Азизова. Данный спектакль прославляет традиции, духовные ценности и нравственные идеалы узбекского народа. Хореографические сцены были поставлены заслуженной работницей культуры Узбекистана Сивилей Тангуриевой. В одной из сцен Мария и её подруги исполняют танец под русскую народную музыку, передавая бодрость и жизнерадостность, что вызывает живой отклик у зрителей. Молодые актёры выступают в различных композиционных формах – цепях, кругах, парных построениях, следуя законам хореографического искусства. В следующей сцене показан обряд обрезания сына Турсунбоя (Т.Муминов) и Марьям (Л.Элтоева), сопровождаемый элементами узбекского танца, звучанием трубы и барабана, что символизирует мужество и силу узбекских юношей. Точность движений, чувство ритма и музыкальность исполнения свидетельствуют о высоком профессиональном уровне актёров.

Особого внимания заслуживает образ Кумри Чевар (народная артистка Узбекистана Д.Икрамова) в данном спектакле, в котором раскрывается образ терпеливой, самоотверженной и любящей узбекской женщины. Главная героиня, пройдя через жизненные испытания и боль утрат, сохраняет внутреннее достоинство и материнскую любовь. Кульминацией спектакля становится сцена, наполненная глубоким драматизмом, где монолог героини переходит в символический танец дервишей. Поднятые руки, запрокинутая голова и энергичные удары ног о землю создают впечатление внутреннего бунта и одновременно молитвы, обращённой к Творцу.

В Узбекском государственном музыкальном театре имени Мукими также активно используется танцевальное искусство. Балетная труппа театра в большинстве постановок дарит зрителям эстетическое наслаждение, дополняя драматическое действие выразительными хореографическими номерами. В фарсовом спектакле М.Азизова «Одноклассник или кандидат в женихи» образ танцовщицы Тутихон (Д.Ибрагимова) раскрывается через ироничное использование танца как средства существования. Хореографическая постановка Ш.Ахмедова в данном случае ограничивается декоративными движениями, что оправдано жанровыми особенностями фарса, однако более академически выстроенная хореография могла бы усилить художественную целостность спектакля.

Следует подчеркнуть, что танец является тонким и выразительным средством раскрытия характера персонажа. Так, в спектакле «Топталган туйгу» Х.Халикова главная героиня Масума (М.Бекжанова) исполняет танец «Тановар» перед одним из сватов. Известно, что «Тановар» символизирует стремление постичь внутренний мир человека, охватывая весь спектр чувств – от любви и нежности до предательства и духовной утраты [2]. Мимика, взгляд и пластика исполнительницы передают усталость от унижений и сложность борьбы за растоптанную честь и любовь. Лирическая мелодия и поэтический образ песни требуют сдержанного, мягкого и проникновенного исполнения.

В целом, мечты о свободе, вечной любви и душевной гармонии составляют основу лирического содержания женских песен и танцев во многих культурах мира. Каждое произведение искусства служит средством передачи идеи обществу, и танец в театральной постановке выполняет важную функцию художественного обобщения. Эффективное использование выразительных возможностей танца обеспечивает целостность спектакля, его эмоциональную насыщенность и устойчивое место в театральном репертуаре.

Использованная литература

1. Кодиров М. Ўзбек халқ томоша санъати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 66 б.
2. Avdeeva L. O'zbek milliy raqs tarixidan. – Toshkent: Mukarrama Turgunbayeva nomidagi "O'zbekraqs" milliy raqs birlashmasi, 2001. – 284 b.

Saxobiddin Xudayberdiyev

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Axborot texnologiyalari" kafedrasi dotsenti
E-mail: sakho64@gmail.com*

SUN'IY INTELLEKTNI KINOMONTAJDA QO'LLASH:

KELAJAK SARI YANGI QADAM

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kinomontaj jarayonida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining qo'llanilishi tahlil qilingan. Unda avtomatik kadr tanlash, saundtrek muvofiqlashtirish, ritm va temp tahlili, vizual effektlar va rang moslashuvi, emotsiyalarni aniqlash hamda interaktiv platformalar orqali ijodiy jarayonni soddalashtirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, SI texnologiyalarining afzalliklari va xavflari, mualliflik huquqi, inson hissiyotining yetishmasligi hamda ijodiy erkinlikning cheklanishi kabi muammolar ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, kinomontaj, avtomatik kadr tanlash, saundtrek muvofiqlashtirish, vizual effekt, ijodiy jarayon.*

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN FILM EDITING:

A NEW STEP TOWARDS THE FUTURE

Abstract. *This article examines the use of artificial intelligence (AI) technologies in film editing. It highlights key aspects such as automatic shot selection, soundtrack synchronization, rhythm and tempo analysis, visual effects and color grading, emotion recognition, and the role of interactive platforms in simplifying the creative process. The study also discusses the advantages and risks of AI implementation, including issues of copyright, the lack of human emotional depth, and the limitation of artistic freedom.*

Keywords: *artificial intelligence, film editing, automatic shot selection, soundtrack synchronization, visual effects, creative process.*

So'nggi o'n yillikda global kinosanoat raqamli texnologiyalar ta'sirida tub o'zgarishlarga uchradi. Ana shunday o'zgarishlarning markazida sun'iy intellekt (SI) turibdi. U nafaqat video ishlab chiqarish jarayonini tezlashtirib va soddalashtiribgina

qolmay, balki uning eng muhim tarkibiy qismlarini ham tubdan o'zgartirmoqda. Jumladan, kadrlar uyg'unligi, tahrir jarayoni, ovoz bilan ishlash hamda vizual effektlar yaratish bosqichlarida SI yangi imkoniyatlarni taqdim etmoqda. Natijada film va videolarning umumiy sifati, tomoshabinga ta'sirchanligi hamda estetik jozibadorligi sezilarli darajada oshmoqda. Bu jarayon raqamlashtirishning oddiy avtomatlashtirish emas, balki yangi intellektual tizimlar orqali ijodiy jarayonni optimallashtirishdan iboratdir.

Kinostudiyalarda kinomontaj jarayoni asosan insonning bevosita hissi, estetik didi va shaxsiy tajribasiga tayanadi. Rejissyor va montajchi kadrlarning joylashuvi, ularning ritmik uyg'unligi, ovoz va musiqaning ta'siri hamda sahnalar orasidagi emotsional bog'lanishni o'z sezgisi orqali belgilaydi. Bugungi kunda esa bu jarayonda tub burilish yuz bermoqda: mashinalar, xususan sun'iy intellekt tizimlari, montajning asosiy qaror qabul qiluvchi elementlaridan biriga aylanmoqda. Sun'iy intellekt nafaqat katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish, balki kadrlar orasidagi vizual uyg'unlikni aniqlash, ovoz va harakatlarning sinxronligini ta'minlash, kutilmagan tafovutlarni bartaraf etish, balki sahnadagi emotsional kayfiyatni anglash orqali unga mos effektlar va musiqalarni tanlash imkoniyatini ham beradi. Natijada, inson tajribasiga asoslangan subyektiv qarorlar o'rniga, SI tomonidan ishlab chiqilgan obyektiv va algoritmik yondashuv kirib kelmoqda. Bu esa montaj jarayonini yanada tezkor, aniq va tomoshabin psixologiyasiga moslashtirilgan holda olib borish imkonini yaratadi.

Bu tendensiya nafaqat Gollivud, balki Bollivud, Yevropa va Osiyoning ko'pgina davlatlarida ham faol qo'llanilmoqda. Global kinoindustriyada sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal joriy etilishi turli milliy kinematografiyalarning uslubiy o'ziga xosliklariga mos ravishda shakllanmoqda. Masalan, Adobe Sensei va Runway ML kabi platformalar bugungi kunda rejissyorlar, montajchilar hamda ovoz muhandislarining kundalik faoliyatida markaziy o'rin egallab bormoqda. Ushbu platformalar yordamida montaj jarayonining eng murakkab bosqichlari – kadrlarni qisqartirish, sahna dinamikasiga mos ravishda eng ta'sirchan lavhalarni tanlab olish,

sahnadagi kayfiyatga mos ovoz effektlarini avtomatik tarzda qo'shish ancha tez va yuqori aniqlikda amalga oshirilmoqda.

Ko'plab amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, ba'zi hollarda sun'iy intellekt inson montajchidan tezroq va ishonchliroq natija bera oladi. Masalan, bir necha soatlik videomaterialni daqiqalar ichida qisqa treyler shakliga keltirish, tomoshabin hissiyotiga eng ko'p ta'sir qiladigan kadrlarni aniqlab berish yoki turli manbalardan yozilgan shovqinli audioyozuvlarni avtomatik ravishda tozalash va sinxronlashtirish SI uchun qiyin vazifa emas. Shu bois, zamonaviy kino tahrirda SI texnologiyalari ijodiy jarayonni to'liq almashtirmagan holda, lekin uni tezlashtiruvchi, samaradorligini oshiruvchi va natijada film sifatini yaxshilovchi muhim vositaga aylanib bormoqda.

Bugungi kunda kino tahriri faqatgina texnik jarayon bo'lib qolmay, balki aqlli tizimlar bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan murakkab ijodiy jarayonga aylanmoqda. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, sun'iy intellekt inson omilini to'ldiruvchi, ayrim hollarda esa uning o'rnini qisman bosuvchi, shu bilan birga doimiy qo'llovchi texnologiya sifatida shakllanmoqda [1]. Bunday sharoitda tahrirchilarning kasbiy roli to'liq yo'qolib ketmayapti, aksincha, tubdan qayta shakllanmoqda. Endilikda ular asosan SI tomonidan ishlab chiqilgan natijalarni baholash, takomillashtirish, kerakli estetik va emotsional tuzatishlarni kiritish hamda umumiy ijodiy yo'nalishni belgilash bilan shug'ullanishmoqda. Natijada, kino tahrirchi endi nafaqat "texnik ijrochi", balki sun'iy intellekt bilan birgalikda ishlaydigan "ijodiy rahbar" sifatida maydonga chiqmoqda. Bu esa kino sanoatida inson va mashina hamkorligining yangi bosqichini anglatadi.

Natijada, kinosanoatdagi sun'iy intellekt texnologiyalari nafaqat texnik samaradorlik, balki estetik, ijtimoiy va axloqiy savollarni ham o'rta qo'ymoqda. Eng avvalo, mualliflik masalasi dolzarb: agar filmning muhim qismlari – montaj, effektlar, hatto ssenariy bo'laklari sun'iy intellekt yordamida yaratilsa, uning ijodiy huquqi kimga tegishli bo'ladi? Texnologiyani yaratgan dasturchigami, undan foydalangan rejissyorgami yoki o'z-o'zidan tizimning o'zigami? Yana bir savol:

ssenariyning "ruhi", ya'ni insoniy hissiyot va falsafiy qatlamlarni mashina haqiqatan his qila oladimi yoki bu faqat algoritmik taqlid darajasida qolib ketadimi?

Shuningdek, "insonsiz kino" tushunchasi ham ko'plab bahslarni keltirib chiqarmoqda. Agar film to'liq SI tomonidan yaratilsa, u san'at asari sifatida qabul qilinadimi yoki oddiy texnologik mahsulot sifatida ko'riladimi? Bir tomondan, sun'iy intellekt inson tafakkurini kengaytiruvchi qudratli vosita bo'lib xizmat qilmoqda; ikkinchi tomondan esa, ijodning mohiyati inson hissiyoti va dunyoqarashida mashina tomonidan to'liq o'rni bosilishi qiyin bo'lgan soha hisoblanadi. Shu bois, bugungi kinosanoatda SI texnologiyalari bilan bog'liq muhokamalar nafaqat estetik va texnik, balki falsafiy va axloqiy tus kasb etmoqda.

Ushbu maqola aynan shu savollarga javob izlashga qaratilgan. Unda kinomontaj jarayonida sun'iy intellektning joriy etilishi, uning texnik va ijodiy imkoniyatlari, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf va cheklovlari, shuningdek, kinosanoat va san'atning kelajakdagi rivojlanish istiqbollari batafsil tahlil qilinadi. Shu orqali, biz SI texnologiyalari nafaqat montaj jarayonini soddalashtiruvchi vosita, balki san'atning mazmuniy va estetik qirralarini qayta belgilab beruvchi omil sifatida qanday rol o'ynashini ko'rsatib beramiz.

Kinomontajda sun'iy intellektning asosiy vazifalari haqida gapiradigan bo'lsak, sun'iy intellekt (SI) kino tahrir jarayonini inqilobiy tarzda o'zgartirmoqda. An'anaviy tahrir usullarida tahrirchi o'z hissiyotlari, tajribasi va estetik qarashlariga tayanib ish yuritgan bo'lsa, sun'iy intellekt bu jarayonni ma'lumotlar tahlili, algoritmlar va mashinani o'rganish (machine learning) orqali avtomatlashtirish imkonini berdi. Quyida SI texnologiyalarining kino tahriridagi asosiy vazifalari batafsil sharhlanadi:

Sun'iy intellekt asosidagi avtomatik kadr tanlash. Bugungi kun montaj tizimlarining eng rivojlangan imkoniyatlaridan biri hisoblanadi. Bu texnologiya ssenariy mazmuni, aktyorlarning harakati, yuz ifodasi va sahnaning umumiy dinamikasi kabi omillarni chuqur tahlil qilib, rejissyor yoki montajchiga eng

muvofig kadrlarni tavsiya etadi. Shunday qilib, katta hajmdagi videomaterial ichidan kerakli epizodlarni qidirish jarayoni ancha tez va samarali kechadi.

Masalan, hujjatli filmlar montaji jarayonida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, intellektual tizim aktyorning yuzida paydo bo'ladigan emotsional ifodani aniqlab, shu kayfiyatga mos kadrlar va kameraning turli rakurslarini avtomatik tarzda tanlab beradi [2]. Buning natijasida, rejissyor "emotsional uyg'unlik"ni yaratishda ancha qulay sharoitga ega bo'ladi va tomoshabinga kuchli ta'sir o'tkazadigan sahnalar tezroq shakllantiriladi.

Texnik jihatdan qaraganda, bunday tizimlar **computer vision** metodlariga tayanadi. Jumladan, "FaceNet" yoki "OpenFace" kabi ilg'or algoritmlar aktyorning yuzidagi nozik muskullar harakatini, ko'z qarashini va lablar chizig'ini tahlil qilib, hissiy holatni aniqlaydi. Keyin esa ushbu emotsiyaga mos kadrlar bazadan tanlab olinadi.

Oddiy inson tahrirchisi bunday nozik tafsilotlarni kuzatib, kadrlarni qo'lda saralashga ko'p vaqt sarflaydi. AI esa buni bir necha daqiqa ichida amalga oshirib, montajchi uchun tayyor variantlar ro'yxatini tuzadi. Shu sababli, avtomatik kadr tanlash texnologiyasi inson mehnatini to'liq almashtirmagan holda, uni sezilarli darajada yengillashtiruvchi va samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida qaralmoqda.

Kino san'atining ta'sirchanligi faqatgina vizual kadrlar bilan emas, balki ovoz va musiqaning uyg'unligi bilan ham bevosita bog'liq. Aynan musiqa tomoshabinning emotsiyasini boshqaradi, sahnaga chuqurlik bag'ishlaydi va hikoyaning dramatik ohangini kuchaytiradi. Shu sababli, saundtrek muvofiqlashtirish kino tahririning eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda sun'iy intellekt ushbu jarayonda faol qo'llanilib, sahna dinamikasi, personajlarning emotsiyasi va umumiy atmosferani tahlil qiladi hamda ularga mos musiqa yoki ovoz yo'laklarini tavsiya etadi, ayrim hollarda esa avtomatik tarzda qo'shib ham yuboradi. Masalan, Asmara tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda 3D animatsion filmlarni tahrirlashda AI'dan foydalanish tajribasi o'rganilgan [3]. Natijalarga ko'ra, neyron tarmoqlar muhit shovqini, qahramonning

kayfiyati va sahnaning tezlik ko'rsatkichlarini tahlil qilgan holda fon musiqasini avtomatik tanlab bera oladi.

Texnik nuqtayi nazardan, bu jarayonda **“Natural language processing” (NLP)** ham muhim o'rin tutadi. AI ssenariy matnini semantik tahlil qilib, undagi hissiy ohangni va asosiy voqealarni anglaydi, so'ngra ularga mos musiqiy tematikalarni tavsiya qiladi. Masalan, keskinlik ortayotgan joyda kuchli orkestrli musiqa, sokin sahnalarda esa lirika yoki klassik ohanglar tanlanadi.

Bunday imkoniyatlar reklama roliklari, qisqa metrajli filmlar va treylerlarni tahrirlashda ayniqsa foydali. Chunki ular qisqa vaqt ichida tomoshabinda kuchli emotsional ta'sir uyg'otishi kerak. Sun'iy intellekt bu jarayonda ovozning qachon va qanday paytda ishlatilishi lozimligini aniqlashda ancha samarali yordamchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Ritm va temp tahlili. Filmdagi sahnalar almashinuvi, kadrlar o'rtasidagi tezlik va vizual temp – kino asarining umumiy ta'sir kuchini belgilovchi muhim omillardan biridir. Ritm film voqealarining izchilligini, dramatik kuchlanish darajasini va tomoshabinga ta'sir qilish usulini aniqlaydi. Agar ritm juda sekin bo'lsa, tomoshabin zerikishi mumkin, aksincha, haddan tashqari tez ritm esa voqeani qabul qilishni qiyinlashtiradi. Shu bois, montaj jarayonida to'g'ri tempni saqlash filmning sifatini belgilab beruvchi asosiy shartlardan biridir.

Sun'iy intellekt texnologiyalari bu jarayonda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. SI turli algoritmlar orqali sahnaning ichki ritmini aniqlaydi, kadrlarning tezligini tahlil qiladi hamda ularni boshqa epizodlar bilan uyg'unlashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqadi. Masalan, Minjie va Yi tomonidan ishlab chiqilgan **“Film Rhythm AI Model”** loyihasi shunday muvaffaqiyatli ishlanmalardan biridir [4]. Ushbu modelda har bir kadrning harakat tezligi, kamera burchagi, saundtrek tempi, aktyorlarning jismoniy dinamikasi kabi ko'plab parametrlar chuqur o'rganiladi. Natijada, sahnalar qanday tartibda va qancha muddat davomida berilishi kerakligi haqida avtomatik tahrir takliflari shakllanadi.

Bunday avtomatlashtirilgan ritm va temp tahlili ayniqsa dramatik janrlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu janrlarda tomoshabinga kuchli emotsional ta'sir ko'rsatish uchun kadrlar almashinuvi, ovoz va tasvirning sinxronligi nihoyatda muhimdir. Oddiy inson tahrirchi ko'pincha ko'zdan qochiradigan kichik tafsilotlarni sun'iy intellekt bir necha soniya ichida aniqlab, muqobil yechimlar taklif qila oladi.

Shu tarzda, SI asosidagi ritm tahlili kino tahririni nafaqat tezlashtiradi, balki uni yanada ilmiy asoslangan va tomoshabin psixologiyasiga moslashtirilgan jarayonga aylantiradi.

Vizual effektlar va rang muvofiqlashuvi. Filmdagi tasvir estetikasi ranglar uyg'unligi, yorug'lik, filtrlar va dinamik effektlar – asarning umumiy kayfiyati va tomoshabinga ta'sirchanligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Rang va yorug'lik orqali film syujeti yanada kuchaytiriladi, qahramonlarning ruhiy holati tomoshabinga yetkaziladi va vizual uyg'unlik ta'minlanadi. Shu bois, vizual effektlar va color grading kinotahrir jarayonida alohida ahamiyatga ega.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt bu jarayonni sezilarli darajada soddalashtirdi. Chen tomonidan olib borilgan tadqiqotda AI yordamida Green Screen moslashuvi va color grading jarayonlari avtomatlashtirilgani ta'kidlanadi [5]. Ya'ni, ilgari ko'p vaqt talab qilgan vizual effektlarni moslashtirish, fonlarni almashtirish va rang ohanglarini muvofiqlashtirish vazifalari endi algoritmlar tomonidan bir necha daqiqada amalga oshirilishi mumkin.

Texnik nuqtayi nazardan, bu tizimlar “Style transfer” va “Image segmentation” kabi “Deep learning” texnologiyalariga asoslanadi. AI tasvirdagi ranglar palitrasini chuqur tahlil qilib, turli kadrlar orasida yagona rang uyg'unligini saqlash, kontrastni optimallashtirish va vizual yaxlitlikni yaratish bo'yicha qarorlar qabul qiladi.

Masalan, filmda jang yoki ziddiyatli sahnalarda qizil ranglar va issiq tonlar ustuvor qilib qo'yilishi mumkin. Aksincha, dramatik yoki qayg'uli epizodlarda ko'k va sovuq ranglar tanlanib, tomoshabinga sahnaning hissiy og'irligi yetkaziladi. Inson tahrirchi uchun bu ranglarni moslashtirish va sahna bo'yicha sinxronlashtirish

ko'p vaqt va mehnat talab qilsa, sun'iy intellekt buni tezkor va samarali ravishda amalga oshiradi. Natijada, AI texnologiyalari vizual effektlar va rang muvofiqlashuvini nafaqat tezlashtiradi, balki filmning estetik sifatini ham yangi bosqichga olib chiqadi.

Emotsiyalarni aniqlash va effektlar bilan uyg'unlashtirish. Kino san'atining eng muhim vazifalaridan biri – tomoshabinda chuqur emotsional ta'sir uyg'otishdir. Bunga erishish uchun rejissyor va montajchi sahnalarni nafaqat mantiqiy, balki hissiy jihatdan ham uyg'unlashtirishi kerak. Sun'iy intellekt ushbu jarayonda inson hissiyotlarini aniqlash va ularga mos vizual hamda ovoz effektlarini qo'shishda samarali yordamchi sifatida qo'llanilmoqda.

Zamonaviy AI modellar **“Computer vision”** va **“Affective computing”** texnologiyalariga tayangan holda aktyorlarning yuz ifodalarini, tana harakatlarini va ovoz ohangini tahlil qilib, sahnaning hissiy kayfiyatini belgilaydi. Masalan, FER (Facial Emotion Recognition) yoki AffectNet kabi modellardan foydalanib, aktyorning yuzidagi tabassum, g'azab yoki qo'rquvni aniqlash mumkin. Keyin ushbu emotsiyaga mos tarzda yorug'lik effekti, fon musiqasi yoki sahna rang ohangi avtomatik tanlanadi.

Masalan, qo'rquv uyg'otuvchi sahnada tizim qorong'i tonlarni kuchaytirib, keskin ovoz effektlarini qo'shishi mumkin. Aksincha, romantik yoki ilhomlantiruvchi epizodlarda yumshoq yorug'lik, sokin fon musiqasi va iliq ranglar tanlanadi. Bu jarayon inson montajchisidan ko'p vaqt talab qilsa-da, AI modullari uni tezkor va aniqlik bilan amalga oshiradi.

Natijada, emotsiyaga asoslangan avtomatlashtirilgan tahrir tomoshabin psixologiyasiga yanada chuqurroq ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, inson tahrirchining vazifasi ham o'zgaradi: u endi faqat texnik ijrochi emas, balki AI tomonidan ishlab chiqilgan variantlarni ijodiy nazorat qiluvchi va sahnaning umumiy badiiy yo'nalishini belgilovchi rahbar sifatida faoliyat yuritadi.

Sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan maxsus platformalar kinomontaj jarayonini sezilarli darajada soddalashtirib, uning samaradorligini oshirmoqda. Hozirgi vaqtda eng ko'p qo'llaniladigan AI vositalaridan ba'zilar quyidagilardir:

- **Adobe Sensei** – Adobe ekotizimiga integratsiyalashgan ushbu tizim “smart editing” imkoniyatini taqdim etadi. U kadrlarni avtomatik kesish, fonlarni ajratish, ranglarni muvofiqlashtirish va ovozlarni optimallashtirishda samarali yordam beradi. Professional darajadagi montajchilar uchun bu katta vaqt tejankorlikni anglatadi.

- **Runway ML** – chuqur o'rganish (deep learning) modellari asosida ishlaydigan va real-time (haqiqiy vaqt rejimida) tahrir qilish imkonini beruvchi platforma. Bu vosita orqali foydalanuvchi murakkab vizual effektlar, animatsiyalar va Green Screen almashtirishni dastlabki darajada ham qisqa fursatda amalga oshira oladi.

- **CapCut** – mobil qurilmalar uchun mo'ljallangan AI tahrir vositasi. U kamera bilan integratsiyalashgan holda ishlaydi va foydalanuvchiga avtomatik filtrlash, effekt qo'shish, fon musiqasi tanlash va qisqa videolarni tezkor tarzda tayyorlash imkonini beradi. Keng auditoriyaga mo'ljallanganligi sababli, u bloggerlar va kontent yaratuvchilar orasida ayniqsa mashhurdir.

Ushbu platformalar nafaqat montaj jarayonini yengillashtiradi, balki videoning texnik va estetik sifatini oshiradi. Professional kinotahrirchilar murakkab jarayonlarni tezroq bajarish imkoniyatiga ega bo'lsa, havaskor foydalanuvchilar ham qisqa vaqt ichida sifatli kontent yaratishlari mumkin bo'lmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalari kino tahrir jarayonida bir qator sezilarli afzalliklarni taqdim etadi. Ular orasida eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- Vaqt va xarajat tejalishi. AI yordamida uzun metrajli xom videomaterialni qisqa vaqt ichida montaj qilish mumkin. Avtomatik kadr tanlash, ranglarni muvofiqlashtirish va saundtrek qo'shish jarayonlari inson aralashuvisiz amalga oshadi. Natijada, studiya va rejissyorlar mablag' va vaqtni sezilarli darajada tejaydi.

- Yangi ijodiy yondashuvlar. Sun'iy intellekt inson ko'zi sezmaydigan detallarni aniqlab, noodatiy vizual yechimlarni taklif qilishi mumkin. Masalan,

“style transfer” texnologiyasi orqali turli mashhur rassomlar uslubida kadrlarni qayta ishlash yoki hissiy uyg'unlikni mustahkamlovchi rang palitralarini tanlash.

- Modellastirilgan tahlil asosidagi tahrir. AI sahnalarning ritmi, tempi va emotsional kuchlanishini matematik modellar asosida tahlil qiladi. Bu tomoshabin psixologiyasiga mos ravishda kadrlarni joylashtirish va voqealar ketma-ketligini optimallashtirish imkonini beradi.

- Ilg'or effektlardan avtomatik foydalanish. Green Screen almashtirish, 3D animatsiya integratsiyasi, ovoz sinxronizatsiyasi yoki rang muvofiqlashtirish kabi murakkab texnik jarayonlar endilikda sun'iy intellekt orqali avtomatik bajarilishi mumkin. Bu esa professional darajadagi natijani tez va soddalashtirilgan yo'l bilan olish imkonini yaratadi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarini kinomontaj jarayonida qo'llash nafaqat afzalliklarni, balki bir qator muammo va xavflarni ham yuzaga chiqaradi. Ularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- Mualliflik huquqi va intellektual mulk masalalari. Agar filmning muayyan qismlari – masalan, montaj, saundtrek yoki vizual effektlar – AI tomonidan yaratilgan bo'lsa, mualliflik kimga tegishli bo'lishi savol ostida qoladi. Bu rejissyor, dasturchi yoki tizimning o'ziga oidmi? Shu bois, huquqiy asoslar hali to'liq ishlab chiqilmagan.

- Inson hissiyotining yetishmasligi. Har qancha rivojlangan bo'lmasin, mashina algoritmlari insonning nozik hissiy tajribasini to'liq anglab yetolmaydi. Natijada, ba'zi sahnalarda “texnik jihatdan mukammal”, ammo hissiy jihatdan sust ta'sir qiluvchi montaj paydo bo'lishi mumkin.

- Ssenariy va rivoyatdagi badiiy tanlovlarning avtomatlashuvi. Agar qarorlarni AI qabul qilsa, ssenariy mazmuni va syujetning rivojlanishi standartlashib qolishi mumkin. Bu ijodiy erkinlikni cheklaydi va filmlarda bir xillik paydo bo'lishiga olib keladi.

- Axloqiy va ijtimoiy xavflar. Emotsiyalarni manipulyatsiya qilish, stereotiplarni mustahkamlash yoki muayyan mafkurani targ'ib qilish uchun AI

vositalaridan foydalanish ehtimoli ham mavjud. Bu esa tomoshabin ongiga ta'sir qilish bilan bog'liq axloqiy muammolarni keltirib chiqaradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari kinotahrirni yangi bosqichga olib chiqayotgan bo'lsa-da, ular bilan bog'liq muammo va xavflarni ham jiddiy hisobga olish lozim.

Kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalarining kinomontaj sohasida qo'llanishi yanada kengayib, yangi imkoniyatlarni taqdim etadi. Hozirgi kunda kuzatilayotgan tendensiyalar quyidagilardan iborat:

- **Interaktiv tahrir.** Rejissyor yoki montajchi real vaqt rejimida AI bilan muloqotda bo'lib, kadrlarni o'zgartirish, ranglarni moslashtirish yoki ovozlarni sozlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu jarayon montajni tezroq va ijodiy jihatdan yanada moslashuvchan qiladi.

- **Real-time tahlil.** AI kadrlar oqimini bir zumda tahlil qilib, qaysi sahna qanday hissiy ta'sir uyg'otishini oldindan taxmin qiladi. Shu orqali tahrirchi tomoshabin psixologiyasiga mos ravishda tezkor qaror qabul qila oladi.

- **Emotsiyaga asoslangan effekt tanlovi.** Kelajakda algoritmlar nafaqat aktyor yuz ifodasini, balki tomoshabin reaksiyasini ham hisobga olib, unga mos effektlar va saundtreklar tavsiya qiladi. Bu filmlarning emotsional ta'sirini kuchaytiradi.

- **Avtomatik videotasvir va ssenariy yo'naltirish.** Sun'iy intellekt nafaqat montaj, balki voqealar rivojini ham boshqaruvchi texnologiyaga aylanishi mumkin. Masalan, ssenariyni tahlil qilib, voqealar ketma-ketligini optimallashtirish yoki alternativ variantlarni taklif qilish.

Umuman olganda, SI texnologiyalari kinoijodkorlar uchun "yordamchi rejissyor" vazifasini bajarishi kutilmoqda. U inson ijodini to'liq almashtiruvchi emas, balki uni to'ldiruvchi va samarali qiluvchi vosita sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, kelajakda axloqiy me'yorlar, mualliflik huquqi va badiiy erkinlik masalalari yanada dolzarb bo'lib boradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari kinomontaj jarayonini tubdan o'zgartirib, uni faqat texnik emas, balki ijodiy va interaktiv jarayonga aylantirmoqda. Avtomatik kadr tanlash, saundtrek muvofiqlashtirish, ritm va temp tahlili, vizual effektlar

hamda emotsiyaga asoslangan effektlar tanlovi kabi imkoniyatlar tahrirchilar uchun vaqt va resurslarni sezilarli darajada tejashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, AI texnologiyalari yangi ijodiy yondashuvlarni taqdim etib, filmning emotsional ta'sirini kuchaytirishga yordam bermoqda.

Biroq, bu jarayon bilan bir qatorda mualliflik huquqi, intellektual mulk, inson hissiyotining yetishmasligi va ijodiy erkinlikning cheklanishi kabi muammo va xavflar ham yuzaga chiqmoqda. Shu sababli, sun'iy intellektni to'g'ri yo'naltirish va uni inson ijodini to'ldiruvchi vosita sifatida qo'llash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt kinomontaj jarayonini yanada samarali, ta'sirchan va ijodiy jihatdan boyituvchi vosita bo'lib, kinosanoatni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ammo u hech qachon insonning badiiy sezgisi va ijodiy qarashlarini to'liq almashtira olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шейкер З. Искусственный интеллект и его применение в кино и телевизионном монтаже//Международный журнал гуманитарных наук и искусств. – 2025. – №2. – С. 121–126.

2. Сюань Лю. Реконструкция реальности: применение и изучение искусственного интеллекта в документальном кино//Журнал исследований визуальных и исполнительских искусств. – 2025. – №1.1. – С. 72–83.

3. Асмара Д. Разработка интерактивной 3D-анимации как визуального средства для изображения студенческой жизни с использованием покадровой техники//Журнал «Искусственный интеллект и инженерные приложения» (JAIEA). – 2025. – №4.3. – С. 2230–2234.

4. Миньцзе, Хань и Лань И. Искусственный интеллект и новые технологии съёмки формируют новую движущую силу развития кино и телеискусства//SHS Web of Conferences . Том 219. EDP Sciences, 2025.

5. Чэнь Б., Чэнью Ч., Сяоли С. Улучшение зелёного матирования экрана с помощью групповой нормализации и перцепционной потери при переливе цвета и сложных границах: Б.Чэнь и *The Visual Computer*. – 2025. – С. 1–13.

6. Курбанова А. Цифровая педагогика и её инструменты//*Modern American Journal of Linguistics, Education, and Pedagogy*. – 2025.– №1.3.
– С. 817-825.

7. Bobonazarova G. Ingliz tili o'qitishda texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklari//*The Lingua Spectrum Journal*. – 2025. – Vol. 3 (March). – P. 426–432.

Shoxrat Amanmuradov

*Доцент кафедры «Звукорежиссура и
операторское мастерство»
Государственного института искусств и
культуры Узбекистана
E-mail: sh_amanmuradov@dsmi.uz*

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЗВУКОЗРИТЕЛЬНОГО МОНТАЖА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *Статья посвящена анализу звуковых элементов кинофильма, включая шумовые эффекты, музыку, речь и тишину. Особое внимание уделено истории развития звукового монтажа в Узбекистане и особенностям звукового оформления на примере известных художественных фильмов, что позволяет выявить ключевые художественные и технические принципы формирования звукового ряда в национальном кинематографе.*

Ключевые слова: *фильм, музыкальное оформление, авторская музыка, народная музыка, национальный стиль, звуковой монтаж, узбекский кинематограф.*

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF AUDIOVISUAL MONTAGE IN UZBEKISTAN

Abstract. *The article is dedicated to the analysis of sound elements in films, including sound effects, music, speech, and silence. Special attention is given to the history of sound editing development in Uzbekistan and the characteristics of sound design, as exemplified by well-known feature films. This approach allows for the identification of key artistic and technical principles in the formation of the sound structure in Uzbekistan's national cinema.*

Keywords: *film, musical arrangement, original music, folk music, national style, sound editing, Uzbek cinema.*

В научных исследованиях представлены различные объяснения понятия «звукорежиссура», которые зависят от характера анализа и

теоретической позиции автора. Эти трактовки отражают особенности отдельных этапов развития кинематографа, уровень технического оснащения и художественные задачи своего времени. Вместе с тем возможно выявить общее, универсальное содержание данного понятия, отражающее его ключевые структурные и художественные характеристики.

Под звукозрительным монтажом понимается такое сочетание звуковых параметров – музыки, речи, шумов и тишины – со зрительным рядом, которое формирует целостный, объёмный художественный образ и способствует более глубокому раскрытию смыслового и эмоционального содержания фильма. Следует подчеркнуть, что данное явление не возникло мгновенно, а прошло длительный путь исторического и художественного становления.

Развитие искусства звукового сопровождения кинофильма происходило практически одновременно со становлением киноискусства. Однако в период немого кино музыка в основном выполняла функцию формального сопровождения зрительного ряда. Вместе с тем именно в этот период складывались основы взаимодействия музыки с изображением, сюжетом и действием.

Постепенно формировались устойчивые музыкальные приёмы, связанные с базовыми эмоциональными состояниями человека – страхом, радостью, гневом, тревогой. Как отмечает И.Воскресенская, музыкальное сопровождение кинопоказа, осуществлявшееся пианистами-иллюстраторами или ансамблями, строилось на сочетании импровизации и программной музыки, а повторяющиеся темы постепенно приобретали значение лейтмотивов, что стало важнейшим шагом на пути к формированию музыкальной драматургии кино.

С переходом к звуковому кино значительная часть выразительных задач, ранее решаемых исключительно визуальными средствами, была возложена на звуковую сферу. Музыка в кино стала не просто сопровождением, а самостоятельным художественным элементом, способным к обобщению и

символизации. Повторение музыкального материала в форме лейтмотива способствовало интеграции разрозненных эпизодов фильма в целостное драматургическое единство.

Звуковая сфера кинофильма включает в себя несколько взаимосвязанных компонентов: шумовые эффекты, музыку, человеческую речь и тишину. Шумовые эффекты выполняют важную информационную и драматургическую функцию, нередко заменяя изображение или ускоряя темп развития действия. В современных фильмах шумы часто существуют автономно, формируя самостоятельный смысловой слой.

Речь, вводя в кино категорию слова, сближает его с драматическим искусством и становится важнейшим средством выражения психологического содержания. Особую роль в звуковой драматургии играет тишина, которая нередко несёт не меньшую смысловую и эмоциональную нагрузку, чем музыка или шум. Она выступает своеобразной «пунктуацией» звукового ряда, структурируя его и придавая пластичность целостному восприятию фильма.

История узбекского кино включает ряд фильмов, ставших национальной классикой. Уже в ранний период наблюдается осознанное стремление к художественно оправданному звуковому оформлению. В числе дозвуковых фильмов особое место занимает картина «Шакалы Равата» (1927, реж. К.Гертель), к которой впервые была написана специальная музыка. Композитор В.Успенский, опираясь на узбекские народные мелодии, создал образец органичного синтеза музыки и изображения, ставший своеобразным эталоном для последующих работ.

Опора на традиционную музыкальную основу в начальный период формирования узбекского кинематографа оказалась художественно и психологически оправданной, обеспечивая близость фильма национальному зрителю. Особенно органично народная музыка внедрялась в документальные фильмы, такие как «Могучий поток» (1939), где звучание карная, ансамблей и народных исполнителей становилось частью экранной реальности.

В 1950–1980-е годы звуковое оформление узбекских фильмов создавалось преимущественно профессиональными композиторами, среди которых выделяются Икрам Акбаров, Муталь Бурханов, Румиль Вильданов, Манас Левиев, Сулейман Юдаков и другие. Для этого периода характерно активное использование песенного материала, который нередко выходил за рамки фильма и приобретал самостоятельную художественную жизнь.

Классическим примером звукозрительного синтеза считается фильм «Ты не сирота» (1962), где музыка И.Акбарова, основанная на симфонической партитуре с национальными интонациями, выполняет не иллюстративную, а обобщающую функцию.

Фильм «Минувшие дни» (1969, реж. Ю.Аъзамов, комп. М.Левиев) демонстрирует зрелый этап развития звукозрительного монтажа, основанный на точном следовании исторической реальности и стилистическом единстве авторской и традиционной музыки. Музыкальное оформление фильма становится важным средством воссоздания исторической и национальной атмосферы.

Новаторский подход к звукозрительному монтажу проявился в фильме «Человек уходит за птицами» (1975, реж. А.Хамраев, комп. Р.Вильданов). Здесь звук, шумы и музыка образуют сложную многоплановую структуру, подчинённую философской концепции фильма. Природные шумы, длительные звучности, закадровая музыка полифонического склада и традиционная музыка в кадре формируют контраст между духовным и обыденным началами, придавая фильму особую поэтическую выразительность.

История развития звукозрительного монтажа в кинематографе Узбекистана демонстрирует поступательное движение от простых форм звукового сопровождения к сложным концептуальным моделям синтеза звука и изображения. Опыт лучших фильмов национального кино свидетельствует о

высоком уровне художественного мышления и глубоком понимании выразительных возможностей звуковой сферы.

Звукозрительный монтаж становится неотъемлемым элементом кинодраматургии, средством философского осмысления действительности и важнейшим инструментом реализации авторской идеи. Осмысление этого опыта представляет значительный интерес как для теории киноискусства, так и для практики современного кинопроизводства.

Использованная литература

1. Абул-Касимова Х., Тешабаев Д., Мирзамухамедова М. Кино Узбекистана. – Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1985. – 286 с.
2. Абул-Касимова Х. Основы киноискусства. – Ташкент: Фан, 2007. – 120 с.
3. Amanmuradov Sh. Peculiarities of the sound-view montage of the film the man leaves the birds//Oriental Art and Culture. – 2022.
4. Amanmuradov Sh. Studying the subject Technology and practice of sound design at the state instituti of arts and culture of Uzbekistan// Art: Actual Problems of Theory and Practice. – 2021.
5. Amanmuradov Sh. Ekran san'atida ovozli effektlar va shovqinlar//Journal of Culture and Art. – №1(8). – B. 9–15.
6. Amanmuradov Sh. Ekran san'atida musiqaning o'rni//Journal of Culture and Art. – №1(9). – B. 19–25.
7. Аннотированный каталог художественного кино Узбекистана (1925–2008). [Коллектив авторов]. Ответственный редактор Хайтматова С. – Ташкент: Санъат, 2009. – 242 с.
8. Воскресенская И. Звуковое решение фильма. – Москва: Искусство, 1978. – 126 с.

-
9. Каримова Н. Игровой кинематограф Узбекистана. – Ташкент: Санъат, 2016. – 216 с.
10. Лисса З. Эстетика киномузыки. – Москва: Музыка, 1970. – 495 с.
11. Янов-Яновская Н. Музыка узбекского кино. – Ташкент: Фан, 1969. – 174 с.

Ilhom Sodiqov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Estrada va ommaviy tomoshalar san'ati" kafedrası dotsenti
E-mail: Ilhomsodiqov1972@gmail.com*

O'ZBEKISTONDA BO'LISHI MUMKIN BO'LGAN XALQARO FESTIVALLAR : ILMIY-NAZARIY TAHLIL VA STRATEGIK ISTIQBOLLAR

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonning global madaniy-intellektual makondagi o'rnini yanada kuchaytirish maqsadida tashkil etilishi mumkin bo'lgan xalqaro festivallar konsepsiyasi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Jahon festivallar industriyasidagi tendensiyalar, turizm iqtisodiyoti nazariyasi, madaniy diplomatiya modeli va kreativ industriyalar rivojlanish dinamikasi tahlil qilinadi. Shuningdek, festivallarning mamlakat brendini, iqtisodiy o'sish va madaniy kapitalni shakllantirishdagi roli (Bourdieu, Florida, Richards modellari) atroflicha yoritilgan.

Kalit so'z: festival, innovatsiya, hunarmand, gastronomik, ekoturizm, etnografiya, kreativ, industriya, kinoturizm, global madaniyat.

INTERNATIONAL FESTIVALS THAT COULD BE HELD IN UZBEKISTAN: A SCIENTIFIC-THEORETICAL ANALYSIS AND STRATEGIC PROSPECTS

Abstract. The article scientifically substantiates the concept of international festivals, which can be organized in order to further strengthen Uzbekistan's position in the global cultural and intellectual space. Trends in the World Festival industry, the theory of Tourism Economics, the model of cultural diplomacy and the dynamics of the development of creative industries are analyzed. Also, the role of festivals in country branding, economic growth and cultural capital formation (Bourdieu, Florida, Richards models) is covered in detail.

Keyword: festival, innovation, craft, gastronomy, ecotourism, ethnography, creative, industry, film tourism, global culture.

XXI asrda davlatlar faqat iqtisodiy yoki siyosiy omillar bilan emas, balki “madaniy kapital” va “milliy brend” vositasida ham raqobatlashmoqda [1, 10-b]. Bugungi kunda festivallar mamlakatlarning xalqaro maydonda ko‘rinishini oshirish, turistik oqimlarni jalb qilish, kreativ iqtisodni rag‘batlantirish va madaniy diplomatiyani kuchaytirishning samarali vositasiga aylangan.

O‘zbekiston keyingi yillarda xalqaro festivallar soni va formatini kengaytirib, Markaziy Osiyoda madaniy markaz sifatida shakllanib bormoqda. “Sharq taronalari”, “Baxshichilik”, “Hunarmandchilik”, “Raq” festivallari kabi loyihalar bu jarayonning muvaffaqiyatli namunasidir. Biroq global madaniyat siyosati tendensiyalarini hisobga olgan holda, respublikada yana bir qator strategik ahamiyatga ega festivallarni tashkil etish maqsadga muvofiq bular edi. Ular quyidagilardan iborat:

Xalqaro ilm-fan va texnologiya festivali – bu innovatsiya ekotizimini kuchaytirishga qaratilgan harakat bo‘lib uning nazariy asoslari, innovatsion rivojlanish konsepsiyalariga ko‘ra ilm-fan, ta’lim, biznes va jamiyat o‘rtasida “milliy innovatsiya tizimi” yaratishi zarur deb o‘ylayman. Festival bu tizimning interaktiv platformasi sifatida xizmat qiladi. Bu festivalni O‘zbekiston uchun ahamiyatli tomoni shundaki, IT-sektor va startap ekotizimini jadal o‘stirada; rezidentlik tizimi, texnoparklar, yoshlar innovatsion markazlari barpo etiladi. Xalqaro texnologiya festivali orqali global venchur investorlarini jalb qilish, startaplar eksportini rivojlantirish, Markaziy Osiyoda texnologiyalar markazi maqomini mustahkamlashga qaratilgan global harakatga aylangan bo‘lar edi. Jahon tajribasiga bir nazar tashlasak. CES (AQSH), WebSummit (Portugaliya), VivaTech (Fransiya) shu kabi mamlakatlarda o‘tkaziladigan festivallar har yili milliardlab dollar iqtisodiy foyda keltiradi. O‘zbekistonda shunga o‘xshash festivalning tashkil etilishi mamlakat innovatsiyasiga sezilarli turtki beradi [2, 3-b].

Xalqaro gastronomik festival bu – mamlakatda pazandachilik san’ati, turizm va agroiqtisodiyotni rivoji uchun keng ko‘lamli global harakat bo‘lib, uning nazariy asoslari quyidagilardan iborat: milliy taomlar mamlakat brendining muhim

elementi hisoblanadi. UNWTO tadqiqotlariga ko'ra, gastronomik turizm sayohatchilarning qaror qabul qilishining 35–50% ga ta'sir qilar ekan [5, 33-b]. O'zbekiston oshxonasi – palov, somsa, lag'mon, non mahsulotlari, ko'k choy madaniyati mintaqadagi eng boy gastronomik meroslardan biridir.

Bizda ushbu festival orqali agrosanoat mahsulotlari eksporti kengayadi, “food turizm” marshruti yaratiladi, milliy brend qadri oshadi. Mamlakatimizda pazandachilik san'atiga e'tibor yanada kuchayadi. Mamlakatning kulinar diplomatiyasini shakllantiradi.

Jahon amaliyotiga nazar soladigan bo'lsak, bunday festivallar dunyoning rivojlangan mamlakatlarida, ya'ni Italiyada “Terra Madre”, Turkiyada “Gastro Antalya”, Yaponiyada “Osaka Food Expo” xalqaro kulinariya festivallari mamlakatga o'n minglab turistlarni jalb qiladi.

Xalqaro ekoturizm va etnofolklor festivali – barqaror turizm modeli bo'lib, uning nazariy asoslari: ekologik muhofaza, mahalliy jamoalarni qo'llab-quvvatlash va tabiatni saqlashga asoslanadi. O'zbekistonning salohiyati yetarli, Nurota, Chimyon, Zomin, Ustyurt, Surxon, Chotqol tog' tizmalari kabi olis qishloqlari ekoturizm uchun qulay hududlar mavjud. Eko turizm va etnofolklor festivalida etnoqishloqlar, milliy sport turlari, folklor an'analari, ekologik ma'rifat tushunchasi bilan sug'orilgan kuy va qo'shiqlar o'rin oladi. Jahon tajribasiga bir nazar soladigan bo'lsak Koreyada “World Eco Festival”, Kanadada “Eco-Expo”, Qozog'istonda “Nomad Festival”. O'zbekistonda bu yo'nalishdagi festival Markaziy Osiyoda yetakchi etnoekoturizm markazini yaratadi. U esa o'z vaqtida ajdodlar merosini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Xalqaro kinoturizm va kreativ industriya festivali

Uning nazariy asoslaridan biri bu kreativ iqtisod. U davlatning innovatsion o'sishiga multiplikativ ta'sir ko'rsatib kino sanoatining asosiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro kinoturizm va kreativ industriya festivalining O'zbekiston uchun ahamiyatli tomoni, uning yildan-yilga kinolokatsiyalar, kinoprodakshnlr va prodyuserlik markazlarining paydo bo'lib, respublikada kinoturizm salohiyatini

kuchaytirib kelmoqda. Tarixiy filmlar va xalqaro qo'shma loyihalar uchun yaratiladigan pavilonlar, shaharchalar turistlarda qiziqish uyg'otib o'zbek kino sanoatini jahon bozoriga chiqishiga zo'r turtki bo'ladi. Jahon amaliyotidan bizga ma'lumki, Kann, Toronto, Karlovi-Vari, Los-Anjeles kinofestivallari o'z mamlakatlariga milliardlab investitsiya, turizm oqimi, global mediata'sir olib keladi.

O'zbekistonda shu ko'lamli kinofestival tashkil etilishi milliy kino sanoati eksportini kengaytirishi mumkin.

Xalqaro elektron musiqa va zamonaviy estrada san'at festivali – bu kreativ yoshlar makoni bo'lib, unda Digital Art va EDM (electronic dance music) festivallari “kreativ yoshlar iqtisodi”ni shakllantiradi. Festivalni O'zbekistonda o'tkazish uchun imkoniyat yetarli. Yoshlar soni katta, digital-art, dizayn, grafika, IT-yo'nalishdagi mutaxassislar ko'paymoqda. Elektron san'at festivalida multimediya, AR/VR texnologiyalari, didjeylik, raqamli installyatsiyalar, dronlar shousi estrada san'ati kabi yo'nalishlarni birlashtirgan innovatsion madaniy platforma bo'ladi.

O'zbekistonning madaniy siyosati, turizm iqtisodi va kreativ industriyalarini rivojlantirish istiqbollari mamlakatda yangi turdagi yirik xalqaro festivallarni tashkil etish uchun mustahkam asos yaratadi. Taqdim etilgan festivallar milliy brendni mustahkamlaydi, xalqaro turistik oqimni oshiradi, innovatsion va kreativ iqtisodni jadallashtiradi, madaniy diplomatiya vositasiga aylanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abduraxmonov Q. *O'zbekiston turistik salohiyati va madaniy merosni rivojlantirish masalalari*. – Toshkent: Fan, 2021. – 77 b.
2. Karimov S. *Cultural Diplomacy in Central Asia*. – London: Routledge, 2020. – 305 b.
3. UNWTO. *Gastronomy Tourism Report*. – Madrid: Spain, 2021. – 120 p.

4. UNESCO. *Intangible Cultural Heritage and Sustainable Development*. – Paris: Routledge, 2020. – 222 p.
5. Florida R. *The Rise of the Creative Class*. – New York: Basic Books, 2019. – 400 b.
6. Bourdieu P. *Cultural Capital and Social Theory*. – Cambridge University Press: SAGE Publications, 2018. – 200 p.
7. AFCNet. *Asian Film Industry Development Review*. – Seoul: South Korea, 2022. – 80 p.
8. Howkins J. *The Creative Economy*. – London: Penguin, 2020. – 304 p.
9. European Digital Art Observatory. *Global Digital Art Trends*. – Berlin, Germany, 2023. – 90 p.

Ilhom Sodiqov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Estrada va ommaviy tomoshalar san'ati"
kafedrasi dotsenti
E-mail: Ilhomsodiqov1972@gmail.com*

REJISSYORLARNI TARBIYALASHDA BADIY DID MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada rejissyorlarni tayyorlash jarayonida badiiy didni shakllantirishning nazariy-amaliy jihatlari, estetik tafakkurning kasbiy faoliyatdagi ahamiyati, zamonaviy pedagogik metodlar hamda ularni amaliy rejissura o'quv jarayoniga joriy etish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, badiiy didni yuksaltirishga qaratilgan bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish yo'llari ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: dramaturgiya, rejissura, badiiy did, pedagogika, estetika, metod, sahna, kino, perfomens.

ARTISTIC TASTE ISSUES IN THE EDUCATION OF DIRECTORS

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of developing artistic taste in the process of training directors, the significance of aesthetic thinking in professional activity, modern pedagogical methods, and the issues of their implementation in practical directing education. Furthermore, the study scientifically substantiates the ways of developing knowledge, skills, and competencies aimed at enhancing artistic taste.

Keywords: dramaturgy, directing, artistic taste, pedagogy, aesthetics, method, stage, cinema, performance.

Rejissyorlik – san'at va fikrning sintezidan tashkil topgan murakkab ijodiy kasb hisoblanadi. Rejissyor tomoshabinga ta'sir etuvchi badiiy g'oyani namoyish qilibgina qolmasdan, balki uni ifodaviy vositalar orqali to'liq mazmun va mohiyatni chuqur namoyon etadi. Shu bois rejissyor shaxsida nafaqat texnika,

malaka, balki yuqori darajadagi badiiy did, estetik tafakkur va san'atni chuqur his qilish qobiliyati asosiy o'rin tutadi.

Zamonaviy raqobat va san'atdagi yangilanishlar rejissyorlarni tayyorlash tizimining sifatiga katta talab qo'ymoqda. Badiiy did yetishmasligi sahna asarlarida shakl va mazmunning nomutanosibligi, badiiylashgan qiymatning pasayishi, tomoshabin zavqining qondirilmasligi kabi muammolarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun badiiy did rejissyor – talabaning shakllanishida pedagogik jarayonning markaziy vazifasiga aylanmoqda [1].

Badiiy did tushunchasi va uning rejissyor – talabadagi o'rni, badiiy didning mazmun-mohiyati uning ijodida muhim ahamiyat kasb etadi.

Badiiy did – bu shaxsning estetik qiymatlarni to'g'ri baholashi, san'at asarlaridagi g'oyaviy yaxlitlikni anglashi, yuqori estetik talab asosida tanlash va ijodiy qaror qabul qilish qobiliyatidir. U estetik tafakkurning amaldagi ko'rinishi bo'lib, ijodkorning ichki mezonini shakllantiradi. Rejissyorni tomoshabin diqqatini boshqarishda muhim omil bo'la oladi.

Rejissyor faoliyatida badiiy didning ahamiyati qanday?

Spektakl sahnalashtirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan rejissyor uchun badiiy did, eng avvalo, dramaturgik materialni saralashdan boshlanadi. U asarning g'oyasi, dolzarbligi, obrazlar orqali tomoshabinga nima demoqchi ekanligini aniq bilishi uchun ham did kerak. Rejissyordagi badiiy did, obrazlar tizimini yaratishda, sahna echimini topishda, rang, nur va harakat qonuniyatlarini tanlashda, aktyorlar bilan ishlash, umumiy estetik konsepsiyani shakllantirish asosiy o'lchov mezoni vazifasini bajaradi [2].

Badiiy did rivojlanmagan rejissyorning ijodida tasodifiylik, estetik beqarorlik va ortiqcha formalizm kuchayishi kuzatiladi. U o'z asarlarida ko'r-ko'rona yondashish, hissiy qalb va nomutanosiblikni vujudga keltiradi.

Rejissyorlarni tayyorlashda badiiy didni shakllanmaganligining asosiy masalalari bu – tarbiya, estetik bilimlarning etarli darajada berilmasligi. Ko'p hollarda amaliyotga yo'naltirilgan darslar, estetika, san'at va teatr nazariyasi,

musiqa, rassomchilik, dramaturgiya kabi fanlarni etarli darajada o'zlashtirilmaganligi, yoki unday fanning mashg'ulot dasturiga umuman kiritilmaganligi talabanning idrok etish qobiliyatini cheklaydi. Zamonaviy san'at kompleks tendensiyalaridan xabardorlikning pastligini vujudga keltiradi [3].

Innovatsion teatr, kino, multimedia san'ati, rejissuradagi yangi oqimlar haqida yetarli ma'lumot berilmasligi, badiiy saviyani, didi va dunyoqarashlarini tor doiraga tushirib qo'yadi. Natijada rejissyor ko'r-ko'rona asarlar tanlab uni kim nima desa shunga ishonib ishlab ketaverish kasriga uchraydi.

Ko'plab talabalarda spektakl tahlili, vizual baholash, asar kompozitsiyasini bir deganda anglash, obrazlarni chuqur mulohaza qilish, mustaqil tahlil ko'nikmalari, kamchiliklarni aniqlash kabi muhim professional ko'nikmalari shakllanmagan bo'ladi. Buning eng katta sabablaridan biri, talabada ijodiy ko'nikma, muhit va amaliyotning yetishmasligi natijasida vujudga kelgan.

Badiiy did insonda mustaqil kuzatish, tajriba va estetik muhit ta'sirida shakllanadi. Yoshlikdan unga berilgan ilm, oiladagi muhit, ta'lim olinayotgan muassasada bola uchun maxsus sharoit yaratilmas ekan, did taraqqiyoti sustlashadi.

Badiiy didni tarbiyalash, uni shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Oilada ijodiy sog'lom muhitni yaratish.
2. Ilimga bo'lgan ishtiyoqni mutaxassis orqali qondirish.
3. Interaktivlik – san'at turlarini bir-biriga bog'lab o'rganish.
4. Ijodiy faollik – talabani ijodiy qaror qabul qilish jarayoniga kiritish.
5. Strategik va tizimlilik – badiiy did bosqichma-bosqich rivojlantirish.
6. Shaxsga yo'naltirilgan tarbiya – bu har bir bolani individual yondashuv bilan tarbiyalash degani [6].

Badiiy didni rivojlantiruvchi qonunlar: idrok, his tuyg'u, tasavvur, fikrlash, emotsional intellekt. Mutaxassislarning tadqiqotiga ko'ra bolaga yoshlikdan ilm berish jarayonida estetik idrok, tajriba, bilim, emotsional ta'sir hayotida tez-tez uchrab tursa uning sintezlaridan inson didi tashkil topadi.

Rejissyor o'zida badiiy didni shakllantirishi uchun kompleks estetik bilim olishi kerak. Uning ta'lim olishida quyidagi fanlar chuqurlashtirilgan holda o'qitilishi zarur:

1. Teatr tarixi va nazariyasi.
2. Dunyo san'ati tarixi.
3. Tasviriy san'at asoslari.
4. Musiqiy asoslari va tarixi.
5. Dramaturgiya nazariyasi.
6. Kino va televideniye tarixi.
7. Raqs nazariyasi va tarixi.

Bu fanlar rejissyorga san'at tarixini va kelajakni yaxlit idrok qilish imkonini beradi. Sahnaviy tahlil ko'nikmalari rejissyorni asar tanlashdagi didini rivojlantirishga yordam beradi. Hayotni chuqur anglaydi [7].

Talabalar muntazam ravishda: spektakl, film, turli bayram tadbirlarini tahlil qilishi, uni badiiy qiymati va estetik mezonlarini mutaxassis-ustoz nazorati ostida baholashi kerak. Bu talabadagi asar ustida ishlash didni shakllantiradi.

“Xatti-harakat tahlili”, “Kompozitsion tahlil” va “dramaturgik tahlili” kabi metodlar joriy etiladi. Amaliy ijodiy laboratoriyalar, eksperimental sahnalar, tashkil etilishi spektakllar, ijodiy master-klasslar, rejissyorlik mashg'ulotlar, sahna kompozitsiyasi treninglarda doimiy ravishda mashg'ulotlar o'tkazilishi rejissyorning badiiy didini amaliyotda shakllantiradi.

Rejissyorning shaxsiy estetik tajribasini boyitish uchun: muzeylarga, teatrlarga, konsertlarga, kinofestivallarga, borishini rag'batlantirilish kerak. Mustaqil estetik kuzatish badiiy didning shakllanish omillaridan biridir.

Multimedia va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ham texnologiyadan foydalanish didini shakllantiradi. San'atning raqamli formalari rejissyor uchun yangi estetik imkoniyatlar yaratadi: videoart, 3D-kompozitsiya,svetodizayn,VR sahna, interaktiv performans. Sun'iy intellekt kabi vositalar rejissyor tafakkurida estetik

yangilanishga olib keladi. Dunyo tajribasi va milliy rejissura ta'limi o'rtasidagi uyg'unlik paydo qiladi [8].

Dunyo teatr maktablarida (Stanislavskiy, Brext, Grotovskiy, Arto, Meyerxold maktablari) badiiy didni shakllantirishning asosiy yo'llari bu – mashg'ulotlarni sinkretik usulda o'tkazish, aktyor va rejissyorni bir mushtarak ijodkor sifatida tayyorlash, estetik-emotsional tajribaga tayanish, jismoniy va psixofizik tayyorgarlikni, yaxlitlikni yuzaga keltirish, hayotiy tajribaga ega bo'lish orqali natijaga erishganlar .

Milliy va xalqaro san'at durdonalaridan namunalarni chuqur tahlil qilish. O'zbek va dunyo xalq eposi, maqom san'ati, Yevropa xalqlarini ijrochilik san'ati, xorijiy va milliy raqs maktablari. Adiblar va adabiyot namoyandalari hayotidan tajribalar olish. Ijodkor shaxslarning hayotini o'rganish rejissyor talaba uchun estetik tafakkurini boyitishda muhim manba hisoblanadi. Rejissura san'ati ta'limida samarali foyda beradi.

Xulosa qilib aytganda, rejissyorlik kasbida badiiy did markaziy o'rin tutadi. Uning shakllanishi tizimli, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, pedagog yordamida estetik va amaliy jarayonlardan o'tishini talab etadi. Rejissyorni tayyorlash jarayonida nazariy bilim, muhit, amaliyot va ijodiy tajriba nazariy ilmlar bilan teng olib borilishi shart. Ushbu mashg'ulotlar bir-biriga uyg'un holda olib borilsa, natijada yuqori didli, zamonaviy fikrlaydigan, san'atga ehtiromi kuchli ijodkorlar yetishib chiqadi. Badiiy did rejissyor talabada chuqur shakllangan bo'lishi shart. Milliy teatr va kino san'atining rivoji, ijodkorlarning salohiyati va didi xalq madaniyatining yuksalishi uchun asosiy omillardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodiriy A. *Estetika asoslari*. – Toshkent: Fan, 2019. – 123 b.
2. Станиславский К. *Моя жизнь в искусстве*. – Москва: Эксмо, 1989. – 600 с.
3. Брехт Б. *Театр теорияси*. – Москва: Искусство, 1974. – 560 с.

4. Гротовский Й. К бедному театру. – Варшава: Артист. Режиссер. Театр, 1968. – 304 с.
5. Арто А. Театр и его двойник. – Париж: Éditions Gallimard, 1964. – 160 с.
6. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti o'quv qo'llanmalari, 2020–2024.
7. Jumaniyozov N. Rejissura asoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 220 b.
8. Umarbekov J. San'at nazariyasi va estetika. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 200 b.
9. Чехов М. Актёр техники ҳақида. – Москва: Искусство, 1991. – 260 б.
10. Замонавий режиссура бo'йисҳа хорижий электрон манбалар (театр сҳунослик журналлари, конференция материаллари).

Xabibullo Kabilov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Dramatik teatr va kino san'ati" kafedrası
dotsenti, mustaqil tadqiqotchi
E-mail: habibullo.uzb@gmail.com*

MUQIMIY NOMIDAGI O'ZBEK DAVLAT MUSIQALI TEATR REJISSURASIDA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada Muqimiy nomidagi o'zbek davlat musiqali teatr rejissurasidagi so'ngi yillardagi izlanishlar, zamonaviy tendensiyalar istiqboli va muammolari bir qancha spektakllar misolida tahlil etilgan. Maqolada rejissyorlar o'rtasidagi kollaborativ hamkorlik va mushohadaga asoslangan integrativ yondashuvlar ilmiy o'rganilgan.*

***Kalit so'zlar:** kollaboratsiya, integrativ, tendensiya, element, interpretatsiya, interaktiv yorug'lik effektlari, proyeksiya, vidografika.*

MODERN TRENDS IN THE DIRECTING PRACTICE OF THE MUQIMIY UZBEK STATE MUSICAL THEATRE

***Abstract.** This article analyzes the recent creative explorations, emerging modern trends, their prospects, and existing challenges in the directing practice of the Muqimiy Uzbek State Musical Theatre, drawing on the example of several stage productions. The study examines collaborative partnerships among directors and integrative approaches grounded in artistic reflection and conceptual interpretation from a scholarly perspective.*

***Keywords:** collaboration, integrative approach, trend, element, interpretation, interactive lighting effects, projection, videography.*

So'nggi yillarda musiqali drama teatri rejissurasi sohasidagi ilmiy-tadqiqot va amaliy izlanishlar an'anaviy mumtoz va lirik asarlarga qayta murojaat qilish bilan xarakterlanmoqda. Bu jarayonda zamonaviy badiiy-estetik konyunkturaning ta'siri ostida shakllangan tafakkur usullari, shuningdek rejissyorlar o'rtasidagi kollaborativ hamkorlik va mushohadaga asoslangan integrativ yondashuvlar muhim o'rin tutadi.

Bunda spektakllarning ma'naviy va estetik sifatini yuksaltirish, tarixiy-ma'naviy merosni zamonaviy talablar asosida qayta tadqiq etish maqsad qilinadi.

Ushbu jarayonda tarixiy badiiy asarlarning qayta sahnalashtirilishi muhim tendensiyaga aylanib, rejissyorlik amallari orqali milliy musiqa, sahna harakati va dramaturgiya elementlari o'zaro muvozanat bilan uyg'unlashtirilmoqda. Xususan, "To'da", "Farhod va Shirin", "Zo'rdan zo'r chiqsa" kabi tarixiy va maishiy mavzudagi asarlarning qayta ijrosi milliy musiqiy an'analar bilan boyitilishi va ularga yangi rejissyorlik interpretatsiyasida yondashuv orqali musiqali drama janrining zamonaviy tendensiyalarini belgilashga xizmat qilmoqda.

Bu jarayonning o'ziga xos jihati shundaki, rejissyorlar an'anaviy san'at yo'nalishlarini saqlab qolgan holda, ularni zamonaviy estetik konsepsiyalar bilan boyitadi va shu tariqa milliy teatrimizda badiiy ijodning yangi bosqichini yaratishga harakat qiladi. Kollaborativ usullar orqali rejissyor, bastakor va sahna harakati mutaxassislari o'rtasidagi yaqin hamkorlik spektaklning umumiy vizual va musiqiy kompozitsiyasini mustahkamlashga yordam beradi. Natijada, musiqali dramadagi bu yangi rejissyorlik amaliyoti nafaqat badiiy-saviyani oshirish, balki milliy madaniy merosni saqlash va rivojlantirish, shuningdek, tomoshabin bilan yangi muloqot shakllarini yaratish imkoniyatini beradi. Zamonaviy musiqali teatrdagi bunday izlanishlar milliy va global teatr san'ati o'rtasida dialogni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy rejissurada texnologik innovatsiyalardan foydalanish bilan bir qatorda janrlararo kross-janr uslublari tajriba sifatida qo'llanilmoqda. Sahnalashtirilayotgan spektakllarda zamonaviy texnologiyalar – interaktiv yorug'lik effektlari, proyeksiya, vidografika, kompozitsion audiovizual vositalar kabi digitalitsatsiyalardan foydalangan holda sahnada tasavvur muhitni kuchaytirishga, g'oyaviy tahlilni kuchaytirish evaziga asarning universalligini oshirishda qo'llanilmoqda. Mazkur texnologik yangiliklar yordamida real va irreal voqelik o'rtasidagi chegarani bartaraf qilgan holda yangi sahna asarlarini tajriba sifatida taqdim etishmoqda.

Bundan tashqari musiqali rejissurada janrlararo tajribalar ham o'tkazilgan holda an'anaviy musiqali dramaga xos bo'lgan drama, opera, balet, musiqa bilan bir qatorda pantomima, performans, universalizm va yuqorida ta'kidlangan digitalizatsiya elementlari uyg'unlashuvi tendensiyasi kuzatilmoqda. Mazkur sintez rejissyorning bosh g'oyasini, topilmalarini boyitishga, asarning tomoshaviyligini oshirishga xizmat qilmoqda.

2005-yilda teatrdagi rejissyor M.Azizov tomonidan dramaturg N.Qobilovning "To'da" asari sahnalashtirildi. Asar eksperimental spektakl bo'lib, musiqali drama teatri sahnasiga birinchi marotaba rep uslubi kirib keldi. Mazkur pyesa dolzarb mavzuga bag'ishlangan bo'lib, jaholat botqog'iga botib borayotgan yoshlar hayotidan olingan. O'z hayotini zaharlayotgan yoshlarning ayanchli taqdiri ochib berilgan. Sahna markazida mehrob ramziy o'rnatilgan bo'lib asarning bosh g'oyasini ochib berishda asosiy vazifani bajargan. M.Azizov ushbu spektakl yordamida rejissyorlik mahoratini to'liq ochib bergan. Mirza Azizovning rejissyorlik yondashuvi an'anaviy musiqali drama shakllarini saqlab qolgan holda, ularni modern estetika va teatr ekspressionizmi elementlari bilan boyitdi. Spektaklda sahna kompozitsiyasi va harakatlari orqali qahramonlar ichki holatlari, psixologik vaziyatlar murakkablik bilan ko'rsatildi.

M.Azizovning rejissyorlik mahoratining eng yaqqol namoyon bo'lgan jihatida dramaturg bilan hamfikrlilikda – mehrob ramzini sahna markaziga joylashtirish orqali asarning ma'naviy asosini vizual tarzda ifodalashdir. Bu ramziy obyekt spektaklning falsafiy g'oyasini, yoshlarning ma'naviy inqirozi va ularning jamiyatdagi o'rnini belgilaydi.

Shuningdek, rejissyor musiqa va lirik sahna harakatlarini bir-biri bilan uyg'unlashtirishga alohida e'tibor bergan. Sahna harakati va qahramonlarning interaktiv harakatlari vositasida muammolarning ichki tuzilmasi va yoshlar hayotidagi murakkabliklar samarali aks ettirildi. "To'da" spektakli musiqiy jihatdan ham o'ziga xos yangi yo'nalishni namoyon etdi. Unda an'anaviy milliy musiqa va musiqali dramaga xos klassik ariyalar bilan birgalikda musiqaning rep turidan

foydalanish qayd etildi. Bu jihat spektaklga zamonaviylik va ijtimoiy hayotning real ritmini olib kirdi.

Rep uslubi yoshlar nutqi va ongiga yaqin bo'lib, spektakldagi ijtimoiy-ijodiy muammolarni yorqin va aniq tarzda ifoda etishga xizmat qildi. Bu musiqiy yo'nalish yosh avlod va ularning hayot tarziga mos kelib, spektaklning realistik va dramatik ta'sirini oshirdi [1, 197-b].

An'anaviy musiqa elementlari esa milliylik va ma'naviylikni ta'minlab, spektaklga xalq musiqiy madaniyati bilan bog'liqlik hissini berdi. Ularning qo'shilishi spektaklga estetik boylik va musiqiy ko'pqirralilikni kiritdi. "To'da" spektakli giyohvandlik muammosini yoshlar hayotiga ta'siri vositasida ko'tarib chiqqan bo'lib, bu holat milliy jamiyatdagi muhim ijtimoiy mavzulardan biri sifatida yanada keng muhokamaga asos yaratdi. Spektaklning ijodiy topilmalari, rejissyorlik usullari va musiqa qo'llanilishi birgalikda uni musiqali drama janridagi muhim eksperimental asarga aylantirdi.

Shuningdek, spektakl xalqaro teatr arenasida ham yuqori baholandi. Spektaklning muvaffaqiyati natijasida Misr Arab Respublikasi poytaxti Qohira shahrida an'anaviy tarzda har yili o'tkaziladigan Xalqaro teatr san'ati festivalida qatnashib, katta muvaffaqiyatga erishib qaytgan. Qohira shahriga kelgan 50 dan ortiq mamlakat teatr jamoalari, tomoshabinlar va festival hay'ati e'tiboriga tushganligi tufayli bir yo'la ikkita mukofotga sazovor bo'lgan. Bular – Xalqaro XVII jahon teatr festivalida yoshlar bilan ishlash va ularni qo'llab-quvvatlash fondi ajratgan mukofot hamda "Eng dolzarb muammoni ko'tarib chiqqanligi uchun" nominatsiyasi sovrinlari edi [2, 2–3-b]. Voqealar tizimi yosh avlod qatlamiga mansub bo'lishi bilan bir qatorda asr vabosi bo'lgan giyohvandlik muammosiga qaratilgan bo'lganligi tufayli ushbu spektakl bugungi kungacha o'z tomoshabinlar e'tiborini qozonib kelmoqda.

Musiqali drama teatrida 2018-yilda rejissyor Barzo Abdurazakov tomonidan sahnalashtirilgan "Farhod va Shirin" nomli eksperimental spektakl, innovatsion rejissyorlik yondashuvi va zamonaviy badiiy talqini bilan alohida ahamiyatga ega

bo'lsa-da, teatrshunoslar va san'atshunoslar jamoasi tomonidan keng ko'lamda qabul qilinmadi. Ijodkorlar "Farhod va Shirin" asari orqali an'anaviy mumtoz syujetni postmodernistik elementlar orqali qayta tahlil qilishga va ko'pqirrali vizual hamda akustik usullar bilan ifoda etishga urinishigan.

Barzo Abdurazakovning rejissyorlik konsepsiyasida spektaklning eng asosiy g'oyasi sifatida pok va asl muhabbat mavzusi saqlab qolingan bo'lib, bu g'oyani zamonaviy qarashlar asosida yoritishga harakat qilingan. Postmodernizmning belgilaridan biri – dekoratsiyada minimalistik yondashuv qo'llanilishi va sahna ko'rinishlarining doimiy almashmasligi spektakl dekoratsiyalaridagi o'zgarishlar oqimni keskin emasligi tomoshabin fikri bo'linmay tomosha qilishi maqsadida xizmat qilgan. Musiqiy jo'rlikda bo'lsa mumtoz bastakorlar ijodiga murojaat orqali yangi musiqiy komponentlar bilan uyg'unlashuv kuzatiladi. Bu esa spektaklga zamonaviylik va bir vaqtning o'zida tarixiy qadriyatlarni saqlash xususiyatini beradi.

Spektaklda gumanistik g'oyalarning ifodalanishi bilan bir qatorda, universalizm prinsiplari ham mukammal tarzda namoyon etiladi. Muallif bir tomondan borliqni aniq tushunishga, inson ma'naviyatini ifodalashga urinsa, boshqa tomondan esa ijodiy jarayonda bir nechta janrlar, badiiy tizimlar va estetik qarashlarni uyg'unlashtirish orqali teatr san'atida yangi format yaratishni ko'zlaydi.

Shuningdek, spektaklning vizual san'at va liboslar dizaynidagi yangiliklar ham muxlislar diqqatini tortdi. Mirjalol Holiqovning rassomlik mahorati bilan spektakl sahnalaridagi murakkab ma'nolarni minimal shakllarda ifodalash, libos rassomi Sevara Zununovanning esa zamonaviy va an'anaviy motivlarni uyg'unlashtirgan kiyimlar konsepsiyasi spektaklning umumiy estetik tuzilishiga mustahkam asos yaratdi.

Spektaklda amalga oshirilgan postmodernistik elementlar, minimalizm usulidagi dekoratsiya va klassik musiqiy ijodga murojaat kabi yangiliklar, janrlarning aralashma tarzda kelishi kabi usullar milliy teatr an'analarga zid deya baholandi. Natijada, spektaklning premyerasiga ruxsat berilmaslik va to'liq bekor qilinishiga qaror qilindi. Bu qaror teatrshunoslar orasida turli bahs-munozaralarga

sabab bo'lib, musiqali drama teatrimizning zamonaviylik hamda eksperimentga qay darajada tayyorligi, shuningdek, san'atdagi yangi tendensiyalar bilan an'anaviy qadriyatlarni uyg'unlashtirish masalalariga keng jamoatchilik e'tiborini qaratdi. Teatrshunoslar o'z tanqidlarida, spektaklning badiiy va estetik yondashuvlari ko'p jihatdan milliy madaniyatiga va dramaturgiyaning mohiyatidan chetlashishga olib kelganligini ta'kidlashdi.

Shu bilan birga, "Farhod va Shirin" asari milliy teatr san'atining rivojlanishiga yangi imkoniyatlar ochishga intilganligi sababli, keyingi ijodiy izlanishlar uchun muhim tajriba sifatida baholandi. Bu voqea milliy teatr sohasida innovatsiya va eksperiment uchun qanday chegaralar mavjudligi, shuningdek, yangi formatlarni qabul qilishda muvozanatni saqlashning ahamiyati haqida katta bahslarni yuzaga keltirdi [10, 202-b].

2019-yilda musiqali drama teatrida rejissyor O.Salimov, Molerning "Skapen nayranglari" asari asosida Sh.Boshbekovning inssinirovkasi "Zo'rdan zo'r chiqsa" spektakli sahnalashtirildi. Musiqasini Oydin Abdullayeva, dirijyor A.To'rayev hamkorligida sahnalashtirildi. Spektaklning rejissyori O.Salimov tomoshabinni ilk daqiqualardan sahna harakati, obrazlar uyg'unligi va jonli muloqotlar orqali jalb etadi. Uning ijodiy yechimlari orqali klassik asar zamonaviy ruhda, xalqqa tushunarli va qiziqarli tarzda qayta yoritilgan. Rassom Jaloliddin Rahimov asar dekoratsiyasida minemolizmdan foydalanadi.

Rejissyor sahna harakatida dinamikaga, xarakteri kuchli obrazlarga urg'u bergan. Asarning markazidagi konfliktlar va xarakteri keskin obrazlar yordamida jamiyat muammolariga mulohazali murojaat yaratiladi. Musiqa sahna harakati bilan uyg'un bo'lib, dramatik kurashlar va yumoristik epizodlarda kayfiyatni to'liq aks ettiradi. Ayniqsa, milliy sozlar elementlarining qo'llanilishi tomoshabinning hissiy taassurotini kuchaytiradi. Shu bilan birga, vodiy nag'malari, milliy sozlar (masalan, dutor, g'ijjak, nay) va rang-barang an'anaviy kuylardan foydalanilgan. Bu nafaqat sahnani jonlantiradi, balki tomoshabinni xalq madaniyati bilan yanada yaqinlashtiradi. Aktyorlar tomonidan ijro etilgan obrazlar hayotiy, ishonarli va

hissiy jihatdan boy. Har bir aktyor o'z rolini nafaqat sahnada ijro etdi, balki uni his qildi, o'ziga xos individual yondashuv bilan yaratdi.

Ayniqsa, bosh qahramon obrazini yaratgan aktyorning mimikasi, harakatlari va nutqi orqali u tomoshabinni o'z ichki dunyosini anglashga chorlaydi. Qahramonlar o'rtasidagi muloqotlar real va yumoristik bo'lib, spektaklning umumiy ruhini ochib beradi. Sahna bezaklari va kostyumlar vaqt va makonni anglatuvchi muhim element sifatida o'rinli tanlangan. Dekoratsiya minimalizmga bo'lsa-da, maqsadga muvofiq. Kostyumlar esa xarakterlarning individual xususiyatlarini aniq ifoda etishda xizmat qilgan.

Musiqali drama teatrlarida tarixiy badiiy mavzudagi asarlar alohida o'rin egallaydi. Bunday sahna asarlari tomoshabinlarga chuqur kechinmalar (katarsis) bag'shida etish bilan birga, ajdodlarimiz to'g'risida, tarixiy shaxslar hayoti va faoliyati to'g'risida ma'lumot beradi. Xalq o'zining buyuk ajdodlari to'g'risida yangi bilimlarga ega bo'lishadi. Ularning buyuk ishlari, ilm-fan sohasiga qo'shgan ulkan hissalar, Vatan ozodligi yo'lida ko'rsatgan jasoratlari, xizmatlari to'g'risida tasavvurlari yanada boyiydi. Tarixiy mavzularda asar yaratish uchun chuqur ilmiy va ayni vaqtda yuksak badiiy dramaturgik mahorat darkordir. Ijodkorlar tarixiy shaxs to'g'risida asar yaratar ekan, qahramonning faoliyati, fe'l-atvori, vaqt, zamon, makon xususiyatlarini hisobga olib, dramatik kurashga boy syujetlar yaratadi [8,666-b].

So'nggi yillarda musiqali drama teatri rejissurasida an'anaviy, mumtoz va lirik asarlarga qayta murojaat qilish tendensiyasi milliy teatr san'atining jadal rivojlanishi va madaniy merosni asrashdagi muhim bosqich sifatida ko'rinadi. Bu jarayon nafaqat tarixiy-ma'naviy qadriyatlarni qayta tiklashga, balki ularni zamonaviy badiiy-estetik kontekstda yangi shakl va mazmunga ega qilishga qaratilgan. Rejissyorlik amaliyotida shakllanayotgan integrativ va kollaborativ yondashuvlar musiqali drama spektakllarining ma'naviy va estetik sifatini yuqori darajaga ko'tarishga xizmat qilmoqda. Bugungi kunda rejissyorlar, bastakorlar va rassomlar o'rtasidagi yaqin hamkorlik asosida shakllangan multidissiplinarlik

musiqali spektakllarning vizual va akustik kompozitsiyalarida yangi formatlarni joriy etishga imkon beradi. Bu esa tarixiy asarlarning zamonaviy talqinda namoyish etish, milliy musiqa va dramaturgiyani o'zaro uyg'unlashtirish orqali musiqali drama janridagi ijodiy izlanishlarning yangi bosqichini belgilaydi. Xususan, "To'da", "Fotima va Zuhra", "Zo'rdan zo'r chiqdi" kabi asarlarning qayta ijrosi milliy musiqiy an'analarni saqlab qolish bilan birga ularni zamonaviy rejissyorlik metodlari va spektakl elementlari bilan boyitishga yordam beradi. Bu jarayon milliy teatrimizning madaniy merosini saqlash va rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, shu bilan birga milliy auditoriyaning estetik ehtiyojlarini qondirish va ularni zamonaviy teatr san'ati bilan yaqinlashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, rejissyorlikning bu yangi amaliyoti milliy teatr san'atida innovatsiyalarni joriy etish, milliy va global madaniy fazoda sintez jarayonlarini mustahkamlash imkoniyatini yaratadi [9,251-b]. Ushbu izlanishlar nafaqat milliy musiqali dramaturgiyaning rivoji uchun, balki xalqaro teatr san'ati bilan samarali muloqot va integratsiya jarayonlarini mustahkamlash uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, an'anaviy mavzularga yangicha rejissyorlik yondashuvlari milliy musiqali teatrning ijodiy potensialini kengaytirib, uning zamonaviylik va milliylik o'rtasidagi muvozanatini ta'minlaydi. Bu esa milliy madaniy merosning hayotchanligini saqlab qolish va uning jahon madaniy muhitida o'z o'rnini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, bunday rejissyorlik amaliyoti teatr san'atining ijodiy va badiiy yo'nalishlarini yanada rivojlantirishga, tomoshabin bilan muloqotning yangi shakllarini yaratishga hamda milliy va xalqaro teatrli muhitda o'zaro hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Туляходжаева М. Режиссура узбекского драматического театра. Гафур Гулям. – Ташкент: Литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1995. – 86 с.

2. Туляходжаева М. История театра (Узбекский театр периода независимости). – Ташкент: Илм-Зиё-Заковат, 2021. – 303 с.
3. Tojiboyeva O. Epos san'at ko'zgusida. – Toshkent: O'zDSI, 2009. – 200 b.
4. Tojiboyeva O. Epos va teatr. Xalq epik ijodiyotining teatr san'atidagi o'rni. Birinchi kitob – Toshkent: San'at jurnal nashriyoti, 2015. – 235 b.
5. Ismoilov A. Zamonaviy o'zbek drama teatri rejissurasi taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari (1991–2016-y). San.fan.fal.dok.diss. – Toshkent, 2019.
6. Nigar Nəsir qızı Sarıkışızadəning “Azerbaydjanskaya muzikalnaya drama”, dissertatsiya, 17.00.02 – Музыкальное искусство. Бакинская музыкальная академия имени Узеира Гаджибекова, 2004.
7. Caird J. Directing Opera: A Modern Guide. – AQSh: Hal Leonard Performing Arts Publishing Group. (Hal Leonard Corporation – Viskonsin shtatida joylashgan yirik musiqiy nashriyot), 2016.
8. Qobilov X. XX asr o'zbek musiqali teatr rejissurasida yangi talqin nafasi //Oriental Art and Culture. – 2024. – T. 5. – №. 5. – B. 661–666.
9. Qobilov X. Aktyorlik mahorati va rejissura masalalari//Oriental Art and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 5. – B. 251–255.
10. Qobilov H. Teatr san'atining rivojlanishida musiqa san'atining o'rni //Oriental Art and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 1. – B. 197–202.
11. Dadamirzayev O. Rejissura – teatr san'atining yetakchi va hal qiluvchi komponentidir //Oriental Art and Culture. – 2024. – T. 5. – №. 5. – B. 550–553.
12. Dadamirzayev O. Problems of Training Qualified Personnel in the Art of Cinema, Television and Radio //Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2023. – T. 26. – P. 57–58.
13. Dadamirzayev O. Aktyor psixotexnikasi uning maqsadi va vazifasi //Oriental Art and Culture. – 2024. – T. 5. – №. 3. – B. 510–514.

Shaxlo Xamidova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrasi dotsenti,
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: shaxloxamidova0@gmail.com*

DRAMATURG VA AKTYOR IJODIY HAMKORLIGI (SHUKUR BURXONOV IJODI MISOLIDA)

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek teatrining ikki buyuk vakillari aktyor Shukur Burxonov va dramaturg O'lmas Umarbekov o'rtasidagi ijodiy hamkorlik masalasiga to'xtalinadi. Aktyorning milliy xarakter yaratish yo'lidagi izlanishi hamda dramaturg O'lmas Umarbekovning "Qiyomat qarz" pyesasidagi Sulaymon ota obrazi orqali bunga erishgani ushbu spektakl tahlili orqali aniqlanadi.

Kalit so'zlar: teatr, dramaturgiya, spektakl, dramaturg, aktyor, ijro, talqin, mahorat.

CREATIVE COLLABORATION BETWEEN A PLAYWRIGHT AND AN ACTOR

(A CASE STUDY OF SHUKUR BURKHANOV'S ARTISTIC WORK)

Abstract. This article addresses the issue of creative collaboration between two prominent representatives of Uzbek theatre: the actor Shukur Burkhanov and the playwright O'lmas Umarbekov. The study analyzes the actor's quest to create a national character, achieved through the image of Sulaymon Ota in Umarbekov's play *The Debt of the Resurrection*. The analysis reveals the artistic interpretation and creative interaction between the playwright and the actor.

Keywords: theatre, dramaturgy, performance, playwright, actor, acting, interpretation, mastery.

Odatda sahna asarining dunyoga kelishi, ya'ni dramaturg va aktyor munosabatlarning to'qnashuvi 2 xilda kechadi. Yo aktyor dramaturgga ergashib, u bilan hisoblashishga majbur bo'ladi, yoxud dramaturg zabardast aktyor mahorati oldida ijodiy prinsipini chetga surib qo'yadi.

Dastlabki uchrashuvdayoq har ikki tomonning ijodiy yondashuvi, g'oyaviy qarashlari va estetik tamoyillari to'qnash keladi. Har ikki ijodkor ijodiy jarayonda o'zining subyektiv haqiqatini asoslashga va o'z pozitsiyasini mustahkamlashga urinadi. Biri rolni o'ziga moslab, o'zicha talqin qilish istagidan borsa, ikkinchisi aktyorni rolga moslashtirib, to'g'ri yo'lga ko'rsatishga chog'lanadi.

Individuallikka intiladigan har qaysi ijodkor kabi aktyor o'z nuqtayi nazari, mustaqil fikriga ega bo'lishni va kezi kelganda boshqalarni ham uning qarori bilan hisoblashishlarini xohlaydi. Dramaturgga bo'ysungan taqdirda, tabiiyki uning erki, shaxsiyati, rol haqidagi mushohadalariga darz ketadi. Aktyor dramaturg va rejissyor g'oyalarini tayyor holatda taqdim etadigan vositachiga, o'zi ishtirok etayotgan tomoshaning shunchaki tomoshabiniga aylanib qolishdan cho'chiydi. Bu rolni uningchalik hech kim tushunmasligini va ijro etolmasligini dalillashga urinadi. O'zlikni unutish sari bosilgan har bir qadam aslida o'zlikni topishga yaqinlashtirishini tushunish aktyor uchun hamisha ham oson kechavermaydi.

Dramaturg shaxsiyatini idrok etish, uni boricha qabul qilish, u bilan murosaga kelish aktyor oldiga qo'yilgan eng muhim talabdir. Mabodo bu talab to'laligicha amalga oshmasa, spektaklning taqdiri tuman ichida qoladi. Misol tariqasida Chexov, Ostrovskiy asarlarining ilk muvaffaqiyatsizliklarini eslashning o'zi kifoya. Ba'zida aktyor shaxsiyati bevosita dramaturg shaxsiyatining kashf etilishiga turtki beradi. Aktyor qanchalik salohiyat, boy tajriba, o'tkir zehnga ega bo'lsa, dramaturgik asosni shuncha pishitib, baquvvat san'at asari darajasiga yetkazadi. Garchi bunda dramaturgga nisbatan aktyorning "men"i birinchi planga o'tibqolsa-da, o'rtadagi bu tafovut sahna asarining shakl va mazmuniga putur yetkazmaydi. Mashhur adibimiz O'lmas Umarbekov tomonidan yozilgan "Qiyomat qarz" pyesasi bunga misoldir.

O'lmas Umarbekovning "Qiyomat qarz" pyesasi aktyor Shukur Burxonovning o'z rolini o'zi tanlashi ortidan dunyoga keldi. Asar dastavval kichik hajmdagi hikoya bo'lgan. Keyinchalik Shukur Burxonov taklifi bilan sahna asariga aylangan. Ko'plab epizodlar aktyor tomonidan o'ylab topilib, asarga kiritilgan.

Spektakl chin ma'noda dramaturg va aktyor ijodiy hamkorligi asosiga qurildi. Bunda aktyor iste'dodi dramaturg O'lmas Umarbekovning shuhratini ta'minlash bilan birga, rejissyor Rustam Xamidovning ijoddagi keyingi yo'lini ham belgilab berdi. Asarni sahnalashtirish jarayoni va repetitsiyalar natijasi rejissyorning shaxs bo'lib kamol topishida muhim o'rin egalladi. Sulaymon ota timsolining Shukur Burxonov tomonidan talqini misolida sahnada juda kam hollarda sodir bo'ladigan sinoat tariqasida yuz berdi. Shukur Burxonov Sulaymon otaga hissiyot va qalbining nidosi bilan jon ato etgan.

Shukur Burxonovdek ijodiy potentsiali yuqori san'atkor o'ziga bag'ishlab yozilgan pyesa ustida eng ko'p riyozat chekkan aktyorlardan bo'ldi. Boisi katta yukka ega voqelik aktyor oldiga milliy xarakter yaratish, zamonaviy qahramonning murakkab, shu bilan birga juda oddiy ma'naviy dunyosini belgilash, Sulaymon otaning ichki va tashqi olamini omixtalashtirish shartini qo'ydi.

Avvalo, milliy xarakter xususida to'xtalsak. Har bir millat o'zining dramaturgiyasida milliy xarakter yaratish vazifasini ilgari suradi. Boisi xalqning o'zligi, madaniyati, tarixi va yashash tarzi haqida aynan milliy qahramonlar orqali xabardor bo'lish mumkin. Qolaversa, teatr tomoshabin talabi, muammosi, bugunidan kelib chiqib ish ko'rar ekan, unda millat dardini kuylash yetakchi o'ringa qo'yiladi. Ko'p hollarda milliy xarakterlar masalasida teatr adabiyotga, prozaga murojaat qiladi. Ch.Aytmatov, N.Dumbadze, F.Abramov kabi yozuvchilarning asarlari shular jumlasidandir.

Ularda milliy xarakterlar ko'p qirrali, rang-barang va hayotiy bo'yoqlarda aks etadi. Biroq nasrni doim ham sahnaga silliq, muvaffaqiyatli tarzda ko'chirib bo'lmaydi. Bunday holatda uning badiiy yaxlitligiga, g'oyasiga putur yetishi, kerakli o'rinlar, muhim voqeliklar tushib qolishi mumkin. Dramaturgiyada esa milliy xarakterni keng miqiyosda tomoshabinga yetkazish juda katta tayyorgarlikni, tinimsiz mehnat va izlanishni talab etadi. O'lmas Umarbekov ana shunday mashaqqatlarni xatlab o'tib, berilgan qisqa muddat ichida butun kenglikni qamrab

olishga urindi. Tabiiyki, bunday og'ir vazifa Shukur Burxonov iste'dodisiz to'liq amalga oshmasdi.

Sh.Burxonovning ijrosi haqida to'xtalar ekan, tanqidchi Eldor Muxtorov aktyor shaxsiyatining ustuvorligini alohida ta'kidlab o'tadi: "Spektakl davomida aktyor biror marta bo'lsa ham obrazining yuksak axloqiy fazilatiga urg'u berishga urinmaydi. Bu so'zda ham, aktyorning o'zini tutishida ham ko'zga tashlanmaydi. Burxonov yengil yaktagi, bir tomonga qiyshaygan do'ppisi bilan o'zining sodda ko'rinishidan beozorgina kuladi, qahramoni ustidan hazil qilish imkoniyatini bir lahzaga-da qo'ldan chiqarmaydi. Shu bilan birga birinchi – Sulaymon otaning olis qirlardan yelkasidagi cho'pon tayoqqa suyanib, xotirjam, sokin qadam bosib kelish sahnasidanoq bu insonning oddiy inson emasligi bilinadi. Bu uning "Ulug'bek"i, "Edip"ida ham sezilgan... Bu yerda aktyorning kimni o'ynayotgani ahamiyatsiz. Shohmi, ziyolimi, oddiy cho'ponmi. Gap aktyor shaxsining kengligi haqida boradi" [1, 121-b].

Aktyor obrazining tarixiy biografiyasi, sodda haqiqati va hayotiy e'tiqodini shu qadar samimiy, jonli, ta'sirchan uslubda ifodalaydiki, oqibatda tomoshabin ko'z o'ngida Sulaymon otaning qalbga yaqin, sof xalqona qiyofasi paydo bo'ladi. Asar matnini o'qib, so'ng aktyor ijrosini ko'rgan tomoshabin uchun sahnadagi qahramon yaqin insoniga aylanadi va asardagidan Shukur Burxonov talqini ustunligiga ishonch hosil qiladi.

Aktyor pyesadagi jaydarilik, chapanilikni oddiylik, tabiiylik va bolalarcha beg'uborlik bilan sug'oradi. Nutqidagi har bir ifodada mehr-muruvvat tuyg'usi ufurib turadi. Abdusalom bilan do'stona hazillarida ham, No'monjonning ismini takrorlaganda ham ana shu mehrning tafti uzilmaydi.

Shukur Burxonov millatning bor dardi, qayg'u-iztirobi, adolatsizlikka qarshi isyoni, hojatbarorligi, bolajonligi, xullas, jami ezgu fazilatlarini bir obraz sig'imiga jiplashtirishga, ularni o'zaro uyg'unlashtirishga muvaffaq bo'ladi.

Sulaymon ota uchun muhim ideallar, fizikadagi murakkab tamoyillar butunlay yod tushunchalar. U o'z tafakkuri kesimida "aspirantura"ni "kishilarning

kishisi” deb, “doktor”ni esa “olimlarning olimi” deb qabul qiladi. Chernishevskiy, Axmedov, Pele kim, unga qorong'u. “Yalla”, “Beatless” dan ko'ra o'zining “Ma'murjon”inini tinglashni ma'qul ko'radi. Lekin hayotdagi eng muhim haqiqatlar, umuminsoniy qadriyatlarga kelganda u o'zi aytgandek, “olimlarning olimi”ga aylanadi. Umr omonatligi, qarz qiyomatligi va inson qadr-qimmati bilan bog'liq ayrim masalalar uning uchun yillar o'tsa-da o'zgarmaydi.

Bu jihatdan Shukur Burxonovning Sulaymon otasi taniqli gruzin aktyori Sergo Zakariadzening “Askar otasi” filmidagi obraziga yaqin turadi. Har ikki obrazda ham milliy xarakter, umumiy mavzu va ijrodagi tabiiylik ko'zga tashlanadi. Ikkala aktyorning mahorati, ijodiy qudrati va chuqur mulohazakorligi dramatik manbadan yuqoriga ko'tariladi. Obraz keng masshtablilik, murakkab soddalik va umumiy yaxlitlik xarakteriga ega bo'ladi. Gurji va o'zbek ijodkorlari keksaligiga qaramay hali tetik, bilagi baquvvat, or-nomusi baland, bir so'zli, halol insonlarni g'oyat yuksak did, ma'naviyat bilan talqin qiladi. Ularning har ikkisi o'z xalqining o'ziga xos tomonlarini ustalik bilan ochib beradi.

Shunisi muhimki, asardagi ketma-ket voqealar ijrochidan bir holatdan ikkinchi holatga tez-tez o'tib turishni talab qiladi. Bu haqida K.Rudnitskiy alohida to'xtalib shunday deydi: “Shukur Burxonov ijro etgan Sulaymon ota roli artistni epizoddan-epizodga, janrdan-janrga o'tishga majbur qiladi: dramadan komediyaga, komediyadan yana dramaga, ba'zi o'rinlarda voqea tragediyaga nihoyatda yaqin borsa, gohida vodevilga o'tib ketadi. Ushbu murakkab evolyutsiyalarni Burxonov hayron qolarli darajada sodda, tabiiy, hech qayerida haqiqatdan chekinmagan holda, xalq xarakteri izmida ijro etadi. Barcha kolliziyalarda – g'am-kulfatda ham, kuchga to'lganda ham pyesaning bosh mavzusiga sodiq qoladi, ya'ni urushda halok bo'lgan, uning qahramoni uchun qutlug' bo'lgan odamni xotirasida saqlab turadi” [2, 3-b].

Shunday qilib, ustoz san'atkor Shukur Burhonov talqinidagi Sulaymon ota dramatik asosning markaziy qahramoni sifatida voqealar tizimi, spektaklning umumiy liniyasi, temporitmi, ob-havosini boshqarish bilan birga o'zining ijodiy

yondashuvi, hayotiy tajribasi, teran mushohadalari ila sahna asarining muvaffaqiyati, badiiy kamoloti hamda dramaturg yutug'ini ta'minladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мухтаров И. Театр и его актёры. – Ташкент: Фан, 1989. – 146 с.
2. Rudnitskiy K. Talantlar hamkorligi. “Правда” gazetasi, 1977, 29-aprel.
3. Khamidova S. In western classical works actional interpretations (on the example of the role of Hamlet in the play “Hamlet” by honored artist of uzbekistan Tokhir Saidov) //Theoretical Applied science. – 2021. – №. 5. – P. 190–192.

Dilshod Ismailov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Sahna harakati va jismoniy madaniyat"
kafedrası dotsenti (v.b.)
E-mail: _dilshod63@mail.ru*

**PROFESSOR ARSEN ISMOILOV METODIKASI: SAHNAVIY
HARAKAT, QILICHBOZLIK VA AKTYORLIK
MAHORATINING SINTEZI**

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada professor Arsen Ismoilovning sahnaviy harakat va qilichbozlik sohasidagi pedagogik metodikasi tahlil qilinadi. Muallifning metodi jismoniy harakat, ruhiy ifoda va fikriy faollik uyg'unligiga asoslanib, aktyorning sahnadagi tabiiy va ishonchli mavjudligini ta'minlashga qaratilgan. Maqolada Arkadiy Nemirovskiy maktabi an'analari hamda sharqona harakat madaniyati elementlarining sintezi orqali milliy teatr pedagogikasining rivojlanishi yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** sahnaviy harakat, qilichbozlik, aktyor, jismoniy ifoda, psixofizika, sahnaviy madaniyat, milliy teatr maktabi.*

**METHODOLOGY OF PROFESSOR ARSEN ISMAILOV: STAGE
MOVEMENT, FENCING AND ACTING SKILL SYNTHESIS**

***Abstract.** This article analyzes the pedagogical methodology of Professor Arsen Ismailov in the field of stage movement and fencing. The author's method is based on the integration of physical movement, emotional expression, and cognitive activity, aimed at ensuring the actor's natural and convincing stage presence. The article describes the development of national theatre pedagogy through the synthesis of the traditions of Arkady Nemirovsky's school and elements of oriental movement culture.*

***Keywords:** stage movement, fencing, actor, physical expressiveness, psychophysics, stage culture, national theatre school.*

“Sahna qilichbozligi” darsini to‘laqonli o‘rgangan talabalar, katta sahnada o‘zlarining aktyorlik mahoratlari bilan o‘zlariga topshirilgan rolini “qiyinni oson, og‘irni yengil, yengilni go‘zal” qilib ijro etsalargina, tomoshabinlar olqishiga sazovor bo‘ladilar.

*1-rasm. O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi,
Qoraqalpog'istonda xizmat ko'rsatgan artist, professor Arsen Fayzullayevich
Ismoilov.*

Hozirgi zamon teatr san'atida aktyorning jismoniy ifoda vositasi – tanasiga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgardi. Tana harakati, energiya va ichki ritm aktyorning sahnadagi mavjudligining ajralmas qismiga aylandi. Shu bois, “Sahnaviy harakat” va “Sahnaviy qilichbozlik” kabi fanlar aktyor tayyorgarligining muhim yo‘nalishi sifatida qaralmoqda. Ular orqali aktyorning plastik madaniyati, hamkorlik hissi, diqqat va hissiy aniqligi rivojlanadi.

Professor Arsen Ismoilov O‘zbekiston teatr pedagogikasida ushbu sohani ilmiy va amaliy jihatdan shakllantirgan yetakchi pedagog sifatida tanilgan. Uning metodikasi uch yo‘nalish – sahnaviy harakat, qilichbozlik va aktyorlik mahoratining uyg‘un birligiga asoslangan bo‘lib, Arkadiy Borisovich Nemirovskiy maktabi an‘analarini davom ettiradi va milliy xususiyatlar bilan boyitadi.

Tarixiy-pedagogik asoslar

Arsen Ismoilov metodikasi XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston teatr maktabining rivojlanish bosqichida shakllandi. Bu davrda milliy sahna pedagogikasi rus harakat maktabi ta'sirida, ayni paytda sharqona plastika an'analari bilan uyg'unlikda rivojlandi.

2-rasm. Arsen Ismoilov ish jarayonida.

A. Ismoilov Arkadiy Nemirovskiyning harakat maktabida shakllangan prinsiplarni ijodiy qayta ko'rib chiqdi. U rus realistik maktabining texnik tizimini sharq teatr estetikasi bilan sintezlab, milliy harakat madaniyatini yaratishga erishdi. Ismoilov uchun aktyor tanasi faqat ijro vositasi emas, balki ichki his-tuyg'ularni ifoda etuvchi organ hisoblanadi.

Uning fikricha, "aktyor jismoniy erkinlikka ega bo'lmasa, u ruhiy chuqurlikka yeta olmaydi". Shu asosda Arsen Ismoilov pedagogikasi jismoniy tayyorgarlik va psixofizik uyg'unlikni aktyor mahoratining asosiy tamoyili sifatida belgilaydi.

Arsen Ismoilov metodikasining asosiy prinsiplari

Arsen Ismoilov metodikasi aktyor shaxsini jismoniy, hissiy va aqliy jihatdan uyg'un ravishda rivojlantirishga qaratilgan kompleks tizimdir. U quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi.

Tanaviy onglik

Aktor o'z tanasini ichki holatni ifoda etuvchi vosita sifatida his etishi zarur. Muvozanat, nafas va diqqatni rivojlantiruvchi maxsus mashqlar orqali aktyor tanaviy ongni shakllantiradi.

Plastik ritm va harakat mantig'i

Arsen Ismoilov harakatning musiqaviyligi va ma'noviy asosiga katta ahamiyat bergan. Har bir harakat dramatik vazifaga mos bo'lishi, obrazning ichki mohiyatini ifoda etishi kerak.

Sahnaviy qilichbozlik – hamkorlik maktabi sifatida

Arsen Ismoilov qilichbozlikni aktyorlar o'rtasidagi ishonch va intuitiv ritmni shakllantiruvchi vosita sifatida talqin qiladi. Bu jarayon orqali aktyor masofani his etish, xavfsizlikni ta'minlash va hamfikrlikni rivojlantiradi.

Psixofizika va harakat uyg'unligi

Har bir harakat hissiy mazmun bilan to'ldirilgan bo'lishi kerak. Ismoilov mashqlar jarayonida aktyorlarga ichki vazifalar – qo'rquv, jasorat, muhabbat yoki kurashni his etish orqali harakat qilishni tavsiya etgan.

Milliy asos

Metodikada sharqona harakat madaniyati, muloyimlik va tabiiylik elementlari saqlanib qolgan. Bu aktyorning ichki holatini tabiiy ravishda sahnaga olib chiqish imkonini yaratadi.

Amaliy bosqichlar

Professor tizimi aktyor tayyorgarligini bosqichma-bosqich amalga oshiradi:

- Birinchi bosqich – jismoniy tayyorgarlik. Koordinatsiya, barqarorlik, nafas va harakat aniqligini rivojlantiruvchi mashqlar bajariladi.
- Ikkinchi bosqich – plastik ifoda. Harakatning ma'nosi, ritmi va makon bilan munosabati tahlil qilinadi.
- Uchinchi bosqich – hamkorlik va duetlar. Sahnaviy qilichbozlik elementlari orqali aktyor boshqalar bilan interaktsiyada harakat qiladi.

- To'rtinchi bosqich – improvizatsiy. Aktyor erkin ijod qilish orqali o'z individual plastik uslubini topadi. Metodika aktyorlik mahorati, nutq madaniyati va xoreografiya bilan uzviy bog'langan bo'lib, jismoniy va hissiy uyg'unlikni ta'minlaydi.

Professor Arsen Ismoilov metodikasi – aktyor shaxsini jismoniy intizom, hissiy ifoda va ma'naviy madaniyat asosida tarbiyalaydigan milliy pedagogik tizimdir. Arkadiy Nemirovskiy an'alarini davom ettirgan holda, A. Ismoilov yangi tipdagi aktyor – fikrlaydigan, his etadigan va harakat orqali ifoda qiladigan ijodkorni shakllantirdi.

Bu metodika nafaqat teatr ta'limida, balki sahnaviy pedagogika va aktyor psixofizikasi sohasida ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. U milliy sahnaviy madaniyat rivojiga katta hissa qo'shib, zamonaviy aktyor tayyorgarligida yangi bosqichni belgilab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ismoilov A. *Sahna qilichbozligi. Darslik.* – Toshkent: Voris, 2007. – 95 b.
2. Немировский А. *Сценическое движение и пластическая культура актёра.* – Москва: Искусство, 1985. – 191 с.
3. Исмаилов Д. *Сценическое фехтование. Учебное пособие.* – Ташкент: ГИИКУЗ, 2021. – 120 с.

Farhod Farmonov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Musiqali teatr san'ati" kafedrası dotsenti (v.b.)
E-mail: farmonovf919@gmail.com*

MUSIQALI TEATR AKTYORLARINI SHAKLLANTIRISHDA JANR VA IJRO USLUBIYATINING ILMIY METODOLOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada musiqali teatr aktyorlarini shakllantirish jarayonida janr va ijro uslubiylatining ilmiy-metadologik ahamiyati tahlil qilinadi. O'zbek musiqali teatri sahna san'atining sintetik shakli sifatida musiqa, dramaturgiya, vokal, xoreografiya va aktyorlik mahoratini yagona estetik tizimda birlashtirishi asoslab beriladi. Tadqiqotda janr tushunchasining nazariy mohiyati, uning asar dramaturgiyasi, musiqiy ifodasi, konflikt tabiati va qahramonlar tizimiga ta'siri ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *musiqali teatr, aktyorlik mahorati, janr, ijro uslubiylati, opera, operetta, myuzikl, musiqiy dramaturgiya, vokal ijrochilik, plastik ekspressiya.*

THE SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL SIGNIFICANCE OF GENRE AND PERFORMANCE STYLE IN THE FORMATION OF MUSICAL THEATRE ACTORS

Abstract. *This article analyzes the scientific and methodological significance of genre and performance style in the process of training musical theatre actors. Uzbek musical theatre, as a synthetic form of stage art, is substantiated as an integrated aesthetic system that unites music, dramaturgy, vocal performance, choreography, and acting skills. The study reveals the theoretical essence of the concept of genre and its influence on the dramaturgy of a work, musical expression, the nature of conflict, and the system of characters.*

Keywords: *musical theatre, acting mastery, genre, performance style, opera, operetta, musical, musical dramaturgy, vocal performance, plastic expressiveness.*

O'zbek musiqali teatri – sahna san'atining noyob va ko'p qirrali ko'rinishini o'zida jamlagan san'at turi hisoblanib, bu san'at turi musiqa, dramaturgiya, vokal, raqs, haykaltaryoshlik va aktyorlik mahoratini yagona, uyg'unlashtirilgan estetik tizimga birlashtiradi. Bu san'at shaklining asosi, ya'ni o'zagi bo'lmish, janr va ijro uslubiylari tushunchalari teatr san'atida muhim o'rin tutadi. Ularni ilmiy-nazariy jihatdan chuqur tadqiq etish, nafaqat aktyorlik ta'limining metodologik asoslarini mustahkamlaydi, balki musiqali ijrochilik nazariyasiga ham yangi qatlamlar qo'shadi.

Janr – badiiy asarning arketipik zamini va shakllanish jarayonidir. Janr (fransuzcha “genre” – tur, xil) san'atshunoslikda asarlarni umumiy estetik xususiyatlari, tarixiy rivojlanishi va o'ziga xos konvensiyalari asosida tavsiflovchi fundamental kategoriya sifatida baholanadi. Musiqali teatr kontekstida janr, asarning tashqi kompozitsion tuzilishidan tashqari, uning ichki mazmun qatlami, badiiy ifoda vositalari, estetik maqsadlari va funksional rolini ham belgilaydi. Har bir janr o'ziga xos estetik mezonlar majmuasi, dramaturgik tamoyillar va sahna poetikasiga ega.

Asar syujetining qurilishi (fabula va syujetning o'zaro nisbati), konfliktning tabiati (ichki psixologik, ijtimoiy-siyosiy yoki transsendental), qahramonlar arketipi (individuallashgan psixologik, yoki kollektiv obrazlar) va harakat dinamikasining rivojlanish mantig'ini belgilovchi asosiy katalizator janr hisoblanadi.

Opera bu – janr yuksak tragedik motivlari, epik qahramonlik lavhalari, teran psixologik ziddiyatlarining ustuvorligi bilan ajralib turadi va unda inson taqdiri, falsafiy-axloqiy dilemmalar chuqur ramziy ma'no kasb etadi. Masalan, Giuseppe Verdining “Aida” asarini olsak, bu asarda qahramonlik va fojiaiy ishq epik miqyosda qalamga olingan bo'lsa, Richard Vagnerning “Tristan va Izolda” asarida esa inson psixologiyasining murakkab konfliktlari markaziy o'rinni egallaydi.

Operetta, asosan, vaziyatli komediya bo'lib, yumorga moyilligi va fars elementlari bilan ajralib turadi. Uning oldiga qo'ygan asosiy maqsadi – yengil va optimistik kayfiyat yaratib, tomoshabinga estetik zavq ulashishdir. Shuning uchun

operettaning syujet qurilishi ko'pincha murakkab intriga va karikaturalashgan personajlar bilan boyitiladi.

Myuzikl – dramatik shakllarning keng spektrini, ya'ni komediyadan tortib, jiddiy ijtimoiy dramalar va epik sahnalargacha qamrab oladi. Shu sababli uning janriy chegaralari ancha moslashuvchan bo'lib, turli janrlarni sintezlash xususiyatiga ega. Myuzikl syujetida ko'pincha zamonaviy jamiyat muammolari, shaxsiy o'zgarishlar va ijtimoiy dinamika aks ettiriladi [1].

Janrning musiqiy ifodaga ta'siri. Har bir janr o'ziga xos musiqiy leksika, sintaksis va semantikaga ega bo'lib, bu musiqiy dramaturgiyaning asosini tashkil etadi.

Opera janri, asosan, klassik vokal maktabining murakkab garmonik tuzilmalari, polifonik elementlar va orkestr partituralarining boyligiga tayanadi. Musiqiy iboralar chuqur emotsional va falsafiy mazmun kasb etadi, leytmotivlar tizimi orqali personajlar va g'oyalar izchil rivojlanadi.

Operettada yengil, o'ynoqi va raqsga chorlovchi musiqa bo'lib, uning vazifasi – quvnoq kayfiyat yaratish, komedik vaziyatni musiqiy vositalar orqali kuchaytirish va tinglovchiga estetik rohat bag'ishlash. Melodiyalar odatda yodda qolarli va ritmik jihatdan aniq bo'ladi.

Myuzikl janrlararo sintezning yorqin namunasidir. Unda pop, rok, jazz, bluz, hatto folklor musiqiy elementlari klassik vokal texnikalari bilan uyg'unlashadi. Bu eklektik yondoshuv myuziklning keng auditoriyaga moslashuvchanligini ta'minlaydi.

Janr va vokal mahorati. Janr vokal ijrosiga qo'yiladigan talablarni bevosita belgilaydi va ijrochining ovoz imkoniyatlari doirasini aniqlaydi.

Opera: akademik belkanto (yuqori ovoz, nafasni mukammal nazorat qilish, aniq vibrato, boy tembr, legato) talab qilinadi. Bu vokalchidan ovoz apparatining yuqori texnik mukammalligini talab etadi.

Operetta: yengilroq, ba'zan pop-akademik vokal uslublarini o'z ichiga oladi. Vokal partiyalarida diksiyaning aniqligi va matnning tushunarliqligi juda muhim. Ovozning jo'shqinligi va jozibadorligi yuqori baholanadi.

Myuzikl: vokal diapazonining kengligi va stilistik moslashuvchanlikni talab etadi. Aktyor turli ovoz tushirish uslublarida (belt, klassik, pop-rok, soul va boshqalar) erkin harakat qila olishi shart. Bu ijrochidan vokal universalizmini talab qiladi.

Janr va plastik ekspressiya (Xoreografiya): janr sahna harakatining xarakterini va raqsning asardagi funksiyasini belgilaydi.

Opera: bunda plastik jestlar ishlatiladi va bu plastik jestlar ko'pincha stilize qilingan va ramziy ma'no kasb etadi, musiqiy ibora bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Raqs elementlari odatda divertissement xarakteriga ega bo'ladi.

Operetta: raqs asarning ajralmas qismi bo'lib xizmat qiladi, harakatlar yengil, dinamik va ko'pincha syujetni rivojlantirishga hissa qo'shadi. Ko'p hollarda bal zallari raqslari va xarakterli raqsar ishlatiladi.

Myuzikl: raqsga faqat shou elementi sifatida qarash kerak emas, uning asosiy roli syujetni rivojlantiradi va qahramonning ichki holatini ifodalab beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Bu esa turli raqs uslublarini (klassik baletdan tortib zamonaviy xoreografiya, jazz, hip-hopgacha) talab etadi.

Janr va estetik konsepsiya: har bir janr o'ziga xos estetik prinsiplar asosida quriladi.

Opera: u ko'pincha yuksak, tragik, qahramonlik pafosiga ega bo'lib, uning asosiy vazifasi tomoshabinda "katarsis" (ma'naviy poklanish) tajribasini maqsad qiladi. U yuksak badiiy mezonlarga intiladi.

Operetta: asosan ko'ngilochar, yengil va optimistik ruhga ega bo'lib, "gelotik funksiya" (kulgi orqali yengillik berish)ni bajaradi.

Myuzikl: biz bunda estetik jihatdan juda ko'p xilma-xillikni ko'rishimiz mumkin; ya'ni chuqur ijtimoiy muammolarni ko'taruvchi dramatik asarlardan

tashqari, sof ko'ngilochar shoulargacha bo'lishi mumkin. Uning estetikasi ko'pincha zamonaviy madaniy tendensiyalarni aks ettiradi [2].

Aktyor badiiy asar janriga, davr kontekstiga, mualliflik niyatiga va o'zining shaxsiy ijodiy konsepsiyasiga tayangan holda, asarni sahna voqeligiga aylantirish jarayonidagi usullarining sinteziga ijro uslubiyati deyiladi. Bu jarayon aktyorning individual mahorati, ijodiy tafakkuri va psixofizik imkoniyatlarining janr talablariga moslashuvi orqali namoyon bo'ladi. Ijro uslubiyati ijrochining estetik dunyoqarashini, texnik salohiyatini va sahna mavjudligini belgilaydi. Ijro uslubiylatining asosiy aspektlari quyidagilardan iborat:

Vokal ijro uslubiyati: aktyorning ovoz boshqaruvi, musiqiy frazalarni talqin qilish usullari, dinamik va tembr nyuuanlarini qo'llash mahoratini o'z ichiga oladi.

Opera ijrochisi: katta zallarda ovozini orkestr ustidan eshitiladigan tarzda proyeksiyalashni, vokaldagi virtuozi texnikalarni (koloratura, trillerlar) o'zlashtirishni talab etadi. Bu fonatsiya fiziologiyasi, rezonatorlar nazariyasi va nafas olish mexanizmlari kabi ilmiy bilimlarga tayanadi.

Operetta ijrochisi: ovozga chiroyli yengillik va joziba berish bilan birga, matnni aniq talaffuz qilishni va komedik intonatsiyalarni mohirona qo'llashni o'rganadi.

Myuzikl ijrochisi: turlicha bo'lgan vokal uslublarida (klassik, pop, rok) erkin kuylashni va bir spektakl doirasida ular orasidan osongina o'tishni o'zlashtirib olishi shart. Bu vokal qorishma va stilistik konvergensiya tushunchalarini o'z ichiga oladi.

Plastik-harakat uslubiylati: aktyorning tana tili, jestlari, mimikasi va harakatlarning umumiy xarakterini qamrab oladi.

Operada: harakatlar stilize qilingan va ko'pincha musiqiy iboraga bo'ysungan va simvolik ma'no kasb etgan bo'lib, bunda badiiy statika va ramziy jestika muhim sanaladi.

Operettada: asosan raqs va pantomima katta rol o'ynaydi, harakatlar yengil, dinamik va komedik effektni kuchaytiradi.

Myuziklda: harakatlar ko'pincha realistik bo'lishi bilan birga, syujetni rivojlantirishga xizmat qilishi va murakkab xoreografik ketma-ketliklarni o'z ichiga olishi mumkin. Bu biomexanika, tana nazorati va xoreografik sintez kabi bilimlarni talab etadi [3].

Psixologik-dramatik uslubiyat: aktyor o'zi yaratayotgan qahramonining ichki dunyosini qanchalik chuqur tushunishiga va uni sahna orqali qanday ifodalashiga bog'liq. Bu jarayonga janrning sezilarli ta'siri bo'ladi.

Operadagi qahramonlar: ko'pincha arxetipik va simvolik bo'lib, ularning kechinmalari yuksak pafos bilan ifodalanadi.

Myuzikldagi qahramonlar: ularning evolyusiyasi realistik tarzda ko'rsatilib, ko'pincha chuqur psixologik portretga ega bo'ladi. Aktyor psixologik dramaturgiya qonuniyatlari, motivatsiya nazariyalari va obraz yaratish metodologiyalarini (masalan, K.Stanislavskiy tizimi, M.Chexov texnikasi) egallashi zarur.

Nutq madaniyati va diksiya: musiqali teatrdagi nutq (dialoglar, retsitativlar) ijro uslubiyatining ajralmas tarkibiy qismidir.

Operada: retsitativlarning aniq diksiyasi va intonatsiyasida, ba'zan ritmik nutqning musiqiy ifoda bilan uyg'unligi muhim sanaladi.

Operettada: dialoglar jonliligi bilan, komedik nutqning ustuvorligi bilan, aktyordan improvizatsiya va nutq tezligini talab etadi.

Myuziklda: nutq o'zining tabiiy va erkinligi bilan, qo'shiq va raqsga uyg'unlashishi kerak. Fonologiya, fonetika, intonologiya kabi tilshunoslik sohaları bu jarayonda o'zining ilmiy asosini topadi va xizmat qiladi.

Markaziy o'rinlardan birida Musiqali teatr pedagogikasi va ijorchiligida janr va ijro uslubiyatining o'zaro bog'liqligi ajralib turadi. Quyidagi manbalar orqali bu bog'liqlikni tushunish mumkin; Janr ijro uslubiyatini shakllantiradi va shu bilan birga, ijrochilarni ma'lum badiiy chegaralar ichida faoliyat yuritishga rag'batlantiradi. Masalan, opera janrining monumentalizmi va pafosligi aktyordan ovozning maksimal quvvatini, dramatik emotsiyalarning yuksakligini va sahna harakatining stilizatsiyasini talab qilsa, myuziklning dinamikligi va sintetikligi

aktyordan tezkor moslashuvchanlikni, ko'p qirrali mahoratni va stilistik universalizmni talab etadi.

Variativ adaptatsiya va individual interpretatsiya: Janrning qat'iy qoidolari va konvensiyalari bo'lsa ham, u aktyorga individual ijodiy interpretatsiya uchun ma'lum erkinlik beradi. Har bir aktyorni janr konvensiyalari doirasida o'zining shaxsiy ijro uslubi bo'lib, u "aktyorlik imzosi"ni yaratadi. Bunda ijrochi janr talablarini o'zining shaxsiy dunyoqarashi va badiiy falsafasi orqali qayta ishlaydi, bu jarayon "uslubiy moslashuvchanlik" va "badiiy polifoniya" tamoyillari asosida kechadi,

Tarixiy dinamika va janrlararo o'zaro ta'sir. Janrlar hamda ijro uslubiyatlari hamisha ham turg'un bo'lvermasdan, ular doimiy ravishda tarixiy evolyusiyaga va o'zaro ta'sirga uchraydi. Yangi janrlarning (masalan, myuzikl) paydo bo'lishi an'anaviy janrlar (opera, operetta) ijrosiga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin, ularning ijro uslubiyatiga yangi elementlar (masalan, zamonaviy raqs elementlari) kirib keladi. Bu "janrlararo diffuziya" va "uslubiy gibridizatsiya" jarayonlari san'atning rivojlanishiga va uning zamonaviy kontekstga moslashuviga xizmat qiladi.

Pedagogik metodologiyadagi o'rni. Musiqali teatr aktyorlarini tayyorlash jarayonida, janr va ijro uslubiyatining o'zaro bog'liqligini ilmiy asoslab o'rgatish muhim sanaladi va bu ta'lim jarayoni kompleks va integrativ yondoshuvni talab etadi. Bunda talaba bir qator nazariy fanlardan ya'ni musiqa nazariyasi, dramaturgiya asoslari, san'at tarixi, teatr tarixi, psixologiya, teatr sotsiologiyasidan tahsil olishi kelajakda aktyorga san'atning umumiy kontekstini tushunishga yordam beradi. Amaliy mashg'ulotlardan esa asosiy aktyorlik mahorati (Stanislavskiy, Chexov, Grotovskiy va boshqalar)dan tashqari, vokal darslari (turli janrlarda kuylash), xoreografiya (turli raqs uslublari), sahna harakati, sahna nutqi, salfejo, maqom, milliy qo'shiqchilik kabilar muhim o'rin tutadi. Tanlangan asarni tahlil etishda esa aktyorlarni asarlarni janr nuqtai nazaridan tahlil qilishga, ijro uslubiyatini muallif nuqtai nazaridan va davr konteksti asosida asoslashga o'rgatish

lozim. Yuqoridagi bu fanlar yig'indisi bo'lg'usi aktyorni intellektual salohiyatini oshiradi.

Badiiy uyg'unlik va sintetik g'oya (asosiy maqsad). Spektaklning yagona badiiy konsepsiyasiga erishishi uchun janr va ijro uslubiylatining sintezi muhim sanaladi. Rejissyor, dirijyor, xoreograf, sahna rassomi va aktyorlar jamoasi janrning mohiyatini chuqur anglagan holda, musiqiy-dramatik materialni yagona uslubiyl tamoyillar asosida talqin etadilar. Bu jarayon "kollektiv ijod" va "sinergetik samaradorlik" prinsiplariga asoslanadi, bunda har bir element umumiy maqsadga xizmat qiladi [4].

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, musiqali teatrda asarning umumiy badiiy yaxlitligini ta'minlashda janr va ijro uslubiylati o'zaro chambarchas bog'liq bo'lishi kerak. Janr asarning fundamental karkasini, uning musiqiy va dramaturgik xususiyatlarini belgilasa, ijro uslubiylati bu karkasni aktyorning mahorati, vokal imkoniyati, plastikasi va ichki kechinmalari orqali jonlantirib, uni sahnada hayotiy va ishonarli qiladi. Bu ikki tushunchaning ilmiy-nazariy tahlili musiqali teatr san'atining rivojlanishi, ijrochilik va rejissura metodologiyasini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi, shuningdek, bo'lajak aktyor va rejissyorlarga o'z ijodiy yo'llarini topishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Musiqali teatr aktyorligini shakllantirishda janr va ijro uslubiylatining ilmiy-nazariy sintezi aktyorning nafaqat texnik mahoratini, balki uning intellektual salohiyatini, badiiy tafakkurini, estetik dunyoqarashini va ijodiy shaxsiyatini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan integral yondoshuvni taqozo etadi. Bu yondoshuv kelajak aktyorlariga har qanday janrdagi asarni chuqur tahlil qilib, uning ruhini va uslubiylatini to'g'ri aks ettira oladigan, ko'p qirrali va universal ijrochilar bo'lib yetishishlariga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stanislavskiy K. Aktyorning o'z ustida ishlashi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011. – 468 b.

2. Usmanov R. *Rejissura*. –Toshkent: Fan, 1997. – 220 b.
3. Qobilov N., Dadamirzaev O. *Aktyorlik mahorati /darslik/*. – Toshkent: Navro'z, 2020. – 220 b.
4. Muxammedova G. *Musiqiy tetr aktyorini tarbiyalashning asoslari. 1-2 qism*. –Toshkent : TDSI, 1991. – 250 b.

Pokiza Bekmurodova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: bekmurodovapokiza76@gmail.com*

TEATR SAHNA BEZAGI: BADIY TAFAKKUR VA DRAMATURGIK MAKON UYG'UNLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada teatr sahna bezagining badiiy-estetik va dramaturgik jarayondagi o'rni, uning tomosha mazmunini ochib berishdagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Sahna bezagi spektaklning g'oyaviy yo'nalishi, obrazlar tizimi hamda rejissorlik konsepsiyasi bilan uzviy bog'liqlikda o'rganiladi. Shuningdek, dekoratsiya, rang, yorug'lik va sahna makoni tushunchalarining teatr san'atidagi funksional vazifalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: teatr, sahna bezagi, dekoratsiya, badiiy makon, rejissorlik konsepsiyasi, spektakl estetikasi.

THE THEATRICAL STAGE AS A PLACE OF ARTISTIC THINKING AND DRAMATURGICAL HARMONY

Abstract. This article will scientifically-theoretically analyze the role of theatrical stage decoration in the artistic-aesthetic and dramaturgical process, its importance in revealing the content of the performance. Stage decoration is studied in close connection with the ideological direction of the performance, the system of images and the concept of directing. Also, the functional tasks of the concepts of decor, color, light and stage space in the theater arts are illuminated.

Keywords: theater, stage decoration, decor, artistic space, directing concept, performance aesthetics.

Teatr san'ati sintez san'at turi bo'lib, unda dramaturgiya, aktyorlik ijrosi, rejissura, musiqa va tasviriy san'at uyg'unlashadi. Sahna bezagi aynan tasviriy san'at bilan teatr o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaradi. U spektaklning nafaqat

tashqi ko'rinishini, balki ichki mazmunini ham ifodalovchi badiiy tizimdir. Nazariy jihatdan sahna bezagi badiiy makon tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Badiiy makon – bu real voqelikning sahnaviy talqini bo'lib, u tomoshabin idrokida dramatik voqealarning mantiqiy va estetik muhitini yaratadi. Shu bois sahna bezagi teatr tilining mustaqil ifoda vositasi sifatida qaraladi. “O'zbekiston teatr bezagi san'ati, teatr san'atining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u uzoq izlanish davridan, ya'ni rasmlı (rangtasvirli) dekoratsiyadan to zamonaviy-xarakatli, konstruktiv teatr dekoratsiyasigacha bo'lgan davrni bosib o'tdi” [1].

Teatr san'atida sahna bezagi tomoshabinga asar mazmunini yetkazishda muhim estetik va semantik vazifani bajaradi. Sahna bezagi nafaqat vizual ko'rinish, balki dramatik harakatning badiiy muhiti sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy teatrdan sahna bezagi tomoshabinning tasavvurini shakllantiruvchi, spektakl g'oyasini kuchaytiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu bois ushbu maqolada sahna bezagining nazariy asoslari va badiiy imkoniyatlari ilmiy tahlil qilishga harakat qildik.

1. Sahna bezagi tushunchasi va uning teatr san'atidagi o'rni. Sahna bezagi (dekoratsiya) – bu spektakl voqealari sodir bo'ladigan badiiy makonni yaratish vositasi bo'lib, u tomoshabin ongida asar muhiti, davri va kayfiyatini shakllantiradi. San'atshunoslik nuqtayi nazaridan sahna bezagi dramatik harakatning vizual ifodasidir. Teatrshunos P. Pavis ta'kidlaganidek: “Sahna bezagi – bu faqat fon emas, balki dramatik harakatni yo'naltiruvchi faol komponentdir.” Ushbu fikr sahna bezagining passiv bezak emas, balki spektaklning faol ishtirokchisi ekanini ko'rsatadi.

2. Sahna bezagi va dramaturgik makon. Dramaturgik makon – bu voqea kechadigan joyning badiiy talqini bo'lib, sahna bezagi orqali ifodalanadi. Dekoratsiya dramaturgik vaziyatga mos holda statik yoki dinamik shaklga ega bo'lishi mumkin. Masalan, minimalistik sahna bezagi psixologik dramalarda ichki kechinmalarni kuchaytirsa, monumental dekoratsiya tarixiy spektakllarda davr

ruhini aks ettiradi. Shu jihatdan sahna bezagi dramaturgiyaning g'oyaviy yo'nalishini ochib beruvchi muhim vositadir.

3. Teatr san'ati sintez san'at turi bo'lib, unda dramaturgiya, aktyorlik ijrosi, rejissura, musiqa va tasviriy san'at uyg'unlashadi. Sahna bezagi aynan tasviriy san'at bilan teatr o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaradi. U spektaklning nafaqat tashqi ko'rinishini, balki ichki mazmunini ham ifodalovchi badiiy tizimdir. Nazariy jihatdan sahna bezagi badiiy makon tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Badiiy makon – bu real voqelikning sahnaviy talqini bo'lib, u tomoshabin idrokida dramatik voqealarning mantiqiy va estetik muhitini yaratadi. Shu bois sahna bezagi teatr tilining mustaqil ifoda vositasi sifatida qaraladi. “O'zbekiston teatr bezagi san'ati, teatr san'atining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u uzoq izlanish davridan, ya'ni rasmlı (rangtasvirli) dekoratsiyadan to zamonaviy-xarakatli, konstruktiv teatr dekoratsiyasigacha bo'lgan davrni bosib o'tdi” [2].

Teatr san'atida sahna bezagi tomoshabinga asar mazmunini yetkazishda muhim estetik va semantik vazifani bajaradi. Sahna bezagi nafaqat vizual ko'rinish, balki dramatik harakatning badiiy muhiti sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy teatrdan sahna bezagi tomoshabinning tasavvurini shakllantiruvchi, spektakl g'oyasini kuchaytiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu bois ushbu maqolada sahna bezagining nazariy asoslari va badiiy imkoniyatlari ilmiy tahlil qilishga harakat qildik.

1. Sahna bezagi tushunchasi va uning teatr san'atidagi o'rni. Sahna bezagi (dekoratsiya) – bu spektakl voqealari sodir bo'ladigan badiiy makonni yaratish vositasi bo'lib, u tomoshabin ongida asar muhiti, davri va kayfiyatini shakllantiradi. San'atshunoslik nuqtayi nazaridan sahna bezagi dramatik harakatning vizual ifodasidir. Teatrshunos P. Pavis ta'kidlaganidek: “Sahna bezagi – bu faqat fon emas, balki dramatik harakatni yo'naltiruvchi faol komponentdir.” Ushbu fikr sahna bezagining passiv bezak emas, balki spektaklning faol ishtirokchisi ekanini ko'rsatadi.

2. Sahna bezagi va dramaturgik makon. Dramaturgik makon – bu voqea kechadigan joyning badiiy talqini bo'lib, sahna bezagi orqali ifodalanadi. Dekoratsiya dramaturgik vaziyatga mos holda statik yoki dinamik shaklga ega bo'lishi mumkin. Masalan, minimalistik sahna bezagi psixologik dramalarda ichki kechinmalarni kuchaytirsa, monumental dekoratsiya tarixiy spektakllarda davr ruhini aks ettiradi. Shu jihatdan sahna bezagi dramaturgiyaning g'oyaviy yo'nalishini ochib beruvchi muhim vositadir. Rang sahna bezagining asosiy ekspressiv vositalaridan biridir. Rangshunoslik nazariyasiga ko'ra, har bir rang psixologik va emotsional ta'sirga ega. Qizil rang – ziddiyat, ehtiros, xavf; ko'k rang – sokinlik, sovuqqonlik, ichki iztirob; oq rang – poklik, bo'shliq yoki ramziy sukunat; qora rang – fojia, zulmat, ichki bosimni ifodalaydi. Sahna bezagida ranglar dramaturgik vazifaga bo'ysundiriladi va spektaklning umumiy ritmi hamda emosional fonini belgilaydi.

3. Yorug'lik – sahna bezagining dinamik omili. Teatrshunoslikda yorug'lik sahna bezagining dinamik komponenti sifatida qaraladi. Agar dekoratsiya statik bo'lsa, yorug'lik uni jonlantiradi, o'zgaruvchan ma'no yuklaydi. Yorug'lik yordamida sahna makoni kengaytiriladi yoki toraytiriladi; asosiy dramatik nuqta ajratib ko'rsatiladi; vaqt va kayfiyat almashuvi ifodalanadi. “Yorug'lik proeksiyalarini qo'llashda yorug'lik spektrlari hamda uning badiiy jihatlari keragicha boyitib boriladi va bunda yorug'likning roli juda kattadir. Qachonki yorug'lik markaziy boshqaruv tizimi orqali boshqarib borilgandagina sahnalashtirilayotgan asar yuqori darajadagi asarga aylanishi mumkin” [3]. Yorug'lik sahna bezagini vaqt o'lchovi bilan boyitadi va spektakl ritmini belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, teatr sahna bezagi spektaklning badiiy-estetik qiymatini belgilovchi muhim komponent hisoblanadi. U dramaturgiya, rejissura va aktyorlik ijrosi bilan uzviy bog'liq holda yagona badiiy tizimni shakllantiradi. Sahna bezagi orqali tomoshabin asar muhiti, g'oyasi va obrazlar ruhiyatini chuqurroq anglaydi. Zamonaviy teatr amaliyotida sahna bezagining funksional va ramziy imkoniyatlaridan samarali foydalanish spektakl ta'sirchanligini oshirishga xizmat

qiladi. Shu sababli sahna bezagini faqat bezak sifatida emas, balki teatr tafakkurining muhim nazariy kategoriyasi sifatida o'rganish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdumalikov Sh. *Teatr sahna bezagi. Magistratura talabalari uchun o'quv qo'llanma.* – Toshkent: O'zDSMI, 2005. – 180 b.
2. Ibrohimov B. *Teatr maketi.* – Toshkent: Istiqlol, 2009. – 62 b.
3. Aminov X., Yusupov O. *Yorug'lik manbalari va yoritish uskunalari.* – Toshkent: Noshir, 2013. – 120 b.

Nilufar Buxarova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Teatr san'ati yo'nalish i magistranti
E-mail: nilufarbuxarova2503@gmail.com*

URUSH SOYASIDAGI MUHABBAT

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Chingiz Aytmatov qalamiga mansub “Jamila” qissasi asosida sahnalashtirilgan, spektakl tahlil etiladi. Unda rejissyorlik, aktyorlik mahorati, rassom ishiga ahamiyat berilib, ayniqsa spektakllarning g'oyaviy - badiiy xususiyatlariga e'tibor qaratiladi.*

Kalit so'zlar: *teatr, dramaturg, rejissyor, spektakl, drama, aktyor, obraz, janr.*

LOVE IN THE SHADOW OF WAR

Abstract. *This article analyzes the spectacle performance based on Chingiz Aytmatov's novella “Jamila”. This study focuses primarily on the artistic skills of directors and actors, the artistry work of the production designers and, in particular, the ideological and artistic features of the performance.*

Keywords: *theater, playwright, director, performance, drama, actor, image, genre.*

Haqiqiy muhabbat bu jasorat, u insonni kurashishga undaydi.
(Chingiz Aytmatov)

XX asr qirg'iz adabiyotining eng iste'dodli va jahonga tanilgan yirik namoyandasi, Qirg'iziston xalq yozuvchisi Chingiz To'raqulovich Aytmatov asarlari o'zbek xalqining ham e'tiboriga tushgani bilan ahamiyatlidir. Adibning “Jamila” qissasi turli xalqlar, jumladan, o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, turk, ingliz, nemis, fransuz, yapon hamda boshqa ko'plab tillarga tarjima qilingan.

Chingiz Aytmatovning “Jamila” asari inson erkinligi, ichki dunyosi va haqiqiy baxt nimada ekanini ko'rsatadi. Qissada Jamila va Doniyor o'rtasidagi muhabbat orqali inson qalbidagi sof tuyg'ular tasvirlanadi.

Adib ayollarning jamiyatdagi o'rnini haqida mushohada yuritadi. Bunda ayolning nafaqat oila bekasi, balki mustaqil shaxs ekanini qahramonlar timsolida ko'rsatib o'tadi. Qissada Jamilaning xatti-harakatlarida allaqanday jo'shqinlik, erkaklarga xos fazilat bor. Jamila dilida borini aytadigan, boshini egib turmaydigan, juda sho'x, yosh bolalarcha erkato'y, o'jar, birovga haqini bermaydigan, cho'rtkesar, gapga usta qiz. Jamila o'z baxtini topish uchun jasorat ko'rsatgan ayoldir.

Har bir spektaklda rejissyor-aktyor, xonanda-sozanda, rassom hamda tashkilotchilar bilan birgalikda ish yuritish odat tusiga kirgan [1, 559-b].

Jumladan, "Jamila" qissasi ham Asil Rashidov tarjimasi, Uchqun O'sarov insseniroykasi asosida O'zbekiston davlat drama teatrida (2018) G'ofur Mardonov rejissyorligida sahnalashtirilgan.

Asar voqealari ikkinchi jahon urushi yillarida sodir bo'ladi. Unda oddiy bir qishloq qizi Jamilaning achchiq qismati haqida so'z boradi. Jamilaning boshiga tushgan sinovli kunlar, ketma-ket muammolarga duch kelishi, taqdir yo'llarini tubdan o'zgartiradi. Avval uni Sodiq tomonidan o'g'irlab ketilishi, to'ydan keyin kutilmaganda dahshatli urushning boshlanishi ikki qalbni ikki tarafga ajratadi. Sodiq urushga ketib, Jamilaning yolg'iz qolishi, shuning oqibatida atrofdagilarning qilgan turli tazyiqlari qizni har tomonlama sinaydi.

Jamila chavandozlar oilasida tug'ilib, ulg'ayganligi bois bolaligidan ot minib o'sganligi uni doim poygalarda ishtirok etishiga sabab bo'lgan.

Oradan yillar o'tib, o'spirin yoshdagi Jamila poygada qatnashib, g'olib bo'ladi. Ammo xursandchiligi uzoqqa bormaydi. Chunki, shu kunning o'zidayoq Sodiq degan begona yigit tomonidan o'g'irlab ketiladi. O'yinda "ayol" kishiga yutqazganligi bois, mag'lubiyatga chiday olmagan Sodiq shu ishga qo'l uradi. Qisqa muddat ichida Sodiq bilan Jamilaning to'yi bo'ladi.

Sahnada qirg'iz xalqining urf-odatlarini, kuy-qo'shiqlari, rang-barang liboslari orqali sho'x-shodon asar qahramonlarning o'yin-kulgiga boy tarzda raqslari bilan ikki yoshning to'yi bo'lyapti. Shu payt xatarli voqealarni bildiradigan ovoz eshitiladi. Bu esa urush boshlanganini anglatar edi. Hamma bu ovozdan talvasada,

to'y to'xtatilib, sahna oldida navqiron yigitlar paydo bo'ladi. Ayollar esa ularga belbog' bog'laydilar. Momo yigitlarga rizqi uzilmasin degan maqsadda, non tishlatadi va quyidagi: "Buyuk Manasning ruhi shod bo'lsin", – degan, so'zlarni aytib ularni urushga kuzatadi.

Jamila oddiy, mehnatkash oilaning kelini. Oila katta, unda keksa buvining o'rni va yo'l-yo'riq ko'rsatishi hammaga birdek. Jamilaning yangi kelin bo'laturib, urush sabab, yolg'iz qolishi va yangi xonadonga ko'nikishida buvining o'rni katta.

Tarixdan ma'lumki, urush yillari barcha erkaklar jangga olib ketilgach, barcha yumushlar, ayniqsa, dala ishlari ayollar zimmasiga yuklatilgan. Jamila ham boshqa ayollar kabi dalada ishlaydi. Jigarlaridan uzoqda yashayotgan Jamila o'z sog'inchlarini sovitish uchun ish bilan chalg'iydi. Butun og'ir yumushlar, hayot qiyinchiliklari, farzand tarbiyasini o'z gardanlariga olgan ayollar bitta umid, ya'ni yaqin insonining bir misra maktubini kutib, shunga ovunib kun o'tkazadi. Kelgan xatlar ayollarni bir daqiqaga bo'lsa-da, butun tashvishlardan chalg'itib, xursand qiladi. Jamila esa ularga bir chekkada qarab, havas ko'zi bilan kuzatib turar edi. Bu orada eridan xat kelmagach, o'zini ruhan yolg'iz his qila boshlaydi. Jamila uzoqdan bo'lsa-da, Sodiqdan mehr ko'rmaydi, lekin undan maktub kelishini intizorlik bilan kutadi.

Ba'zan ota-onasiga kelgan maktublarda ham Jamilaning nomi tilga olinmas edi. Shunda Jamila maktubdan o'ziga tegishli so'zlar yozilmaganini anglab ko'ngli battar o'ksiydi. U g'azabdan bor alamini o'g'ircha (don maydalagich)dan olganday, bor kuchi bilan uni qattiq-qattiq ura boshlaydi. Go'yoki shu bilan barcha muammolari hal bo'lgandek edi.

Oilada yagona suhbatdoshi, uning qayin ukasi Seit edi. Atrofdagi ba'zi insonlarning tazyiqi, eri unga sevib uylanmagani va poygada yutqazib, uni olib qochganligini, Jamila birma-bir Seitga gapirib beradi. U hammasiga ko'nib, hayot degani shu ekanda, degan qarashlar bilan yashashda davom etadi.

Jamila dalada boshqalar kabi ayol boshi bilan yuk tashirdi. Brigada boshlig'i, urushdan yaralanib qaytgan Doniyorni Jamila bilan yuk tashish uchun yuboradi.

Jamila sho'x, shodon qiz emasmi, Seit bilan Doniyorga hazillar qilardi. Doniyor Jamilani ba'zan himoya qilgan holda daladagi ishlariga yordam berar, Jamila mehrga muhtoj ekanligidanmi, Doniyorning qilgan ko'magidan mehr ko'rgandek o'zini baxtiyor his qilardi. Shu tufayli o'zi bilmagan holda unga nisbatan muhabbat tuyg'usi paydo bo'ladi. Jamila ham sevgan insoni bilan baxtli bo'lishni xohlaydi.

Aktrisa Malika Avazova bu obrazi bilan ayolning o'z baxti uchun kurashi, sevgiga bo'lgan ishonchini ochib bergan. Urushdan yaralanib qaytgan, Doniyor ovuldagi boshqa erkaklardan og'ir vazminligi, halolligi bilan ajralib turadi. Shu sababdan Jamilaning ko'nglida unga nisbatan ilqlik paydo bo'ldi. Ikki qalb o'rtasida muhabbat shu qadar tez rivojlanib boradi. Jamila Doniyorni tanlab bo'ldi. Doniyor ham unga befarq emas [2, 7-b].

Vaqt o'tib, Jamilaning eri Sodiq urushda yaralanib, gospitalga tushgani haqida xabar keladi. Uni qaytib kelishini eshitgan Jamila o'ylanib taajjublanadi. Ammo kelgan xatni Jamila o'qib ham ko'rmaydi. Shu tun Jamila, Seit, Doniyor dalada qoladi. Jamila Doniyorni yoniga borib, unga xatni ko'rsatadi. Jamila: "Seni shunga alishtirmayman, bilasanmi, Doniyor u meni sevgan emas, sevmaydi ham, endi kim nima desa deyaversin menga baribir, bilasanmi, bilasanmi men seni sevib qolganman Doniyor", – deb, maktubni siqimlab uloqtirib tashlaydi.

Doniyor kutilmaganda Jamiladan bu ta'sirli so'zlarni eshitib, gangib qoladi va anchadan beri ichida saqlab kelayotgan so'zlarini aytishga jur'at topadi. Mehrga to'la ko'zlari, muhabbatga to'la qalbi bilan Jamilaga boqib, "Bir paytlar mendan so'ragan eding, kimnidir sevganmisan? deganingda, sevmagan edim. Endi bo'lsa sevaman. Ha Jamila men seni sevaman", – deya uni bag'riga bosadi. "Jamila men bilan ketasanmi?", – Jamila Doniyorning bu kutilmagan so'zidan sevinib, "ha, qayoqqa desang ham mayli", – deb javob beradi.

Aktyor Suhrob Xurramovning ijrosidagi Doniyor odamovi, bo'y-basti kelishgan, og'ir vazmin, halol yigit bo'lib gavdalangan. Uning ko'zlarida g'amginlik, hatto so'zlarida iztirob sezilib turadi. Spektakl voqealari shu tarzda

rivojlanib boradi. Jamila narsalarini olib Seit bilan xayrlashib: “Bilasanmi kichkina bola, men hayotda o‘z yo‘limni topdim, bir kun kelib, albatta, sen ham o‘z yo‘lingni topasan faqat meni kechir”, – deb, Doniyor bilan ketadi.

Seit Sirojiddin Sattorov ijrosida hikoyachi bo‘lib, voqeani tomoshabinga yetkazuvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Jamila va Doniyor o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni bilgan, hatto guvoh bo‘lgan Seit ba’zi hollarda uni qizg‘onadi, ba’zan jismonan kuchi yetmasada, atrofdagilardan himoya qiladi. Seit yosh bola bo‘lishiga qaramasdan, kelinoyisi Jamilani tushungan yagona inson.

Sodiq Sa’dulla Niyozov ijrosida o‘ta ta’sirchan, diologlarni ichki kechinmalari orqali ko‘rsata olgani bilan tomoshabinga qahramonni qiziqтира olgan. Erkak sifatida g‘ururi baland, dangal gapiradigan, oldiga qo‘ygan maqsadiga erishadigan qaysar yigit. U Jamila bilan turmush qurgach, ko‘p yashamaydi shuning uchun eslashga loyiq shirin xotiralari yo‘q. Chunki to‘yidan ko‘p o‘tmay, urushga ketishi uning barcha orzu-umidlarini yo‘qqa chiqaradi. Ba’zan ora-orada ota-onasining ahvolidan xabar olib xat yozib tursada, xatning so‘nggi jumlasida “xotinim Jamila ham eson-omon yuribdimi” degan bir satr gapi, Jamilani qaysidir ma’noda mehrga tashna qalbiga taskin bermaydi.

Rejissyor har bir obrazning o‘ziga xos xususiyatlarini, qahramonlar hayotidagi muhim holatlarni yorqin ochishga erishgan [3, 33-b].

Haqiqatdan ham rejissyor talqinidagi bilim va mahorat qahramonlar talqinida ko‘rsatilgan. Spektaklda momo obrazining tasvirlanishida, qirg‘iz ayollarining irodasi, kuchi, oilaparvarligi singdirilgani ko‘rsatilgan. Aziza Bekmatova ijrosidagi Momo (qaynona)obrazi juda samimiy, tabiiy va hayotiy ijro etilgan. Aktrisaning ovoz ohangidagi muloyimlik, yengil xatti-harakatlari, sodda, mehribon, sabr-toqatli va kuchli ayol ekanligini ko‘rsatadi.

Spektaklda kelin va qaynona eng yetakchi obrazlardan biri sifatida aks ettirilgan. Jamila Doniyor bilan qochib ketganidan so‘ng momo: “O‘zingni o‘tga tashlading, Jamila! Sen bu uyda kimdan yomonlik ko‘rding? Nega ketding, nega?”– deya chuqur iltirob va alam bilan faryod chekadi. Uning tasavvurida ayolning baxti

ro'zg'or ishlari, pishir-kuydir, supir-sidir hamda oila xizmatida bo'lishdir. Momo nazarida ayol uchun bundan ortiq baxt yo'q [4, 28-b]. O'rozmat og'a Nodir Mirzaahmedov ijrosida tajang, qattiqqo'l, qahramon sifatida gavdalanadi. Frontning dahshatli kunlari O'rozmat og'ani ham chetlab o'tmadi. Oyog'idan lat yeb qaytgach, qishloqda brigader boshlig'i bo'lib ishlaydi.

Usmon Akbar Omonto'rayev ijrosida nimadandir alami bor, jahldor, salbiy qahramonlardan biri sifatida tasvirlangan. U hamma urushga ketgan paytida o'zini kasalman deb qutqarib qolgan. Qishloqda yaqinlarini frontga kuzatgan xotin-qizlar turmushning barcha yumushlarini o'z zimmasiga olib, ishlashga majbur bo'lgan. Usmon ayollarni tarjimai holini yaxshi biladi, ammo Jamilaning yosh va ojizligidan foydalanib, ishda yolg'iz qolgan kezlar unga ortiqcha xatti -harakatlar va bachkana so'zlari bilan tegajoqlik qiladi. Bu kabi tazyiq, ruhiy zo'ravonliklar Jamilaga boshqa kimsalar tomonidan ham kundan-kunga ortib borgani uni qiynaydi. Bu orada hayotida Doniyorning paydo bo'lgani unga ancha taskin beradi.

Men Jamilani kuchli, jasur, quvnoq ayol sifatida ko'z oldimga keltirdim. U o'z orzulari, istaklarini amalga oshirish uchun kurashgan ayol. Bu asar insonlarni, o'zini anglash, kurashishga undaydi.

Asarda avval Seitning chizgan surati haqida gap ketadi. Suratda esa ikki yo'lovchining oyoq izlari tasviri bor edi. Sahnada esa qirg'iz xalqining milliy koloriti ko'rsatilgan. Qishloq aholisi urush xabarlarini eshitish sahnalarida esa ranglar sovuq, yorug'lik pasaytirilgan, bu dramatik keskinlikni kuchaytiradi. Tunda sahnalarda fon orqasida ko'k chiroq yoki oy shaklidagi yorug'lik beriladi. Qahramonlar kiyimlari o'sha davrga (urush yillari) mos bichimda tasvirlangan. Rassom Sergiy Chufarnov tomonidan spektakldagi tanlagan har-bir dekoratsiyalari ramziy ma'noga ega. Sahnaning atrofidagi panjaralarda go'yoki adirlar, tog'lar tasvirlangandek. Sahna o'rtasida yumaloq shaklda o'tovni eslatadigan dekoratsiya o'rnatilgan. Uning charxpalakdek aylanishi hayot yo'llarini bildiradi. Yana arava, ko'prik, urush yillarining jimjit kechasini ifodalovchi fonlar ishlatiladi.

Ko'prik – hayot yo'li, tanlovning ramzi. Arava – inson taqdiri. Arava uchun

g'ildiraklardan foydalanilgan. G'ildiraklarda go'yoki umr yo'llari tasvirlangandek. Momoning paxta savashi qishloq hayotiga xos yumushlarga ishora.

Rejissyorning talqini orqali Jamila o'z baxti uchun kurashishi, ayollik sha'ni, inson erkinligi, qadr-qimmatini himoya qiluvchi timsol sifatida gavdalanadi. Rejissyor spektaklda voqeani ichki monologlar, musiqiy ohanglar va ranglar orqali berishga harakat qilgan. Inson yuragidagi sevgini hech qanday urf-odat yoki bosim yenga olmaydi. Rejissyor va aktyorlar asarni sahnada hayotiy, hissiy va estetik jihatdan chuqur talqin etgan.

Muallif yashagan yillarga e'tibor bersak, bo'lib o'tgan voqealardan ta'sirlanib bu qissaga qo'l urganligi yaqqol namoyon bo'ladi. Bir qarashda go'yoki oddiy bir oilaning hayoti haqida deb o'ylaysiz, lekin unday emas, shu oila jamiyatning bir bo'g'inidir. Oiladagi qahramonlarning taqdirida butun bir xalqning taqdiri aks etgandek.

Urush qurbonsiz bo'lmaydi. Urush paytida ko'plab oilalar boquvchisini yo'qotdi. Onalarimiz yor-u birodarlarini, bolalarini, aka-ukalarini urushga yuborib yo'lga intizor bo'lgan. Har bir oilaning boshiga ko'plab musibatlar tushib, yoshlarni barvaqt ulg'aytirdi.

Ikkinchi jahon urushida 20 million askarlar qurbon bo'lgan.

Shu jumladan, urush keltirgan talafotlar ham insonlarning qalbida so'nmas iz qoldirgan. Qaysi davrda bo'lmasin, urush voqealari haqida yozilmas ekan, kelajak avlod kechagi kunini bilmay ulg'ayadi.

Bugun yuqorida fikr bildirilgan urush mavzusi yurtimizning barcha teatrlari repertuaridan joy olgan. Bu esa tomoshabinda tinchligimizning qadriga yetish, yaqinlarini asrab-avaylashga undaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, dramaturg bu qissasida sevgi orqali insonning haqiqiy tuyg'ulari va unga qarshi jamiyatdagi ziddiyatlar va ular orasidagi to'qnashuvlarni aks ettirgan. Shu ziddiyatlar, qiyinchiliklarga qaramasdan Jamila o'z sevgisiga erishish uchun kurashgan ayol. "Jamila" asarida sevgi-muhabbatning

go'zal tuyg'u ekanligi, hamma insonlar ham o'z sevgisiga erishish uchun jasorat topolmasligi ifodalangan.

Ayol qalbi nozik va u mehr-muhabbatni istaydi...

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aytmatov Ch. Jamila. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – 430 b.
2. To'robova M. Jamila //Teatr. – 2023. – №2. – B. 7-8.
3. Tursunov T. XX asr o'zbek teatri tarixi. – Toshkent: Art Press Co. Ltd, 2010. – 586 b.
4. Tursunov T. Sahna va zamon. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 415 b.

Jahongir Mamatqosimov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
“Estrada va ommaviy tomoshalar san'ati” kafedrası mudiri,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor
E-mail: jahongir.80@mail.ru*

ESTRADA VA OMMAVIY TOMOSHALAR REJISSYORLARINING MEDIA KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada bo'lajak estrada va ommaviy tomoshalar rejissyorlarining media kompetentligini rivojlantirish masalalari o'rganilgan bo'lib, jahon miqyosida o'tkazilayotgan ommaviy bayram va tomoshalar mediatexnologiyalar kontekstida tahlil etilib bo'lajak rejissyorning egallashi lozim bo'lgan media kompetentligi kasbiy-pedagogik zarurat sifatida tadqiq etilgan. Zamonaviy ommaviy bayramlarda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masalalari tadqiq etilgan.*

***Kalit so'zlar:** bayram, tomosha, rejissyor, rejissura, media kompetentlik, media texnologiya, sun'iy intellekt.*

ISSUES OF DEVELOPING MEDIA COMPETENCE OF STAGE AND POPULAR ENTERTAINMENT DIRECTORS

***Abstract.** This article examines the issues of developing media competence among prospective stage and popular entertainment directors. The study analyzes global mass festivals and performances in the context of media technologies and investigates the media competence that future directors are expected to acquire as a professional and pedagogical necessity. The research also explores the use of artificial intelligence technologies in contemporary mass festivals.*

***Keywords:** festival, performance, director, directing, media competence, media technology, artificial intelligence.*

Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan ma'rifiy va madaniy islohotlar zahirida raqobatbardosh, yetuk kadrlar tayyorlash masalasi birlamchi bo'lib, madaniyat va san'at sohasida ham kadrlar tayyorlash, jumladan iqtidorli

rejissyorlarni tayyorlash, ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirish pedagogik muammo sifatida tadqiq etilish zarurati mavjud.

Rejissyorlik inson ongi, tafakkuri va ma'naviyati bilan bog'liq soha bo'lib, o'z o'rnida mas'uliyatli va mashaqqatli kasb. Rejissyor avvalo o'z sohasining bilimdoni, qolaversa, boshqa kasblar bo'yicha bilimga ega bo'lishi lozim. Negaki, ijod maydonining bugungi obyekti shifoxona bo'lsa, ertangi obyekt harbiy poligon va h.k.

Karl Gacheman rejissyorning kasbiy kompetentligi haqida quyidagicha yozadi: rejissyor – ishga muhabbat bilan qarashdan tashqari, axloqiy va amaliy bilimlarni o'zida mujassamlashtirishi, pok axloqli va yuksak didli, dramaturgiya sohasiga oid nazariy bilimlar bilan qurollangan bo'lishi, teatrning serqirra ko'makchi vositalarini yaxshi bilishi shart. U, avvalo, shoir bo'lmog'i darkor, unda bezakchi rassomning bir ulushi, xususan, ranglarni his etish va kenglikni idrok qilishdek noyob fazilatlar bo'lishi shart. Shuningdek, rejissyordan musiqa va kishi ovozi eng nozik jihatlarini ilg'ab olish darajasidagi ziyraklik talab etiladi. Hozirgi zamon rejissyoridan keng tarixiy bilimlarga ega bo'lish, davr ruhini yaxshi his etish, inson psixologiyasini, ruhiyatini chuqur anglash, aktyor va uning ijodidan atroflicha xabardor bo'lish talab etiladi [6, 95-b].

Rejissyorlik kasbi ko'p tarmoqli ijodiy faoliyat va tasavvur qila olish salohiyatiga ega, chuqur bilim hamda aktyorlik mahorati sirlarini mukammal egallashlikni talab qiladi. Rejissyorlik kasbi ko'p qirrali iqtidor, yuksak mahoratni talab qiladi [5, 9-b].

Shunday ekan, zamonaviy bilimlarni egallagan rejissyorlarni, jumladan, estrada va ommaviy tomoshalar rejissyorlarini tayyorlashda mavjud pedagogik jarayonni tubdan isloh etish, ta'lim tizimiga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni, jahon tajribalarini tatbiq etish g'oyatda zarurdir.

Keyingi yillarda Respublikamizda ommaviy bayram va tomoshalar rejissurasi, xalqaro festivallarni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha katta tajriba to'planganligini qayd etish lozim.

Bu borada tajribali rejissyorlar Bahodir Yo'ldoshev, Rustam Hamidov, Baxtiyor Sayfullayev, Baxtiyor Hamidov, Marat Azimov, Rustam Shamsutdinov kabilarning mehnati alohida tahsinga sazovor bo'lib, ommaviy bayramlar bo'yicha o'zbek milliy rejissurasi shakllanishiga zamin yaratdi.

Ustoz rejissyorlar yo'lini davom ettirib kelayotgan yosh rejissyorlar Shamsiddin Usmonov, Asqar Xolmo'minov, Ruslan Haydarov kabilar bevosita ommaviy bayramlar rejissurasida yangicha zamonaviy tendensiyalarni qo'llab kelmoqda.

Respublikamizda hozirgi kunda Mustaqillik, Navro'z, Xotira va qadrlash kuni bilan birgalikda Boysun bahori, Sharq taronalari, Xalqaro maqom anjumani, Xalqaro baxshichilik festivali, Xalqaro hunarmandchilik festivali, Ipak va ziravorlar festivali ochiq maydonlarda katta tantanalar bilan nishonlanib kelinmoqda.

Alohida ta'kidlash kerakki, Respublikamizda o'tkazilayotgan ommaviy bayramlarda xalqimizning buyuk tarixi, milliy qadriyatlari, urf-odat va marosimlari teatrlashtirilgan ommaviy sahnalar orqali namoyon etilib kelinmoqda. Bayramlar orqali dunyo xalqlariga o'zbeklarning qadimiy va boqiy madaniyati, betakror san'at namunalari targ'ib etilmoqda. Birgina xalqaro festivallarda ishtirok etuvchi davlatlarning soni yildan-yilga ko'payib borayotganligi, so'zimizning isbotidir.

Ommaviy bayramlarda jonli ijro, teatrlashtirilgan tomoshalar va ommaviy sahnalar asosida syujet mizanssenasini yaratish bilan birgalikda zamonaviy media texnologiyalardan foydalanishda ham dastlabki qadamlar tashlanmoqda. Bu holatni asosiy sahna va led ekranlarning badiiy uyg'unlashuvi, dron shou va tantanali mushakbozlik jarayonida kuzatishimiz mumkin.

Lekin rivojlangan davlatlarda o'tkazilayotgan ommaviy bayramlar bilan mamlakatimizda o'tkazilayotgan ommaviy bayramlar qiyoslanganda katta farqlanish bor, albatta. Bu borada rivojlangan davlatlarda zamonaviy media texnologiyalardan foydalanish amaliyoti ancha rivojlangan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Xususan, ommaviy bayramlar rejissurasi bo'yicha dunyoda yetakchi davlat sifatida Xitoy xalq respublikasini alohida ta'kidlash mumkin. Chunki, xitoyliklar tajribasida rejissura, ssenariy, teatrlashtirilgan mizanssenalar, texnik va texnologik yechimlar, ramziy va majoziy obrazlar, ko'p sonli ishtirokchilar harakatini badiiy sintezlash va sinxronlashga katta e'tibor qaratiladi.

Birgina 2008, 2022-yillarda Pekin shahrida o'tkazilgan yozgi va qishki olimpiada o'yinlarining tantanali ochilish marosimi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Sahnalashtiruvchi rejissyor Chjan Imou boshchiligidagi ijodiy jamoa tomonidan mazkur olimpiada ochilish marosimiga bag'ishlangan tomosha dramaturgiyasida simvolik, tarixiy, madaniy va diplomatik kontentlar bosh maqsad sifatida olinib, musiqa, teatr, sport va milliy obrazlar badiiy sinteziga erishilgan [3, 24-p].

Ommaviy bayramlar rejissurasida xitoyliklarga xos eng birlamchi an'ana bu ommaviy sahnalarning sinxron harakatlanishidir. Xitoyliklar bu jarayonni inson resurslarini uyg'un boshqarish sifatida baholab, katta miqyosdagi ishtirokchilar, ya'ni 1000 tadan 15 000 tagacha ishtirokchilar yakxel kiyimlarda sinxron harakatlanishini ta'minlaydi. Bunda qat'iy tayyorgarlik, harbiyicha intizom, tizimlashtirilgan harakatli vizual sahna, ommaviy xoreografiya – jamoatchilik mobilizatsiyasi usuli sifatida qaraladi. Pekin 2008 olimpiadasida bir vaqtning o'zida 15 000 ishtirokchining sinxron harakati sababli jahon rekordi o'rnatilgan.

Xitoylik ommaviy bayramlar rejissyorlariga xos ikkinchi xususiyat bu bayramning texnologik va vizual yechimidir. Bu borada xitoyliklar dron shou, AR/VR elementlar, gologramma, raqamli ekranlar, lazer, 3D mapping, sun'iy yorug'lik dizayni kabi vizual yechimlardan keng foydalanadi.

Guinness rekordlar kitobiga ko'ra "Eng ko'p dron bilan yasalgan havodagi tasvir" rekordi ham Xitoylik mutaxassislar tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, 2025-yil 16-iyun kuni Chunsin shahrida 11 787 dona dron bir vaqtda havoga ko'tarilib, havoda katta shakl va aniq vizual tasvir yaratgan. Shuningdek, Pekin 2022 qishki Olimpiadasida 1000+dron ishtirokida dunyodagi eng yirik "osmondagi sahna" (sky screen) shousi namoyish qilingan [7, 18-c].

Shuningdek, rivojlangan davlatlarda ommaviy bayram va tomoshalarni o'tkazishda o'ziga xos quyidagi jihatlar aniqlandi:

Davlatlar	Rejissurada o'ziga xos jihatlar
AQSH	Moda, brendlash, shou-biznes, konsertlar, media rejissura
Braziliya	Karnaval – xoreografiya va madaniy rang-baranglik
Fransiya	Estetika, kreativlik, noan'anaviylik, teatrlashtirish
Yaponiya	Texnologik vizualizatsiya, aniqlik
Janubiy Koreya	Ommaviy va shou-kontent industriyasi
Rossiya federatsiyasi	Texnologik interaktivlik, dron shou, robototexnika, avtomatizatsiya, sun'iy intellekt

Ma'lumki, keyingi yillarda ijtimoiy hayotimizning har bir jabhasiga sun'iy intellekt kirib kelmoqda. Bu holat bevosita ommaviy bayram va tomoshalar rejissurasida ham o'z aksini topmoqda. Birgina 2024-yil Rossiya Federatsiyasining Qozon shahrida 107 davlat sportchilari ishtirokida o'tkazilgan “Kelajak o'yinlari” (Games of the Future) – kibersport, texnologiya va raqamli muhitni birlashtiruvchi “phygital” formatidagi xalqaro sport olimpiadasining ochilish marosimida AR/VR, sun'iy intellekt (AI), robototexnika, raqamli muhit, kibersport (esports) kabilardan keng foydalanilgan.

Bunda asosiy g'oya rejissurada an'anaviy (fizik) sport va raqamli (kiber) sportni o'zaro sintezlashdan iborat bo'lib, bu format rejissyor uchun ikkita muhitda: real va virtual maydonda ishlashni talab qilgan. Shu jihatdan mazkur olimpiada dunyodagi birinchi yuqori darajadagi phygital olimpiada hisoblanib, uni ommaviy bayramlar rejissurasi tarixidagi innovatsion burilish sifatida baholash mumkin. Mazkur tomosha dramaturgiyasida “kelajak insonlari” obrazlari asosidagi syujet sun'iy intellekt asosida yoritilgan. Yana bir muhim jihat tomoshabinlar VR garnituralar, interaktiv devorlar, sensorli panellar orqali shouning bir qismiga aylantirilgan.

Tahlillar natijasida aniq bo'ldiki, Respublikamizda o'tkazilayotgan ommaviy bayram va tomoshalarda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish tajribalar yetarli emas. Bu holatning ikki sababi bor. Birinchi sabab, sahnalashtiruvchi

rejissyorlarning media kompetentligi va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlovchi mutaxassislar multimedia dizayneri, event texnologlar, digital-ssenograflar, interaktiv shou rejissyorining yetishmasligi bo'lsa, ikkinchi sabab kadrlar tayyorlash amaliyotida zamonaviy media texnologiyalarga ixtisoslashgan fanlarning mavjud emasligidadir.

Bu borada Media texnologiyalar bo'yicha mutaxassis tayyorlovchi Gonkong san'at akademiyasi faoliyati o'rganildi. Unga ko'ra:

OTM nomi	Ta'lim yo'nalish	O'qish muddati	Fanlar nomi
Gonkong san'at akademiyasi (HKAPA – The Hong Kong Academy for Performing Arts)	Media rejissyorligi va ssenografiya (Media directing & Scenography)	3-4 yil	• Theatre Production Techniques • Lighting Design • Sound Design • Video & Projection Mapping • Interactive Programming • Visualisation (3D modelling, CAD) • Mixed Reality / Extended Reality / Virtual Production • Media Networking • Design Aesthetics

Tahlildan ko'rinib turibdiki, zamonaviy ommaviy bayramlar rejissyori kasbiy kompetentlik bilan birgalikda media kompetentlikka ega bo'lishi zaruriy holatdir. Bu borada tegishli ta'lim yo'nalishiga media texnologiyalarga oid fanlarni kiritish, xorijlik tajribali mutaxassislarni jalb etish, pedagog va talabalarning xorijiy oliy ta'lim muassasalarida malakasini oshirish zarurdir.

Mavjud muammolarni hal etishda hozirda institutimiz rahbariyati tomonidan rivojlangan oliy ta'lim muassasalaridagi tajribali mutaxassislar ishtirokida Mahorat darslari tashkil etilmoqda. Birgina Rossiya davlat teatr san'ati – GITISdan tashrif buyurgan tajribali mutaxassislar ishtirokidagi Mahorat darslari, Koreya Respublikasi Sungkyul universiteti tomonidan tashkil etilgan "I-Evroosiyo talabalar teatr festivali"da talabalarning ishtiroki bu boradagi muammolarga yechim sifatidagi dastlabki qadamlardir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ahmedov F. *Ommaviy bayramlar rejissurasi asoslari*. – Toshkent: Alohachi, 2008. – 424 b.
2. Carlos De Pedro. *Theater and history*. – Vienna: Violet print class, 2002. – 248 p.
3. Cooper C. *The Modern Director*. – Texas: White rose. 2024. – 148 p.
4. Egamberdiyev F. *Estrada san'ati metodologiyasi va texnologiyasi*. – Toshkent: Lesson Press, 2018. – 160 b.
5. Mahmudov J., Mahmudova H. *Rejissura asoslari. Darslik*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 224 b.
6. Sayfullayev B., Mamatqosimov J. *Aktyorlik mahorati. Darslik*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 388 b.
7. Медведев Г. *Искусство удивлять*. – Казань: Чайка, 2025. – 122 с.

To'xtasin Rajabov

*Buxoro davlat universiteti
"Musika ijrochiligi va madaniyat" kafedrası professori,
pedagogika fanlari nomzodi (DSc)
E-mail: rajabovtuxtasin@gmail.com*

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA O'ZBEK MUSIKA FOLKLORINI O'RGATISH JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalqining milliy mumtoz kuy va qo'shiqlarini, musiqiy merosini o'rganish va kelajak avlodlarga yetkazish, xalq bayramlari munosabati bilan badiiy-estetik xarakterdagi sayllar o'tkazish, sayllarda xalqning ichki tuyg'usi, o'zligini anglatuvchi xarakter xislatlar og'zaki ssenariyalar, jonli muloqotlar asosida ifodalash. Har bir bayram yoki marosim munosabati bilan o'tkaziladigan sayllar shu tantananing shakliga mos qo'shiqlar, yallalar va boshqalar bilan mazmunan rang-barang tarzda o'tkazishlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: qo'shiq, xalq bayramlari, sayllar, kuy, musiqiy meros, yallalar, marosim, mehnat qo'shiqlari, Navro'z bayrami.

OPPORTUNITIES FOR IMPROVING THE PROCESS OF TEACHING UZBEK MUSICAL FOLKLORE IN THE SYSTEM OF CONTINUOUS EDUCATION

Abstract. The article explores the study of Uzbek national classical melodies and songs as well as the preservation and transmission of musical heritage to future generations. It also analyzes the organization of artistically and aesthetically oriented folk festivals, highlighting the expression of national identity and inner emotional values through oral scripts and live communication. The pedagogical significance of organizing festivals dedicated to specific celebrations and ceremonies with songs, yallas (traditional Uzbek choral folk songs) and other folklore genres appropriate to the nature of each event is revealed.

Keywords: song, folk festivals, public celebrations, melody, musical heritage, yalla folk songs, ceremony, labor songs, Navruz festival.

Mamlakatimizda ishlab chiqilgan milliy o'quv dasturi ta'lim mazmuniga xalqaro tajribalarning foydali jihatlarini tatbiq qilish bilan bir qatorda milliy-estetik qadriyatlardan optimal tarzda foydalanish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Bu borada milliy musiqiy madaniyatimiz alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek xalqining milliy mumtoz kuy va qo'shiqlarini, musiqiy merosini o'rganish va kelajak avlodlarga yetkazishning eng samarali yo'llaridan biri, shubhasiz, bo'lajak musiqa o'qituvchisini bu jarayonga tayyorlash bilan bog'liq [1, 2-b].

Kishilik jamiyatining paydo bo'lishi bilan boshqa elatlar qatori turkiy xalqlarning ham qadimda ko'p xudolikka bo'lgan e'tiqodi, animistik va totemistik tafakkur tarzi ta'lim-tarbiyani, jamoa bo'lib amalga oshirishga asos bo'lgan. Ibtidoiy kishilarning mifologik tushunchalar (parilar, devlar, jinlar, arvoqlar, shaytoniy va rahmoniy ruhlar)ga bo'lgan ishonchi hamda inson ongi va tafakkuriga bog'liq bo'lmagan tabiiy hodisalarni ilohiy quvvat asosida bo'ysundirishga intilish motivlari negizida mehnatsevarlik, odamiylik hamfikrlilik kabi umuminsoniy ma'naviy-axloqiy qadriyatlar yotadi [2, 25-b].

Jamiyat taraqqiyoti, inson ongining rivojlanishi bilan bevosita bog'liq holda ta'lim-tarbiya jarayoni uzluksiz, doimiy tarixiy xarakterga ega bo'lib takomillashib bordi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishisha, poleolit davrida (taxminan miloddan 40–41 ming yil ilgari) yer yuzining shimoliy qismida totemizmga oid “ayiq bayramlari”, keyinshalik “mehnat o'yinlari”, “orgaist bayramlar”, “erkaklikka o'tish” marosimlari “sust xotin”, “shoy momo”, “qurbon hayiti” kabi bayramlar xursandchilik, yaxshilik, to'qlik, farovonlik ramzi sifatida o'tkazilgan.

Xalq ijtimoiy, ma'naviy va madaniy turmush tarzining o'zgarishi bilan xalq qo'shiqlari ham shaklan va mazmunan boyib, uning madaniy turmush tarzi, orzu istaklarini namoyon etuvshi ta'lim-tarbiya vositasiga aylangan.

Keyinchalik “Navro'z”, “Mehrjon”, “Sada”, “Gul” bayramlari, “Guli surx”, “Chiqon”, “Xatar”, “Darvishona”, “Ashaddarozi” o'yinlari, “Iyd al-fitr” (kishik iyd yoki ro'za hayiti), “Iyd al-kabr” (katta iyd yoki qurbon hayiti) kabi milliy udum va qadriyatlar ham xalq an'alariga qo'shildi. Har bir bayram, marosimning tabiiy

ta'sir kuchi shu an'ananing mazmunini ochishga xizmat qiluvchi urf-odatlar, rasm-rusumlar bilan mustahkamlanadi.

O'zbek xalq qo'shiqlarining qadimiy namunalari mehnat va mavsum qo'shiqlaridir. Qo'shiq ijodkorlarining amaliy faoliyati ovchilik, chorvashilik, dehqonchilik, hunarmandchilik bilan bevosita bog'langan va ular mehnatkash xalqning qadimiy urf-odatlari, marosim va e'tiqodlari negizida yashab kelgan.

Mehnat qo'shiqlari turli mehnat jarayonlari bilan bog'liq. Masalan, xirmon yanchishda "xo'p mayda" yoki "mayda gul", sigir, qo'y, echkilarni sog'ish va buzoq, qo'zi, uloqlarni emizishda "xo'p-xo'p", "qurey-qurey", "churey-churey" qo'shiqlari kuylangan. Yer haydash, o'rim, yorg'uchoq tortish, charx yigirish va bo'z to'qish jarayonlarida maxsus qo'shiqlar aytilgan. Insonning yashash tarzi, turli-tuman irim-sirimlar, urf-odatlar, mavsumiy yumushlar, marosimlar va bayramlar bilan bog'liq ravishda juda ko'p xalq qo'shiqlarining namunalari yaratilgan [3,72-b].

"Navro'z" bayrami bilan bog'liq bo'lgan dasturxon bezash, sumalak, halim pishirish, ariq-zovurlarni tozalash, birinchi ko'chat ekish, marhumlarni xotirlash, ota-ona va keksalar, nogironlarga muruvvat ko'rsatish, qadamjolarni ziyorat qilish, shirinliklar ulashish, bir-biriga hadyalar in'om etish, mash'alalar yoqib, ariq, daryolar bo'yiga borish, sayllar o'tkazish kabi udumlar odat tusiga kirib qolgan. Shuningdek, Navro'z bayramida yetti xil (bug'doy, arpa, no'xat, jo'xori, gurush, mosh, loviya)dan go'ja tayyorlanib, qo'ni-qo'shnilariga ulashilgan. Bu odatlarning barchasi ramziy ma'noga ega. Xalq bu marosimlar orqali yangi yilda yog'ingarchilikning mo'l bo'lishi (yog'ingarchilik ko'p bo'lsa, hosil mo'l bo'ladi, chorva uchun esa yem-xashak serob bo'ladi); tinchlik, farovonlik bo'lishi, odamlar o'rtasida mehr-muruvvat, insonparvarlik barqarorlashuviga ishora etadi.

Xalq bayramlari munosabati bilan badiiy-estetik xarakterdagi sayllar o'tkazilgan. Sayllarda xalqning ichki tuyg'usi, o'zligini anglatuvchi xarakter xislatlar og'zaki ssenariyalar, jonli muloqotlar asosida ifodalangan. Har bir bayram yoki marosim munosabati bilan o'tkaziladigan sayllar shu tantananing shakliga mos

qo'shiqlar, yallalar va boshqalar bilan mazmunan rang-barang tarzda o'tkazilgan [4, 19-b].

O'tmishda sayl shaharlardagi registon maydonlari, chorsu va rastalar, shahar tashqarisidagi katta maydon va adirlarda qaror topgan saylgohlar, shuningdek qadamjolarida o'tkazilib, bir haftadan bir va ba'zan ikki oygacha davom etgan. Saylga yosh-u qari, ayollar, bolalar, butun xalq maxsus tayyorgarlik ko'rishgan, yangi kiyimlar tiktirishgan, yangisiga qurbi yetmaganlar, eskisini yuvib yamashgan, hovlilar-ko'chalar supurilgan, tansiq taomlar, shirinliklar tayyorlangan. Hunarmandlar saylgohlarda sotish uchun amaliy san'at asarlari, dehqonlar meva-cheva, noz-ne'matlari, savdogarlar, baqqollar, attorlar noyob mollardan olib borishgan. Saylgohlarda mansab va nasabiga qarab tartib bilan chodir-chaman tikilgan. Xalq savdo-sotiq qilishgan, ko'ngil oshgan, tomosha qilgan. Saylgohlarda davlat va xalq oqsoqollari tomonidan uyushtirilgan poyga, uloq, kurash, shavgon musobaqalari, shakvi deb atalmish san'at bayramlari, sozanda, hofiz, raqqos, masxaraboz, qiziqshi, nayrangboz, ko'z bog'lovchi, dorbozlarning chiqishlari, ayiq, eshki, maymun, ilon o'ynatuvshi, xo'roz, qo'chqor, tuya urishtirish, mushakbozlik namoyish qilingan. Bayramlar, sayllarda turli narsalardan yasalgan qo'g'irchoq o'yinlari ham namoyish etilgan [5, 87-b].

O'tkazilgan barcha bayramlar va sayllarda cholg'uchi va qo'shiqchilarning bevosita ishtiroki bu tadbirlarda ko'tarinki ruh va tantanovorlik kiritgan. Ayniqsa, ko'pchilik bo'lib kuylanadigan xalq qo'shiqlari va ommaviy raqslar xalqning erkin nafas olib, yayrashida muhim ahamiyat kasb etgan.

Xalq qo'shiqlarida hayot badiiy ramzlar orqali aks ettiriladi va shu tufayli inson qalbida estetik his-tuyg'ular, hayajonlar, ko'tarinki kayfiyat, rahm-shafqat, shodlik, quvonch, g'am-qayg'u, hasrat, nafrat paydo bo'ladi. Shuning uchun ham xalq qo'shiqlariga barcha yoshdagi kishilar birday murojaat qiladilar.

Bola endigina dunyoga kelgan kunidan boshlab, onaning ardog'ini, yoqimli allasini eshitadi. Bolalar uchun maxsus yaratilgan bu qo'shiq kichi ongiga ona suti

bilan kiradi. Keyinchalik u tobora kengayadi, rang-barang ohanglar, xilma-xil ramzlar soʻzlar bilan mukammallashib boradi.

Farzand tugʻilishi, chaqaloqning beshik davri, ulgʻayishi, jismoniy va nutqiy barkamolligi, yosh va sunnat toʻylari, ulgʻayish ehtirolari bilan bogʻliq aytim-olqish, erkalama, ovutmachiq, qichiqmashiq, yalinchoq, hukmlagich, chalgʻitma, chorlama, guldur-gup, sanama, aytishma, tegishmachiq, masxaralamalardan iborat butun bir bolalar qoʻshiqlari tizimi yaratilgan.

Alla qoʻshigʻining bola shaxsida ota-ona, Vatan, millatga muhabbat tuygʻusini eng dastlabki kurtaklarini shakllantiruvchi vositasi sifatida maydonga kelgan. Alla vositasida bola milliy til va milliy musiqa ohanglariga oʻrganib, unda milliy ruh qaror topib boradi. Bola ulgʻaygan sari uning maʼnaviy tafakkur darajasi ham rivojlanadi, turli shakl va mazmundagi xalq teatrlari vositasida zehni oʻtkirlashib, nutqi oʻsib, dunyoqarashi kengayib, maʼnaviy ehtiyoji va qiziqishi ortib boradi [6, 45-b].

Ona allasi umumbashariy qimmatga ega. Allalar beshik qoʻshiqlarining keng tarqalgan anʼanaviy janri hisoblanadi. Jahonda biror xalq, millat yoki elat yoʻqki, ularning tilida alla kuylanmasa... Ruslarda “bayki” yohud “bayushki” deb yuritiluvshi bunday qoʻshiqlar turkmanlarda “huvdilar”, tatarlarda “elli-belli”, qoraqalpoqlarda “heyra-heyra”, turklarda “ninni”, forslarda “lolo”, oʻzbek va tojiklarda “alla” atamallari bilan mashhurdir. Alla jahon onalarining mehriga yoʻgʻrilgan bir qadar farahbaxsh, ammo oʻrni bilan esa bir qadar gʻamgin eng muqaddas qoʻshiqdir.

Alisher Navoiy “alla” aytishni “navogo” deb ataydi;

Koʻzining nozi eldan eltib uyqu,

Anga uyqu keturmakka navogoʻ.

Yaʼni alla bolalarni uyquga elttiruvshi sehrli kush ekanligiga ishora qiladi.

Abu Ali ibn Sino allomalarning bola tarbiyasidagi ahamiyatini koʻrsatib, bu masalada faqat jismoniygina emas, ruhiy omilga ham diqqatimizni tortadi; “Bolaning mijozini kushaytirmoq ushuni, unga ikki narsani qoʻllamoq kerak. Biri

bolani sekin-asta tebratib, ikkinchisi uni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan musiqa va alladir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badan tarbiyaga va ruhi bilan musiqaga bo'lgan iste'dodi hosil bo'ladi".

Ulug' Hakim alla aytayotgan onaning kuyni ijro qilayotganda g'azab, g'amginlik, cho'chish singari salbiy holatlardan holi bo'lishini maslahat beradi. Demak, alla uni kuylayotgan onaning qalbida ham mehr-muhabbat hislarini uyg'otadi.

Xalq qo'shiqlarining yana bir muhim turi bu marosim qo'shiqlaridir. Marosim qo'shiqlari insonlarning hayot, voqeylik va tabiat o'zgarishlariga bo'lgan madaniy munosabatlarini ifodalovshi qarashlari asosida vujudga kelgan san'atdir. Marosimlarda olg'a surilgan umuminsoniy, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ko'rgazmali faoliyat targ'ib etiladi. Ruhshunoslik, san'at, pedagogika qoidalarining uzviy birligida ma'naviy qadriyatlarning uyg'unlikdagi mazmuni o'quvchilar ongiga singdiriladi. Masalan, inson u yoki bu marosimni o'tkazish ushun ruhiy jihatdan o'zini tayyorlaydi, unda musiqa ohanglari, so'z san'ati dramatik harakatlardan foydalanadi. Bu esa, xalqning ma'naviy va moddiy turmush tarzi, axloq mezonlari, o'tmish, bugun va kelajakdagi ma'naviy hayotga bo'lgan qiziqish va intilishlarini namoyon etishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Har bir marosimning o'ziga xos rejasi, maqsadi va vazifalari kishilarning ma'naviy dunyosiga ta'sir eta olish mezoni asosida baholanishi lozim. Folklorshunos olim B.Sarimsoqovning tasnifiga ko'ra, o'zbek marosim qo'shiqlari mavsumiy va amaliy-maishiy qo'shiqlar turkumiga bo'linadi. Birinchi turkum marosim qo'shiqlari ham ikkiga: faqat mavsum bilan bog'liq ashulalar: "Sust xotin", "choy-momo", "Yas-Yusuv"; mavsumiy mehnat, xo'jalik yuritish tarzi bilan bog'liq qo'shiqlar "Loy tutish", "Shox moylar", "Oblo baraka" kabi janrlarga bo'linadi. Oilaviy-maishiy marosim qo'shiqlari tematik-funksional xususiyatlarga ko'ra to'rt guruhga: so'zning sehr qudratiga asoslanuvchi qo'shiqlar – kinna, gulafsho, olqish, qarg'ish, afsun; bolalarning beshik davri qo'shiqlari – chilla ko'chiriq, beshikka solish; to'y qo'shiqlari – jir, yor-yor, o'lan, lapar, kelin salom, kuyov salom, to'y

olqishlari, oyna ko'rsatar; motam qo'shiqlari – yig'i-yo'qlov, motam yor-yoridan iborat [7, 87-b].

Qo'shiq janri bir qancha oddiy turlardan ham iborat bo'ladi. Afsunli qo'shiqlar – ma'lum bir marosimlarni bajo keltirish, masalan, yomg'ir chaqirish, quyosh va oy tutilishini to'xtatishni iltijo qilish hamda boshqalarda ham muhim o'rin tutadi.

Ko'p qirrali muhabbat lirikasi, satira va yumor, tarixiy mavzu, ijtimoiy norozilik ushbu guruhga tegishli har bir janr- terma (yoki sho'blama) qo'shiq, lapar, yalla va ashulalar asosini (garshi ular bir-biridan ravshan ifodalangan xarakterli musiqali xususiyatlari bilan farqlansa ham) tashkil qilishi mumkin.

Terma o'z kuyining ma'lum darajada so'zlarning kuy va ohang uyg'unligida ifodalanishi tor diapazoni va ixcham shakli bilan xarakterlanadi. Termalar matni mazmunan turli xil bo'lib, ko'pincha barmoq vaznidagi yetti-sakkiz bo'g'inli misralardan iboratdir.

Qo'shiq janr sifatida nisbatan kichik diapazonli kuydan tashkil topib, barmoq vaznidagi poetik matnning to'rtlikdan iborat bir bandi yoki bir-ikki misrasini qamrab oladi, ayni vaqtda har bir she'riy misraga tugal ohang moslashtirilgan bo'ladi. Qo'shiq juda keng tarqalgan janrlardan bo'lib, o'z mazmunining xilma-xilligi, ko'pqirraliligi bilan alohida ajralib turadi. Lapar raqs bop kuyga ega bo'lib, ko'pincha o'yin-raqs bilan ijro etiladi. Uning matnlari asosan ishqiy-lirik, didaktik, yumoristik yoki hazil she'rlardan tashkil topadi. Ayrim tumanlarda "Lapar" atamasini o'lan deb yuritiladigan dialog shaklidagi to'y marosim qo'shiqlariga nisbatan ham qo'llaniladiki, bu aytishuv kelin hamda kuyov tomon vakillarining har bir guruhida alohida-alohida unison xor sifatida ijro etilishi yoki yakkaxonlar dialogi tarzida bo'lishi mumkin [8, 48-b].

Yalla raqs jo'rligida ijro etilib, u ikki xil bo'ladi. Birinchisining kuyi nisbatan tor diapazonli bo'lib, she'rdagi har bir band va uning o'yinlari yakkaxon yallachi, naqorat esa unison xor (bir guruh sozanda yoki ashulashilar, ko'pinsha tinglovchilar) tomonidan aytiladi. Bunday yallalarda har bir band naqorat bilan boshlanib, naqorat

bilan tugallanadi. Yallaning ikkinchi xili uchun, aksincha, nisbatan keng diapazonli rivojlangan kuy xarakterlidir. Unda unison xorning yakkaxon ijrosi bilan almashinib turishini ko'ramiz. Raqsni esa qo'shiqshi-yallachining o'zi emas, balki alohida raqqosa (yoki raqqos) ijro etadi.

Bugungi kunda yoshlarda milliy ma'naviyatimiz tarixi, boy mazmuni haqida bilim beruvshi, o'zligini anglashni ta'minlovchi xalq etnografik ansambllari ("Shalola", "Besh qarsak", "Chanqovuz", "Chorqarsak" va boshqalar) tashkil etilmoqda. Bunday ansambllar o'zbek xalqining estetik-badiiy an'analari, milliy san'at namunalarini tiklab, qadimdan milliy-ma'naviy qadriyat tarzida davom etib kelayotgan har bir vohaning o'ziga xos urf-odatlarini, rasm-rusumlarini jonlantiradi [9, 56-b]. O'zbek xalqining yor-yor, o'lan aytish, alla, yalla, doston kuylash, chanqovuz chalish, kelin kutish, chimildiq tuzash, kashta tikish, chit to'qish, jun savash, ip yigirish, kalava o'rash, shiroz to'qish, do'ppi tikish, supra yozib xamir qorish, qaynona, qaynota, erga munosabat, bola tarbiyalash, milliy taom tayyorlash, milliy kiyim turlarini namoyish etish kabi urf-odatlarini, an'analari o'quvchida o'zligini anglash tuyg'usini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalq qo'shiqlari bilan bog'liq janrlardan biri dostonchilikdir. Doston xalq ma'naviy qadriyatlarini qorishiq holda mujassamlashtirgan xalq og'zaki ijodi shakllaridan biri bo'lib, unda qo'shiq kuylash, musiqa diklomasiya qilish, bayon qilish kabi badiiy-estetik qadriyatlar mujassamlashtirilgan. Dostonlarda yuksak insoniy fazilatlar baxshilar tomonidan badihago'ylik yo'li bilan tinglovchiga yetkaziladi. Uning hissiy ta'sir kuchi orqali Sharq xalqlarining chatishib ketgan falsafiy, diniy, axloqiy qarashlari, urf-odatlarini, hayotiy turmush tarzi badiiy tafakkur qilinadi. Dostonning g'oyaviy yo'nalishi, asosan, xalqning turmush sharoitini samarali tashkil etish, ularning ruhiyatini quvvatlantirishga qaratilgan.

Dostonlarning tarbiyaviy ahamiyati ularda yuksak go'zallik va baxt-saodatga erishishning birdan-bir yo'li – maqsad sari qat'iy intilish, sabr va chidam, matonat, mardlik, qahramonlik ko'rsatishdan iboratdir. Shuningdek, muhabbat umuminsoniy qadriyat sifatida insonning ma'naviy qiyofasini belgilab beradigan omil, har qanday

yovuzlik ustidan qilinadigan g'alabani ta'min etadigan kuch, insonni jasoratga undaydigan va qalbidagi barcha ezgu fazilatlarini ro'yobga chiqaradigan vosita sifatida tarannum etiladi hamda o'quvchini sadoqatli qahramonlar timsolida shu tuyg'uga ilhomlantiradi.

Dostonlardagi milliy g'urur tuyg'usi kuylovchi va tinglovchi o'rtasidagi badiiy-estetik muloqot vositasida, ma'naviy muhit ta'sirida o'quvchi ongida shakllantiriladi. Dostonlarda pedagogikadagi tarbiya manbalari va vositalarining o'zaro ta'siri hamda aloqasi yaqqol namoyon bo'ladi. Bu esa, o'quvchini har tomonlama shakllantirishda tarbiya qirralariga yaxlit yondashishni ta'minlaydi [10,120-b]. Musiqa darslarida xalqning dostonshilik namunalaridan foydalanish, doston qo'shiqlaridan tinglash o'quvchilarda tarixiy qahramonlar va ularning jasoratini yaqqol tasavvur qilishga imkon beruvchi muhim vositadir. Xalq qo'shiqlari katta hayajonlantiruvchi kuchga ega, adabiyot va san'at uchun tuganmas manbadir.

O'quvchining yoshligida turli dramatik ermak o'yinlar (qo'g'irshoq, mehmon-mehmon, kelin-kelin) ta'sirida ijtimoiy hayotda mavjud voqea-hodisalar, turkiy xalqlar ma'naviy hayotiga xos urf-odatlar, an'analarning negizida mujassam bo'lgan sharqona xarakter belgilari haqida dastlabki tushunchalar shakllanib boradi. Aqliy fazilat bilan bog'liq xususiyatlardan topqirlik, hozirjavoblik, badiiy idrok etishga dunyoqarashini kengaytirishga erishadi.

Bolaning o'smirlik va o'spirinlik davrida xalq teatrining dastlabki dramatik shakllari (alla, o'yin), uning ma'naviy qiziqish, talab va ehtiyojini qondira olmaydi. Xalq pedagogikasida drama va teatr elementlari mavjud turli marosimlar, urf-odatlar, an'analar vositasida o'quvchilarda milliy g'urur va tafakkurini shakllantiradi. Buning uchun maxsus ma'naviy-axloqiy muhit yaratilib, faoliyat mazmuni amalga oshiriladi [11, 5-b].

Dramatik va teatr belgilari bilan yo'g'rilgan oilada bolaning dunyoga kelishi, uylanishi va turli oilaviy marosimlar – bolani beshikka solish, birinchi qadam tashlash, soch olish, sunnat to'yi, sovchilik, qiz oshi, nikoh, kelin bilan kuyov

tomonlarining o'lan va laparda tortichuvlari, kuyovning kelinni ko'tarib olov aylanishi), toptishmachoq, tanga, sochqi, tush ko'rish, yuz ochar, salomnoma, kuyov salom, kelin ko'rdi, sharlar, mehmon kutish, tug'ilgan kunni nishonlash kabi marosimlarda ham xalq qo'shiqlari kuylangan. Shunday qilib, yuqorida qayd etilgan xalq og'zaki ijodining sayllar, marosimlar, bayramlar, mehnat va mavsum qo'shiqlari, marosim qo'shiqlari, alla, afsunli qo'shiqlar, terma, lapar, yalla va xalq ansambllari, dostonchilik xalq musiqa pedagogikasining muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi va bular o'quvchining ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda muhim omil bo'la oladi.

Xalq qo'shiqlari mazmun jihatdan milliy asosga ega bo'lib, birinchidan, ular muayyan davrda madaniy manba sifatida vujudga kelgan hamda ma'naviy-axloqiy fazilatlarning mazmuni, shakl va vositalarini mujassam etadi, ikkinchidan, u xalqning tajribada sinalgan yuksak ma'naviy-axloqiy xarakter xususiyatlari, tarbiya mezonlarini umumlashtirib ular o'rtasida qadriyat darajasiga ko'tarilgan. Xalq qo'shiqlari muhim targ'ibot vositasi hamdir. Ular millatning urf-odatlarini, dunyoqarashi, tuyg'ularini targ'ib qiladi va avlodlardan avlodga etkazadi [12, 2-b].

Xalq qo'shiqlari badiiy-estetik manbalar sifatida kishi hissiyoti orqali aqlni, aql orqali esa hissiyotni tarbiyalash vositasidir. Xalq qo'shiqlariga xos xususiyat ham aqliy teranlik, mantiqiy fikrlash asosida ma'naviy fazilatlarning barcha qirralarini ongli ravishda o'zlashtirish orqali aqliy barkamollikka erishishni ta'minlashdan iboratdir. Unda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishning butun vositasi sifatida o'quvchilarning faoliyati, kundalik muloqot jarayonida amalga oshiriladi [13, 4-b]. Xalq qo'shiqlarining qamrov doirasi chegaralanmagan. Ularni kattalar yoki bolalar qo'shiqlari, kichik yoki katta yoshdagi o'quvchilarga mos qo'shiqlar sifatida izohlash nisbiy xarakter kasb etadi. Shuning uchun ham qo'shiqlar yosh avlodni ma'naviy-axloqiy shakllantirishda katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Ularni o'quvchilarning yosh xususiyatlari, dunyoqarashi, axloqiy-estetik taraqqiyot darajasiga ko'ra guruhlagan holda 1–7-sinf “Musika”

darsliklariga kiritish ta'lim jarayonida o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy shakllantirish tizimini takomillashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2018-yil 28-noyabr Qarori.
2. Avezov S. *Sanama janri tabiati va badiiyat*. –Toshkent: Fan, 2012. – 78 b.
3. Алавия М., Рўзимбайев С. *Совет даври халқ қўшиқлари*. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат, 1984. – 96 б.
4. Jo'rayev M. *Folklorshunoslik asoslari. O'quv qo'llanma*. – Toshkent: Fan, 2008. – 182 b.
5. Зарифов Х. *Ўзбек халқ ижоди*. – Тошкент: Фан, 1967. – 287 б.
6. Yuldosheva S., Sattorova G. *Folklor – etnografik ansamblari*. –Toshkent: O'qituvchi NMIU, 2007. – 210 b.
7. Кароматов Ф. *Халқ музыкаси. «Ўзбек музыкаси тарихи» китобидан*. (Тузувчи: Соломонова Т). – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1981. – 273 б.
8. Rajabov D., Rajabov T. *Xalq qo'shig'i va musiqa ijrochiligi*. – Toshkent: Navro'z, 2018. – 127 b.
9. Safarova N. *O'zbek bolalar o'yin folklori tabiati*. – Toshkent: Fan, 2008. – 14 b.
10. Rajabov T. *Uzluksiz ta'lim tizimida o'zbek musiqa folklorini o'rgatish mexanizmini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi*. – Termiz, 2023.
11. Rajabov T. *Uzluksiz ta'lim tizimida o'zbek musiqa folklorini o'rgatish dolzarab pedagogik muammo sifatida//Ijodkor o'qituvchi*. – 2022. – №2(21), – B. 21-31.
12. Rajabov T. *O'quvchi-yoshlarga o'zbek milliy musiqa folklori namunalari vositasida estetik tarbiya berish//Science and Education*. – 2021. – №2(11).

–B. 1094-1103.

13. Rajabov T. *Distinctive Features of Folk Songs that Serve in the Spiritual and Moral Formation of Bukhara Pupils*//*Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress*. – 2023. – №2(3). –B. 59-68.

Zebo Fazliyeva

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
“Sahna harakati va jismoniy madaniyat”
kafedrası dotsenti
E-mail: zebfazlieva@mail.ru

RAQS ANSAMBLARI IJODIDA O'ZBEK MILLIY RAQS MAKTABLARINING USLUBIY IFODALANISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek milliy raqs san'atining muhim tarkibiy qismi bo'lgan raqs maktablarining ansambllar ijodida namoyon bo'lish jarayoni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Xususan, Farg'ona, Buxoro va Xorazm raqs maktablarining uslubiy xususiyatlari, ularning zamonaviy sahna talqinidagi ifodasi, ansambllar repertuarida an'anaviylik va yangilanish uyg'unligi masalalari yoritiladi. Tadqiqot davomida bugungi badiiy jarayonda uchrayotgan muammolar, jumladan, uslubiy qorishiq holatlar, professionalsiz yondashuvlar va ularning milliy raqs taraqqiyotiga salbiy ta'siri ilmiy asosda ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek milliy raqsi, raqs ansambli, raqs maktablari, xoreografiya, uslubiy ifoda, sahnaviy talqin, an'anaviy raqs.

STYLISTIC EXPRESSION OF UZBEK NATIONAL DANCE SCHOOLS IN THE CREATIVITY OF DANCE ENSEMBLES

Abstract. This article analyzes the manifestation of stylistic traditions of Uzbek national dance schools in the work of dance ensembles, which constitute an important component of Uzbek national dance art. The study examines the issue from both theoretical and practical perspectives. In particular, the stylistic features of the Fergana, Bukhara, and Khorezm dance schools, their expression in contemporary stage interpretations, and the harmony between tradition and innovation in the repertoire of ensembles are highlighted. The research also considers the problems encountered in today's artistic process, including stylistic mixing, unprofessional approaches, and their negative impact on the development of Uzbek national dance.

Keywords: *uzbek national dance, dance ensemble, dance schools, choreography, stylistic expression, stage interpretation, traditional dance.*

O'zbek milliy raqs san'ati xalqimizning ko'p asrlik madaniy merosi, estetik qarashlari va ma'naviy qadriyatlarini mujassam etgan noyob san'at turidir. Milliy raqslar orqali xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, mehnat jarayonlari, quvonch va iztiroblari badiiy ifoda topadi. Shu jihatdan raqs san'ati nafaqat estetik hodisa, balki milliy o'zlikni anglash va avlodlararo madaniy uzviylikni ta'minlovchi muhim vosita hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida o'zbek milliy raqs va xoreografiya san'atiga davlat miqyosida alohida e'tibor qaratildi. Xususan, 1997-yilda qabul qilingan "O'zbek milliy raqs va xoreografiya san'atini rivojlantirish to'g'risida"gi Farmon va unga muvofiq qarorlar milliy raqs san'atining tiklanishi, rivoji va tizimli o'rganilishiga mustahkam zamin yaratdi. Mazkur hujjatlar raqs maktablari an'alarini asrab-avaylash, ularni ilmiy asosda rivojlantirish va zamonaviy sahna talqiniga moslashtirishni dolzarb vazifa sifatida belgiladi.

O'zbek xalq raqsining asosiy yo'nalishlari Farg'ona, Buxoro hamda Xorazm raqs maktablariga ajratilgan. Har bir maktab ma'lum bir hudud, ya'ni viloyatlarni o'z ichiga oladi. Viloyatlar geografik joylashuvi, iqlimi, tarixiy va etnografik kelib chiqishi, turmush tarzining uyg'unlashuviga qarab maktablarga bo'lingan. Har bir maktabga xos qo'l va oyoq holatlari o'sha hududning etnik kelib chiqishi, hayot kechirishi va mashg'ulotlari bilan bog'liq. Bu raqs harakatlarini san'atshunos olimlar R.Karimova bosqichma-bosqich tizimlashtirgan. Natijada xalq raqslari to'g'ri ijro va raqs leksikasi asosida keyingi avlodlarga yetkazilmoqda.

Olimlar Farg'ona uslubidagi raqslarning kaliti bo'lgan qo'l va oyoq harakatlarining 7 ta harakatini o'ylab topdi [1, 5-b]. O'zbek xalq raqsi maktablarida qo'l va oyoq holatlari o'ta muhimdir. Aynan qo'l holatlaridan raqs harakatlari yaratilgan. Agar bu kabi pedagogik tizimlashtirish bo'lmaganida raqs harakatlari tushunarsiz o'rgatilgan bo'lar edi.

Mavjud raqs uslublarning o'ziga xosligini tushunish uchun har bir uslubdagi asosiy harakatlarni yozib olish va raqslarni qog'ozda ifoda etishdek alohida tizimni kashf etish zarur edi. Shu tariqa olim tomonidan raqs harakatlarini yozib olishga kirishildi. R. Karimova izlanishlari natijasi sifatida birin-ketin xalq raqsi uslublari bag'ishlangan "Farg'ona raqsi" (1973), "Xorazm raqsi" (1975), "Buxoro raqsi" (1977) deb nomlangan o'quv qo'llanmalari yaratildi.

1973-yilda nashr etilgan "Farg'ona raqsi" [2] kitobida, asosan, Farg'ona raqs maktabi uslubidagi raqslar tahlili, har bir ijro harakatining ketma-ketligi, holatdan holatga o'tish qoidalari va ko'rinishlari, oyoq va qo'l harakatlari batafsil bayon etilgan.

Farg'ona raqs maktabiga xos harakatlar o'simlik dunyosiga, hayvonlarga, qushlarga va tabiat hodisalaridagi harakatlarga taqlid qilishga asoslangan.

Har bir raqs maktabi 7 ta qo'l holati va 7 ta oyoq holatiga ajratildi. Mana shu 7 holat orqali raqs harakatlari yaratildi [2, 5–9-b].

O'zbek raqs san'ati tarixan Farg'ona, Buxoro va Xorazm raqs maktablari asosida shakllangan. Har bir maktab o'ziga xos harakatlar tizimi, plastika, ritm, xarakter va sahnaviy ifoda vositalariga ega.

Farg'ona raqs maktabi nafislik, mayinlik va ichki lirizm bilan ajralib turadi. Unda qo'l va bilak harakatlarining nozikligi, qomatning erkinligi ustuvor hisoblanadi.

Farg'ona raqs maktabida yana shunday raqs harakatlari mavjudki, unda qahramon insonning o'zi. Shuningdek, inson his-tuyg'ulari va turmush tarziga taqlid qilingan raqs harakatlari ham bor.

Farg'ona raqslarida oyoq mushaklari to'vondan belga tarang tutiladi. Lekin bel mushaklari biroz bo'sh qo'yilib, oyoqlar xiyol bukiladi. Asta qadam qo'yilib, yengil o'tiriladi, tizza o'z o'rniga keladi. Oyoqlarning yengil bukilishi tufayli mumtoz raqsda kabi kontrapunkt chizig'i belning kichik markaziy qismiga emas, balki yelka mushaklari bo'ksaga bosim o'tkazadi.

O'zbek raqsining har bir maktabi o'ziga xos nafis kuy-ohanglari va plastik qismlari bilan ajralib turadi.

Buxoro raqs maktabida tantanavorlik, vazminlik va sahnaviy salobat yetakchi o'rin egallaydi.

Buxoro raqs maktabida ham 7 holat asosida shakllantirilgan tizimli raqs harakatlari mavjud [2, 21-b]. Ammo boshqa raqs maktablarining qo'l holatlaridan keskin farq qiladi. Barmoqlar ochiq, jipslashgan kaflar yuqoriga qaragan holda ijro etiladi. Qo'ldasta holatlari bilak orqali keskin va aylanma usulda harakatlantiriladi.

Buxoro raqslaridagi tananing nozik egilishlari, raqs harakatlarining murakkab tuzilishi shundan dalolat beradiki, ushbu raqslar xalq o'yinlaridan oziqlanib, katta ijodkorlar davrasida rivojlanib kelgan.

Buxoro raqsarida qomatning yelkadan pastki qismi erkin qo'yiladi. Raqs harakatlari viqorli va keskin. Buxorocho raqsarlarda Farg'ona raqsaridagi kabi qo'llar cho'zilmaydi. Ularda tirsaklar qattiq bukilgan holatda bo'lib, panjalar harakati quruqroq chiqadi. Harakatlar va panjalarni qarsillatish musiqaga mos keladi. Qomat adl va sho'xchan, qadamlar esa oddiy bo'ladi.

Qadim davrlardan shakllangan Buxoro raqsaridagi harakatlar o'zining mardonavorligi va shiddatliligi, qayrilish, yarim qayrilish, shox va charxlarga boyligi bilan ajralib turgan.

Buxoro raqsini ifodalashning asosiy usullari sifatida yelka, qo'l, tananing butun tepa qismi harakatlarini ko'rsatish mumkin. Shuningdek, raqsda tez yoki bilinar-bilinmas tarzda almashinuvchi holatlar diqqatga molik [2, 38-b]. Buxoro raqsida tana harakatlari birinchi o'rinda turib, insonning go'zal tuzilishini namoyish qiladi.

Xorazm raqs maktabi esa kuchli ritm, keskin harakatlar va jo'shqinlik bilan xarakterlanadi.

Xorazm raqsarlari, asosan, cho'l hududida paydo bo'lib, ko'proq diniy marosimlarga bog'liq xatti-harakatlarni o'zida mujassamlashtirgan, ya'ni Avesto davridan rivojlana boshlagan otashparastlik marosimlaridagi harakatlarni takrorlashi,

uni mukammal tizimga sola bilgani bilan farq qiladi. Qolaversa, bu hududlarda istiqomat qilgan odamlarning urf-odatları, kundalik turmushda foydalangan jihozlari, ularni ishlatishdagi farqlar ham raqs harakatlariga o'z ta'sirini o'tkazgan.

Xorazm raqs maktabida ham Farg'ona raqs maktabidagi kabi tizimlashtirilgan 7 holat asosida shakllantirilgan raqs harakatlari mavjud [3, 19-b]. Ammo Farg'ona raqs maktabidagi qo'l holatlaridan tubdan farq qiladi. Farg'ona raqs maktabida barmoqlar yuqoriga qaratilgan bo'lsa, Xorazm raqs maktabida barmoq uchlari bilakdan siniq holda ijro etiladi. Qo'ldasta holatlari Xorazm raqs maktabida bir necha xil ko'rinishga ega bo'lib, har bir holatda bajariladigan quyidagi raqs harakatlari mavjud.

Xorazm raqs maktabida yana shunday raqs harakatlari mavjudki, bu yerda insonning o'zi asosiy qahramon sanaladi. Bundan tashqari, hazilomuz raqs harakatlari, turmush tarziga va tana a'zolariga taqlid qiluvchi raqs harakatlari ham mavjud bo'lgan.

“Xorazm raqsi har doim tomoshabinga shodlik, sof tuyg'ularga asoslangan samimiyligni, estetik zavq-shavq hislarini ulashadi. Zamonaviy raqs ustalari repertuarida qadimiy udumlar, o'yinlar, diniy marosimlarga xos raqsar bor. Ular qushlar va hayvonlarga taqlid qiluvchi syujetli-pantomimali raqsardir. Bu yerda musiqa, qo'shiq, pantomima, so'z va dramatik elementlar birlashadi” [4].

Bugungi kunda faoliyat yuritayotgan ko'plab raqs ansambllari milliy raqs maktablari an'alariga murojaat qilmoqda. Biroq ayrim holatlarda maktablar uslubiy xususiyatlarining to'liq saqlanmasligi, turli maktablarga xos harakatlarning qorishib ketishi kuzatilmoqda. Bu holat raqsning tashqi shakli saqlangan holda, uning ichki mazmuni va badiiy jozibasining yo'qolishiga olib kelmoqda.

Shuningdek, raqsarining qo'shiq ijrolarida faqat bezak unsuri sifatida qo'llanilishi, noprofessional baletmeysterlar faoliyati, ta'lim tizimidagi uzilishlar milliy raqs san'atining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu bilan birga, Usta Olim Komilov, Tamaraxonim, Mukarrama Turg'unboyeva, Qunduz Mirkarimova, Roziya Karimova kabi buyuk raqs

ustalarining ijodi milliy raqs maktablarining sahnaviy talqinda muvaffaqiyatli namoyon bo'lishiga yorqin misol bo'la oladi. Ular tomonidan yaratilgan ansambllar va tarbiyalangan ijrochilar faoliyati tufayli xalq raqs merosi zamonaviy sahnada o'z o'rnini saqlab qoldi.

Olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, raqs ansambllari ijodida milliy raqs maktablarining uslubiy xususiyatlarini to'liq va aniq ifodalash masalasi bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Tadqiqot jarayonida ansambllar repertuarining tahlili shuni aniqladiki, ayrim jamoalarda tarixiy-etnografik asosga tayangan holda sahnalashtirilgan raqslar muvaffaqiyatli ijro etilayotgan bo'lsa-da, ko'plab holatlarda uslubiy aniqlik yetishmasligi kuzatiladi.

Xususan, Farg'ona, Buxoro va Xorazm raqs maktablariga xos bo'lgan harakatlar tizimi, ritmik tuzilma va sahnaviy ifoda vositalari ba'zan bir-biriga qorishib ketmoqda. Bu esa raqsning badiiy qiymatini pasaytirib, tomoshabin tomonidan maktabga xos xususiyatlarni aniq idrok etilishiga to'sqinlik qiladi. Shuningdek, raqslarning estrada sahnasida faqat tashqi bezak unsuri sifatida qo'llanilishi ularning mazmuniy chuqurligini yo'qotishiga olib kelmoqda.

Raqs maktablarining an'analarni saqlab qolish va ularni davom ettirishda maktab repertuaridagi mavjud har bir raqsni professional ijro eta oladigan raqqosalarni tarbiyalash o'ta muhimdir. Raqs maktablaridagi harakatlarni yanada sayqallash va takomillashtirishda ularni aprobatsiyadan o'tkazish, ilmiy davralarda muhokama qilish va shu orqali raqs maktablarining nazariy asoslarini mustahkamlab borish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Hududiy raqs maktablarining yuzaga kelishida o'sha maktablarni yaratgan usta san'atkorlar tomonidan ko'plab izlanishlar olib borilgani, mahalliy aholining etnik kelib chiqish tarixi chuqur o'rganilgani, turmush tarzidan yaxshi xabardor bo'lgani ma'lum. Buxoro raqs maktabini Isoxor Oqilov tizimlashtirgan bo'lib, uning ishlarini Viloyat Oqilova faol davom ettirdi. Garchi bugungi kunda mashhur raqqoslar, xalq artistlari va xizmat ko'rsatgan san'atkorlar tarafidan ushbu maktabga oid ayrim raqslar ijro etib kelinayotgan bo'lsa-da, raqs maktabining barcha raqslari mukammal

o'zlashtirilmagan. Shu bois, har bir hududiy maktabning davomchilarini aniqlash, belgilash va rivojlanishini ta'minlash bugungi o'zbek raqs san'ati mutaxassislari oldida turgan muammolardan biri hisoblanadi. Bunga yechim topishda raqs an'analarini amaliy va ilmiy jihatdan asrab qolishga, soha ta'limiga alohida e'tibor qaratish, bu borada keng tarmoqli hamkorlik ishlarini olib borish talab etiladi.

Bu holat professional yondashuv, ilmiy-nazariy bilimlar va amaliy tajribaning uyg'unligi muhim ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, raqs ansambllari ijodida o'zbek milliy raqs maktablari uslubiy ifodalanishini ta'minlash san'atimiz taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Milliy raqs maktablarining tarixiy, etnografik va badiiy xususiyatlarini chuqur o'rganish, ularni sahnaviy talqinda to'g'ri qo'llash ansambllar ijodining badiiy saviyasini oshiradi. Milliy raqs maktablari an'analarini saqlash va rivojlantirish, ta'lim jarayonida malakali mutaxassislarni jalb etish, pedagogik va metodik ishlarni kuchaytirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Milliy raqs maktablari uslublarini asrab-avaylash va ularni jahon sahnasida munosib targ'ib etish o'zbek san'atining xalqaro nufuzini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish, raqs ansambllari faoliyatini tizimli ravishda tahlil qilish va ilg'or tajribalarni ommalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova R. *Doira zarblariga mashg'ulot.* – Toshkent: Madaniyat ishlari vazirligi, 1995. – 48 b.
2. Каримова Р. *Ферганский танец.* – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1973. – 180 с.
3. Каримова Р. *Хорезмский танец.* – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1975. – 112 с.
4. Karimova R. *Merosiy raqs durdonalari.* – Toshkent: Cho'lpon, 2003. – 102 b.

Baxtiyor Umarov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası dotsenti (v.b.)
E-mail: Baxtiyorumar@gmail.com*

YOSHLAR TARBIYASIDA MUSIQA SAN'ATINING ZAMONAVIY MASALALARI

Annotatsiya. *O'zbekistonda madaniyat va san'at sohasini rivojlantirish maqsadida ko'plab islohotlar amalga oshirilyapti, zero bu orqali jamiyatning, ayniqsa, yoshlarning tarbiyasi, xulq-atvori va dunyoqarashi takomillashib boradi. Bunda, ayniqsa, musiqa san'ati katta ahamiyat kasb etadi. Davlat ham ushbu san'atni rivojlantirish uchun ko'plab ishlarni amalga oshirmoqda. Mazkur maqolada yoshlar tarbiyasida musiqa san'atining tutgan o'rni, uning ma'naviy-axloqiy, estetik va ijtimoiy tarbiyadagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida musiqiy madaniyatga oid dolzarb muammolar, ommaviy madaniyat ta'siri, milliy musiqa an'analarini asrab-avaylash masalalari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *didaktika, tarbiya, yoshlar, musiqa san'ati, qo'shiq, tafakkur, taraqqiyot, renessans, madaniyat, milliy musiqa.*

MODERN ISSUES OF MUSIC ART IN THE UPBRINGING OF YOUTH

Abstract. *In the process of developing the sphere of culture and art in Uzbekistan, significant reforms are being implemented that influence the upbringing, behavior, and worldview of society, particularly young people. Music holds a special place in this context. This article examines the role of musical art in the upbringing of youth and its significance in spiritual, moral, aesthetic, and social education. It also analyzes current challenges facing musical culture in the era of globalization and digital technologies, including the influence of mass culture and the preservation of national musical traditions.*

Keywords: *didactics, upbringing, youth, musical art, song, thinking, development, renaissance, culture, national music..*

Bugungi globallashuv sharoitida yoshlar tarbiyasi masalasi jamiyat hayotida ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Jumladan, san'at sohasi, aynan musiqa san'ati kelajak yoshlarimiz hayotiy tasavvurlarini yuzaga keltirib, yosh avlodning ijtimoiy-madaniy fikrlashlari, ijtimoiylashuvlari hamda g'oyaviy-badiiy saviyasini boyitishda kerakli omil sanaladi. Musiqa inson qalbiga bevosita ta'sir etuvchi san'at turi bo'lib, yoshlarning ruhiy holati, axloqiy qarashlari va ijtimoiy faolligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari va ommaviy madaniyatning keng tarqalishi natijasida yoshlar musiqiy didi turli yo'nalishlar ta'sirida shakllanmoqda. Bu esa mantiqiy tarbiyada yangi yondashuvlar, zamonaviy masalalarni chuqur tahlil qilishni taqozo etadi. Musiqa san'ati yoshlar tarbiyasida estetik, axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Musiqa orqali insonda go'zallikni his etish, ezgulikka talpinish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'ulari rivojlanadi. Ayniqsa, yosh davrda tinglangan musiqa asarlari shaxsning ichki dunyosiga chuqur singib, uning hayotiy qarashlariga ta'sir ko'rsatadi.

Yoshlar tarbiyasida milliy musiqa san'atining o'rni beqiyosdir. An'anaviy kuy-qo'shiqlar, maqom va xalq musiqasi namunalarini zamonaviy talqinlarda targ'ib etish yoshlar ongida milliy o'zlikni anglash tuyg'usini mustahkamlaydi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida milliy musiqa namunalarini keng ommaga yetkazish, ta'lim jarayoniga innovatsion usullarni joriy etish musiqiy tarbiyaning samaradorligini oshiradi.

So'nggi yillarda yurtimizda milliy madaniyatimizni, ayniqsa musiqa san'atini yanada nufuzini oshirish, yangilanayotgan O'zbekistonning yangi sahifasini barpo etish, moddiy va nomoddiy madaniy meros namunalarini asrab-avaylash, xalq og'zaki ijodi hamda havaskorlik san'atini keng yoyish, mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv jarayonini kuchaytirish, madaniy hamda ijodiy

sohani yaxshilash uchun ko'zlangan vazifalar amaliyotga joriy etilmoqda. 2020-yil 26-mayda "Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni ommaga tanishtirildi. Farmonga ko'ra musiqa san'ati va vatanimizdagi ijtimoiy-madaniy integratsiya jarayonini jadallashtirgan manbalar aytib o'tildi. Masalan:

Yurtimizda doimiy ravishda bo'lib o'tadigan, "Raqs sehri" nomli xorijiy tadbir, maqom ijrochiligi tadbiri, "Buyuk ipak yo'li" nomli xorijiy xalq og'zaki ijodiyoti bilan bog'liq tadbir, baxshichilik san'atiga oid xalqaro tadbir va "Sharq taronalari" xorijiy musiqiy tadbir tashkillashtirilib, o'zbek milliy xalq og'zaki san'atining yetuk asarlarini, o'ziga xos jihatlarini va urf-odatlarini hamda xalqaro madaniy aloqalarni takomillashtirish yuzasidan yetuk tizim amaliyotga joriy etildi.

Jamiyatimizning milliy durdonasi sanaladigan moddiy va ma'naviy madaniy merosimizni va musiqamizni asrab avaylash, ilmiy jihatdan tadqiq etish va amaliyotda ishlatish yuzasidan yurtimizda ko'plab islohotlar amaliyotga joriy etilmoqda. Jumladan, Shahrisabz, Xiva Buxoro va Samarqand shaharlarining antik maskanlari xalqaro tashkilot YUNESCONing xalqaro madaniy merosi jadvaliga, "Navro'z durdonasi", "Katta ashula ijrochilari", "Boysun madaniy muhiti", "Askiya", "Osh madaniyati va o'ziga xosliklar" "Shashmaqom noyob musiqasi" nomzodlari Insoniyat nomoddiy madaniy merosiga, muqaddas Usmon nomidagi Qur'on kitobi, buyuk bobomiz Beruniy nomidagi Sharqshunoslik ilmiy-tadqiqot institutining tarixiy manbalar to'plami jahon bo'ylab yuksak ulug'langaniga dalil qilsa bo'ladi. Jahon hamjamiyati bilan munosabatda vatanimiz madaniy merosini tadqiq etish va keng yoyish xususida ko'plab amaliy dasturlar, davra suhbatlari, konferensiyalar va seminarlar odatga ko'ra amalga oshirilmoqda [1].

Musiqashunos olimlar sanalgan M.Rahmatova, N.Yuldoshevalar ilmiy tadqiqot ishlarida quyidagi fikrlarni ta'kidlab aytadilar: "Yurtimiz milliy musiqa san'ati vakili G'ulom Zafariy o'zbek musiqasi rivoji yo'lida ko'plab ishlarni amalga oshirgan va bu yo'lda izchil izlanishlar olib borgan. Faoliyat davomida XIX asr

ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Turkiston diyorida istiqomat qilib ijod bilan mashg'ul bo'lgan taniqli sozanda va xonandalarning faoliyatlari to'g'risida tahliliy materiallar yig'adi. G'ulom Zafariy tomonidan e'lon qilingan "Sharq kuylari va cholg'ulari", "O'zbek musiqasi to'g'risida" va "Musika muammosi" kabi ilmiy ishlari moziydan bizlarga yetib kelgan. Ushbu masaladan mulohaza qilish imkoni borki, XIX asr hamda XX asrda mamlakatimizda musika san'atini va malakalarini takomillashtirish yuzasidan bir qancha soha vakillari va mutaxassislari o'zlarining munosib ulushlarini qoldirdilar" [2, 52-b].

Yangilanayotgan O'zbekistonda musika san'atini har tomonlama yangiliklar bilan birga yuqori darajada nufuzini oshirishda, bu yo'nalishda ishlayotgan mutaxassislarning hissaviy o'rni bor. Ushbu milliy durdona san'atni keng miqyosda yoyishda soha rahbar vakillarining o'rni va hayotiy tajribalari zarur sanaladi. Musika rahbarining ansamblga uqtirishni avvaldan reja qilib qo'yilgan asarni yetuk hamda izchil egallash, so'ng uni qatnashchilarga qay tarzda uqtirish tizimini ishlab chiqadi. Ushbu tizimda ashula va raqs ansambllarida yuzaga kelgan musiqachilar, cholg'uchilar va raqs ishtirokchilariga ushbu asarning qaysi tomonlari qiyinligi, asarning badiiy-g'oyaviy ifodasi va uni tushuntirishning taxminiy ravishda aniq vaqti, izlanish vaqtida aynan qaysi jihatlarga alohida diqqat qaratish kerakligi, yuzaga kelayotgan tushunmovchiliklarni qay tarzda yo'q qilish usullarini aniqlab oladi. Qiyin va murakkabliklar yuzaga keltiradigan holatlarini osonlikcha chetlab o'tish niyatida ayrim mulohazalar bilan birga jamoa ustozining o'zi jarayonda buni ko'rsatib berishi foydadan holi bo'lmaydi.

Musika san'atidagi yetuk mutaxassislardan biri bo'lgan professor J.Shukurovning aytib o'tishicha: "Ashulachilar, musiqachilar va raqs ansambllarida asarni birinchi navbatda eshitib, ya'ni nota ishlatmasdan holatda izlanib chiqish oddiy holatga o'tgan. Shu sababli ham ansambllar jamoasi lideri sozanda, cholg'uchilar jamoasining sozanda ansambli singari javobgarlarning musika san'atining badiiy jihatini ansambl boshlig'ining istaklariga mos ravishda puxta egallangan bo'lishi kerak. Aksincha ular va ansambl boshlig'i fikrlari ichida ba'zi

masalalar yuzaga keladi hamda qatnashchilarning talqinlarida o'ziga xosliklar yuzaga kelishi mumkin" [3, 90-b]. Yuqoridagilardan quyidagicha xulosaga kelish mumkinki, jamoa boshliqlarining birga badiiy jihatdan munozaraga kirishishlari, jamoaning kreativ birdamligi hamda ijod jo'rligida shubhasiz salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, musiqa san'ati yoshlar tarbiyasida kuchli tarbiyaviy vosita bo'lib, ularning ma'naviy, estetik va axloqiy kamolotida muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy davr talablaridan kelib chiqib, musiqiy tarbiyada milliy va zamonaviylik uyg'unligini ta'minlash, ommaviy madaniyat ta'sirini to'g'ri yo'naltirish zarur. Ta'lim muassasalari, oila va jamiyat hamkorligida musiqiy madaniyatni rivojlantirish yosh avlodni barkamol etib tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni* //Xalq so'zi. – 2020-yil 28-may.

2. Yuldasheva N., Raxmatova N. *O'zbek musiqa adabiyoti: O'quv qo'llanma; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2016. – 144 b.*

3. Shukurov J. *Badiiy jamoalar bilan ishlash uslubiyati (Ashula va raqs). Darslik. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2020. – 300 b.*

Baxtiyor Umarov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası dotsenti (v.b.)
E-mail: Baxtiyorumar@gmail.com*

O'ZBEK MILLIY MUSIQA SAN'ATI: AN'ANA VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR

Annotatsiya. Maqolada o'zbek milliy musiqa san'atining tarixiy ildizlari, an'anaviy shakllari hamda zamonaviy taraqqiyot bosqichlari tahlil qilinadi. Xususan, maqom san'ati, xalq og'zaki ijodi, bastakorlik an'analari va mumtoz musiqa merosining bugungi kundagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, globallashuv jarayonlari, raqamli texnologiyalar va zamonaviy estrada yo'nalishining milliy musiqa san'ati rivojiga ta'siri ko'rib chiqiladi. An'ana va innovatsiya uyg'unligi o'zbek musiqa san'atining barqaror taraqqiyotini ta'minlovchi muhim omil sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: an'ana, zamonaviy, tendensiya, modernizatsiya, ashula, maqom, musiqa, ijtimoiylashuv, jamiyat, islohot, natija.

UZBEK NATIONAL MUSIC ART: TRADITION AND MODERN TRENDS

Abstract. The article analyzes the historical roots, traditional forms, and contemporary stages of development of Uzbek national musical art. Particular attention is given to the significance of the maqom tradition, oral folk creativity, compositional practices, and the classical musical heritage in the present cultural context. The study also examines the impact of globalization processes, digital technologies, and contemporary popular music on the development of national musical art. The harmony between tradition and innovation is evaluated as a key factor ensuring the sustainable development of Uzbek musical art.

Keywords: tradition, modernity, trend, modernization, song, maqom, music, socialization, society, reform.

O'zbek milliy musiqa san'ati xalqimizning ko'p asrlik tarixiy, ma'naviy va madaniy tajribasini o'zida mujassam etgan bebaho merosdir. U nafaqat estetik zavq

manbai, balki milliy o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni saqlash va avloddan-avlodga yetkazish vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir xalqning madaniy taraqqiyoti uning musiqa san'atida o'z ifodasini topadi. O'zbek musiqasi ham Sharq musiqiy tafakkurining ajralmas qismi bo'lib, maqom tizimi, xalq qo'shiqlari, marosim kuy-qo'shiqlari va mumtoz bastakorlik an'analari bilan ajralib turadi. Bugungi kunda esa globallashtirish jarayoni, texnologik rivojlanish va madaniyatlararo integratsiya milliy musiqa san'atining yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'lmoqda. Shu sababli an'anaviy merosni asrab-avaylash bilan birga uni zamon talablari asosida rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbek milliy musiqasi o'zining ildizlarini qadimiy davrlardan oladi. Xalq og'zaki ijodiga mansub laparlar, yallalar, terma va marosim qo'shiqlari xalqning kundalik hayoti, urf-odatlarini va dunyoqarashini aks ettiradi. Mumtoz musiqa san'atining yuksak namunasi sifatida Shashmaqom alohida o'rin tutadi [1]. U murakkab tizim, ritmik tuzilma va falsafiy mazmuni bilan ajralib turadi. Shuningdek, Xorazm maqomlari va Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari ham milliy musiqamizning bebaho durdonalaridandir.

An'anaviy musiqa ijrochiligi ustoz-shogird orqali rivojlangan. Bu tizim nafaqat ijrochilik mahoratini, balki musiqiy tafakkur va estetik qarashlarni ham avloddan-avlodga yetkazib kelgan. Oxirgi paytlarda yurtimizda musiqa san'atini rivojlantirishga bo'lgan sa'y-harakatlar anchagina ko'paydi. Davlatimizda milliy musiqa merosimizni muhofaza qilish, takomillashtirish hamda uni xorij minbariga chiqarish yuzasidan ko'plab dolzarb innovatsion harakatlar qilinmoqda. Shu bois, doimiy holda xorijiy maqom san'ati seminari, Samarqandda bo'lib o'tadigan musiqiy festivallar xorijlik vakillar hamda mutaxassislar ishtirokida muntazam ravishda bo'lib o'tmoqda. Hukumat darajasida e'lon qilingan me'yoriy hujjatlarga asoslangan holda musiqiy ta'lim jarayoni rivojlantirilmoqda, yangidan-yangi zamonaviy maktablar, oliy ta'lim muassasalari tashkil etilmoqda. Zero, "Zamonaviy musiqa estetikasi dinamizm, eksperimentallik va individuallik bilan tavsiflanadi.

Ijrochilar sahna madaniyati, vizual effektlar va multimedia vositalaridan” keng foydalanadilar [2]. Raqamli texnologiyalar musiqa ishlab chiqarish, marketing va iste'mol qilish jarayonlarini o'zgartiradi. Bu esa musiqa industriyasining yangi modelini shakllantiradi. Shu bilan birga, mualliflik huquqi va sifat mezonlari bilan bo'g'liq muammolar ham yuzaga kelmoqda. Alqissa, ushbu madaniy meros faqatgina tarix tuhfasini emas, balki zamonaviy rivojlanish va milliy qadriyatlarni anglashning muhim elementidir.

XX asrda o'zbek musiqa san'atida yangi bosqich boshlandi. Kompozitorlik maktabi shakllandi va milliy musiqa Yevropa musiqiy shakllari bilan uyg'unlashdi. Muxtor Ashrafiy, Sulaymon Yudakov, Mutal Burxonov kabi bastakorlar milliy ohanglarni simfonik va operaviy janrlar bilan boyitadilar. Natijada o'zbek operasi, baleti va simfonik musiqasi vujudga keldi. Bu jarayon milliy musiqa san'atining professional yo'nalishida rivojlanishiga xizmat qildi.

Bugungi kunda o'zbek milliy musiqa san'ati yangi bosqichda rivojlanmoqda. Estrada, pop-musiqa, jaz va rok yo'nalishlarida milliy ohanglardan foydalanish kengaymoqda. Zamonaviy kompozitor va xonandalar an'anaviy kuy va maqom elementlarini yangi aranjirovka asosida taqdim etmoqdalar. Raqamli texnologiyalar, internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlar musiqa targ'ibotining yangi imkoniyatlarini yaratdi. Bu esa milliy musiqa namunalari xalqaro maydonga chiqishiga zamin yaratmoqda. Shu bilan birga, globallashuv jarayonida milliylikni saqlab qolish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. An'anaviy musiqa shakllarini buzmasdan, ularni zamonaviy talqin asosida rivojlantirish ijodkorlar oldida turgan dolzarb vazifadir.

Xorijda hozirgi kunda musiqa san'ati rivojlanishiga oldinlari kuzatilmagan darajada yuksak e'tibor berilmoqda. Musiqa san'ati badiiy ifodalovchi vosita bo'libgina qolmay, bundan tashqari jamiyatga xos, falsafiy hamda didaktik ta'sir imkoniyatiga xos bo'lgan mafkuraviy omil singari e'tibor qozonmoqda. Jahon xalqaro tashkiloti hisoblangan YUNESCONing musiqa dargohlari hamda musiqiy merosni avaylashga yo'naltirilgan tadbirlar qabul qilingan bo'lib, bundan bilishimiz

mumkinki, ushbu soha dunyoviy miqyosda ahamiyatga ega [3, 215-b]. Bundan tashqari yoshlarning ichida ommalashib borayotgan musiqasining zamonaviy ko'rinishlari va turlari jamiyatning tarbiyaviy, ijodiy, madaniy-ma'rifiy, ma'naviy, dunyosiga sezilarli darajada ta'sir etmoqda. Shu tufayli ham dunyodagi har bitta millat o'ziga tegishli bo'lgan musiqa bilan bog'liq merosini muhofaza qilish, uni axborot texnologiyalari va raqamlashtirish orqali takomillashtirish bilan umumiy musiqiy jarayonda o'z pozitsiyasini saqlab qolishi kerak.

Dunyo mamlakatlarining ilg'or davlatlarida musiqa san'ati bilan bog'liq ommaviy miqyosda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar diqqatga sazovor. Ayniqsa, ijtimoiy gumanitar fanlar yo'nalishida musiqa san'ati nafaqat estetik omil bo'lib, balki xalqimiz turmush tarzi va faoliyati sifatida o'rganilmoqda. Zamonaviy musiqa yoshlarning dunyoqarashi, estetik didi va ijtimoiy faolligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Qo'shiqlar matni, kliplar mazmuni va sahna obrazlari yoshlar ongida ma'lum qadriyatlarni shakllantiradi. Shu sababli zamonaviy musiqa san'atini rivojlantirishda milliy qadriyatlar, ma'naviy mezonlar va badiiy saviya muhim o'rin tutishi lozim. Bugungi imkoniyatlar orasida musiqa san'atining odatiy va yangi tarmoqlarini tahliliy ifodalash, har xil madaniyatlardagi musiqaning o'ziga xosliklarini birlashuvi hamda ommaviy madaniy vaziyatlardagi integratsiyani tadqiq etish muhim sanalmoqda [4, 79-b]. Hozirgi kunda musiqa umumiy ijtimoiy hodisa, hamjamiyatlar orasida madaniy diplomatiya omili singari ko'rilmogda.

O'zbek milliy musiqa san'ati boy tarixiy merosga ega bo'lib, u xalqimizning ma'naviy hayotida muhim o'rin tutadi. An'anaviy maqom san'ati, folklor namunalari va bastakorlik maktabi milliy musiqaning mustahkam poydevorini tashkil etadi. Zamonaviy tendensiyalar esa ushbu merosni yangi shakl va mazmun bilan boyitmoqda. An'ana va innovatsiyaning uyg'unligi o'zbek musiqa san'atining istiqboldagi taraqqiyotini belgilab beradi. Milliy musiqa san'atini asrab-avaylash, ilmiy o'rganish va zamon talablari asosida rivojlantirish kelajak avlodlar oldidagi muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Sharq taronalari" o'n uchinchi xalqaro musiqa festivalining ochilish marosimidagi nutqi // <https://president.uz/uz/lists/view/7498>
2. Madrimov B. O'zbek musiqa tarixi. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2018. – 240 b.
3. Tursunova L. Yoshlar musiqa madaniyatini tadqiq etishning dolzarb vazifalari//Международный научный журнал. «Новости образования: исследование в XXI веке». – 2023. – № 11 (100), часть 2. – B. 657.
4. Rahmonova H. Musiqaning inson ruhiyatiga ta'siri qadimgi dunyo olimlarining qarashlarida//New innovations in national edication (nine). – 2022. – № 9. – B.79.

Альфия Абдуллаева

Старший преподаватель кафедры
«Межфакультетное фортепианное исполнительство»
Государственной консерватории Узбекистана
E-mail: alyaabdullayeva@gmail.com

ПРЕТВОРЕНИЕ МАКОМА В ФОРТЕПИАННУЮ МУЗЫКУ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В статье исследуются процессы адаптации и художественного переосмысления традиционного узбекского макома в фортепианной музыке Узбекистана. Рассматриваются историко-культурные предпосылки синтеза, особенности ладово-интонационного строя макома, его влияние на развитие национального фортепианного стиля. Анализируется творчество узбекских композиторов, в произведениях которых находит отражение эстетика макома. Также затрагиваются вопросы исполнительской интерпретации, специфики педагогического подхода и методики преподавания макомного материала в классе фортепиано.

Ключевые слова: маком, фортепиано, узбекская музыка, модальность, лад, композиторская школа, исполнение, педагогика.

THE TRANSFORMATION OF THE MAQOM INTO PIANO MUSIC OF UZBEKISTAN

Abstract. This article investigates the processes of adaptation and artistic transformation of traditional Uzbek maqom into the realm of piano music in Uzbekistan. It examines the historical and cultural background of this synthesis, the modal and intonational features of maqom, and their impact on the development of a national piano style. The study analyzes the works of prominent Uzbek composers of the 20th–21st centuries, highlighting the influence of maqom aesthetics. It also discusses performance practices, interpretive approaches, and pedagogical methods of teaching maqom-based materials in piano classes.

Keywords: *maqom, piano, Uzbek music, modality, composer's work, performance, pedagogy.*

Узбекский маком – это многослойная музыкально-поэтическая система, имеющая древние корни и огромное значение для культурной идентичности народа. Он охватывает не только музыкальные, но и философские, эстетические категории. Маком – уникальное явление музыкальной культуры Востока, и особенно Узбекистана. Будучи системой, сочетающий лад, ритм, и форму, маком на протяжении веков сохранил свою художественную и духовную значимость. В XX веке, с появлением профессиональной композиторской школы, возникла необходимость адаптации традиционных форм в рамках европейской музыкальной системы, в том числе фортепианной [1].

Формирование национальной композиторской школы Узбекистана в 1939–1950-х годах происходило в контексте взаимодействия традиционной музыки с западной музыкальной системой. Уже в ранних произведениях М.Ашрафи, С.Юдакова, М.Бурханова, У.Мусаева и Р.Абдуллаева прослеживаются элементы макомного мышления. Например, в «Шашамаком сюита» М.Ашрафи (1945) используются интонации Бузрук и Рост, переданные через модально окрашенные гармонии и орнаментальную фактуру. С.Юдаков в фортепианном цикле «Пьесы на узбекские темы» активно применяет усильную ритмику, характерную для макома, а мелодические линии выдержаны в вокальном духе.

Фортепиано – инструмент с фиксированной высотой звука и равномерно темперированным строем-кардинально отличается от традиционных узбекских инструментов (танбур, дутор, рубаб), где важную роль играют микроинтервалы, гибкость интонации и ритма. Тем не менее, композиторы и исполнители нашли способы передать ладовые, ритмические и интонационные особенности макома:

- а) использование специфических ладов (бузрук, рост, наво) в европейской нотации;
- б) орнаментика и мелизматика, имитирующая вокальные традиции;
- с) метроритмическая свобода в интерпретации [2].

Большую роль в развитии фортепианной макомной музыки сыграли композиторы: Сулейман Юдаков и Виктор Успенский (гармонизовали макомные темы для фортепиано), Георгий Мушель (первый в Узбекистане написавший цикл «24 прелюдии и фуги», где сфокусированы черты узбекского мелоса. Все произведения данного цикла связаны и обусловлены элементами узбекского музыкального наследия: лад, мелос, метро-ритм, инструментарий.)

Современные авторы (М.Бафоев, Х.Рахимов, Н.Гиясов, Д.Янов-Яновский, Д.Камилова, Ш.Собиров и др.) продолжают традицию, применяя как прямое цитирование макомных тем, так и их стилистическое переосмысление. Это представители музыки, в творчестве которых маком проявляется как художественно осмысленный материал, а не просто фольклорная цитата. Творческое наследие Мустафо Бафоева занимает важное место в истории узбекской композиторской школы XX века. Особенность его фортепианных произведений заключается в органичном соединении западноевропейской музыкальной формы с национальной музыкальной системой макам. Этот синтез способствовал созданию уникального звучания, сохранившего интонационную природу узбекской традиционной музыки и одновременно адаптированного под академический музыкальный инструментарий [3]. Фортепианное наследие Мустафо Бафоева занимает особое место в системе его композиторского языка, поскольку именно в этом инструменте с наибольшей выразительностью проявляются особенности ладо-интонационного строя макома, его ритмика, орнаментальность и философская созерцательность. В его фортепианных произведениях прослеживаются интонационные связи с маками Наво, Рост, Сегох, Бузрук, что придаёт

музыке особую восточную окраску. Фортепиано в музыке Бафоева трактуется как универсальный инструмент, способный передавать тембровые особенности национальных инструментов-танбура, дутара, рубаб. Этому способствуют: оstinatные фигурации, повторные звуки, арпеджированные построения, использования регистровых контрастов. Фактура зачастую носит монодийный характер с элементами гетерофонии, что сближает фортепианное письмо композитора с традиционной восточной музыкой. Музыка развивается как непрерывный поток, в котором каждая фраза логически вытекает из предыдущей.

Фортепианное исполнение музыки Мустафо Бафоева требует специальных навыков: гибкого ритма, свободной агогики, особого подхода к артикуляции и педализации, развитого ладового слуха, понимание макомной природы музыкального материала.

Современная узбекская фортепианная музыка характеризуется активным поиском новых форм художественного выражения, основанная на синтезе национальных традиций и европейских композиционных принципов. В этом контексте особый интерес представляет творчество композитора Шерзода Собирова, в котором органично сочетаются интонационные особенности узбекской традиционной музыки и современные приёмы фортепианного письма. Пьеса «Ташбех» (на основе макома Сегох) является показательным примером программной фортепианной миниатюры философско-созерцательного характера. Само название «Ташбех» (араб.

– уподобление, метафорическое сравнение) указывает на философскую направленность музыкального образа с эстетикой макома Сегох. Композитор достигает выразительности не за счёт прямого цитирования макома, а посредством глубинного освоения его интонационной природы [4].

Претворение макома в фортепианную музыку стало важной частью формирования современной музыкальной культуры Узбекистана. Этот процесс представляет собой не просто адаптацию, но глубокое

взаимодействие музыкальных традиций Востока и Запада. В будущем исследование этой темы может продолжаться как в композиторском, так и в исполнительском и теоретическом аспектах. Маком не теряет своей идентичности, а наоборот – обретает новые формы выражения в академической среде. Композиторы, исполнители и педагоги вносят вклад в сохранение и развитие этого уникального феномена, создавая основу для его дальнейшего изучения и популяризации.

Использованная литература

1. Юдаков С. *Избранные фортепианные произведения.* – Ташкент: Музгиз, 1975. – 43 с.
2. Кароматов Ф. *Узбекская профессиональная музыка.* – Ташкент: Литературы и искусства, 1991. – 492 с.
3. Абдуллаев Р. *Основы узбекской традиционной музыки.* – Ташкент: Мусиқа, 2022. – 444 с.
4. Ашрафи М. *Воспоминания.* – Ташкент: УзбГосИздат, 1963. – 142 с.
5. Юнусов Р. *Современные композиторы Узбекистана.* – Ташкент: Musiq, 2015. – 90 с.
6. Саидов А. *Маком в узбекской академической музыке.* – Ташкент: Наво, 2002. – 294 с.
7. Абдурасулов Д., *Интерпретация макома в современной фортепианной музыке//Музыкальное искусство Узбекистана.* –2020. – №4. – С. 15.

Shokirjon Otabekov

Namangan davlat universiteti
“San’atshunoslik” kafedrası o‘qituvchisi
E-mail: shokirjonotabekov94@gmail.com

O‘ZBEK MILLIY MUSIQA SAN’ATIDA DOIRA IJROCHILIGINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek milliy cholg‘u sozlari tarkibiga kiruvchi doiraning tarixi bilan bog‘liq ilmiy-nazariy qarashlar, doira ijrochiligining o‘ziga xosligi, milliy madaniyat va san’at rivojida doira ijrochiligining o‘rni atroflicha tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: madaniyat, doira, doira usullari, shashmaqom, membrana (teri), “Zarbul-qadim”, ekstaz (jazavaga tushish), zardushtiylik, zarb, ritm.

THE SIGNIFICANCE OF DOIRA PERFORMANCE IN UZBEK NATIONAL MUSICAL ART

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of scholarly and theoretical perspectives on the history of the doira as one of the traditional Uzbek national musical instruments. It examines the distinctive features of doira performance and its role in the development of national culture and musical art.

Keywords: culture, doira, doira rhythmic patterns, Shashmaqom, membrane (skin), “Zarbul-qadim,” ecstasy (trance state), Zoroastrianism, percussion, rhythm.

O‘zbekistonda barcha sohalar qatorida madaniyat va san’at zamonaviy talablar asosida takomillashib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 20-yanvardagi O‘RQ-668-son “Madaniy faoliyat va madaniyat tashkilotlari to‘g‘risida”gi qonuni hamda 2018-yil 28-noyabrdagi PQ-4038-son “O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”, 2022-yil 2-fevraldagi PQ-112-son “Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorlarini

qabul qilinishi bilan madaniyat tizimi, xususan, cholg'u ijrochiligida rivojlanishning yangi bosqichi boshlandi.

Yangi O'zbekistonda hayotga tatbiq etilayotgan keng qamrovli islohotlar, xalqimizning boy ilmiy va madaniy merosi, shuningdek, mamlakatimizda ilm-fan, san'at hamda madaniyat sohalarida qo'lga kiritilayotgan yutuqlar yoshlar ongida yot va zararli g'oyalarga qarshi mafkuraviy barqarorlikni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Bu borada milliy qadriyatlarimizni asrash, tarixiy an'analarni avaylab kelajak avlodga yetkazish hamda ularni keng ommaga targ'ib qilishda musiqa ta'limi va san'atining tutgan o'rni beqiyosdir.

Milliy musiqa san'atimizning asosiy yo'nalishlaridan biri bu – doira cholg'usi ijrochiligidir. Ushbu ijrochilik san'ati chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lib, bugungi kunda san'at ta'limi va ustoz-shogird an'analari asosida faol rivojlanmoqda.

Cholg'u ijrochiligida doira san'ati o'ziga xos yetakchi o'rin tutadi. Bu cholg'u barcha cholg'ular ichida uzoq tarixga egaligi va ijrochilik san'ati bilan ajralib turadi. Kishilik jamiyatining ibtidoiy davrlaridan boshlab qadimgi odam qadamlarining bir maromda yerga tashlanishi, ov yoki boshqa jamoa tadbirlaridagi takroriy harakatlar, qo'llarini-qo'llariga, badaniga urishdan paydo bo'luvchi sadolar, turli mehnat qurollari, buyumlar yoki toshlarning bir-biriga tegishidan kelib chiqadigan ritmik tovushlar – urma cholg'ularning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, ritm, usul ibtidoiy inson hayotining markaziy unsuri bo'lib, u jamoa faoliyatini birlashtiruvchi, uni borliq-tabiat va koinot bilan uyg'unlashtiruvchi yagona vosita bo'lgan [1, 13-b].

Doira ijrochiligi sohasidagi tadqiqotlarni alohida e'tirof etish lozim. Usta Olim Komilov ijrosidagi xalq doira usullarining aksariyati Ilyos Akbarov tomonidan 1952-yilda nashr etilgan "Doira usullari" nomli asarda qayd etilgan bo'lib, shuningdek, bu usullar V.Uspenskiy va Ye.Romanovskaya kabi olimlar tomonidan ham yozib olingan. Usta Olim Komilovning ijro uslubi, ayniqsa, zarblarning jozibadorligi va tembr vositalarining rang-barangligi bilan ajralib turadi. U.T.Inog'omov, K.Azimov, A.To'ychiyev kabi ko'plab mahoratli doirachilarga

ustozlik qilgan. Doira ijrochilik san'ati tarixini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, har bir davrda bu sohada fidokor san'atkorlar faoliyat yuritgan. Ular ilmiy, nazariy, amaliy va ijtimoiy jihatdan bu san'at turining rivojiga munosib hissa qo'shganlar.

Xususan, respublikamizda doira ritmik usullarini dunyo miqyosida tanitishda Usta Olim Komilov (1875–1953) muhim rol o'ynagan. Uning boy ijodiy merosi hozirgi kunda ham yosh avlod uchun katta bir maktab, amaliy qo'llanma vazifasini bajarmoqda. Mashhur ustaning an'analarini davom ettirganlar:

“To'ychi Inog'omov (1914–1986), G'ofur Azimov (1917–1981), Dadaxo'ja Sottixo'jayev (1921–1991), Qahramon Dadayev (1936–2013), Odil Kamolxo'jayev (1944–2015) kabi ustozlardir. Zamondoshlarimiz Tal'at Sayfutdinov, Rustam Ubaydullayev, Komiljon Xakimov, aka-uka Dilmurod, Elmurod, Xolmurod Islomovlar, Husan Nosirov, Xasan Azimov, Ilhom Ikromov kabilarning doira ijrosi rivojidagi mehnatlarini e'tirof etish lozim. O'nlab doirachilar mustaqil O'zbekistonning barcha viloyat va tumanlarida, butun O'rta Osiyoda doirachilik san'atini rivojlantirish hamda bu noyob soz turini dunyoga targ'ib va tashviq qilish ishida munosib hissalarini qo'shib kelmoqdalar” [2, 75-b].

Bunday natijalarga erishishda Toshkent davlat konservatoriyasi (hozirgi O'zbekiston davlat konservatoriyasi) faoliyati ham serunum bo'lganligini eslatish joiz. Doira ijrochilik san'atining rivojlanish jarayonida yosh avlodga nazariy va amaliy bilim berish maqsadida 1948-yilda Toshkent davlat konservatoriyasining “Xalq cholg'ulari” fakultetida doira va urma zarbli cholg'ular sinfi tashkil topdi. Ushbu dargohda iste'dodli talabalar doira ijrochiligi tarixini, nazariy bilimlarini mukammal egallab, amaliy o'zlashtirishga ijodiy yondoshgan holda bilim olishga kirishdilar hamda yillar davomida mazkur ta'lim yo'nalishi bo'yicha yuzlab mutaxassislar tarbiyalandi.

Bugungi kunda doira cholg'usi ijrosi bilan erkaklar bilan teng ravishda ayollar ham shug'illanib kelmoqdalar. Ijrochilik amaliyotida mohirlik darajasiga erishgan xalq doirachi sozandalari doimo xalqimiz e'zozida bo'lib kelganlar.

Manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, musiqa cholg'ulari orasida dastlab urma zarbli cholg'ular paydo bo'lgan. Sababi, eng qadimgi mehnat qo'shiqlari, ovga chiqishlar usul (ritm) tuzilish jihatdan bevosita bir-biriga bog'liq bo'lgan. Keyinchalik shovqinli musiqa cholg'ulari paydo bo'ldi. "O'zbek xalq cholg'ularida ijro etish san'ati o'z taraqqiyotining ko'p asrlik an'alarini meros qilib oldi. Ularning ildizlari qadim davrlarga borib taqaladi. 1933-yildagi Ayratom Shaxristoni arxeologik qazishmalarida topilgan madaniy boyliklar, qadimiy adabiy manbalar, turli musiqa cholg'ulari mavjud bo'lganligidan dalolat beradi" [3, 58-b].

Doira milliy cholg'ularimiz orasida eng qadimiy va noyob turlaridan biri bo'lib, asrlar davomida xalqimizning kundalik hayoti va mehnat faoliyati bilan chuqur singib, insonlarning madaniy hayotida muhim o'rin egallagan. Doira cholg'usining ijro imkoniyatlari va turli ijro uslublarining boyligi tinglovchining diqqatini tortadi.

Asrlar davomida o'zining noyobligini saqlab kelayotgan bebaho musiqiy merosimiz "Shashmaqom"ning asosiy tarkibiy qismlaridan biri ham doira uslublaridir. Maqom yo'llaridagi cholg'u va ashula bo'limlarining xarakterli tomonlarini ifodalashda doira uslublari muhim rol o'ynaydi. Maqomlarning tarkibida mavjud bo'lgan ko'plab kuy va ashulalar o'zgarishlar va variantlar bilan ijro etiladi, bunda doira uslublari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu cholg'u o'zbek xalqining eng sevimli cholg'ularidan biri hisoblanadi, shuningdek tojik va uyg'ur xalqlarida ham keng tarqalgan.

"Doirada ijrosidagi usullar tizimi qadimdan shakllangan bo'lib, ustozlar tomonidan "bum", "bak", "bakko" yoki "bakka", Xorazmda "gup", "taq", "taqqa" atamalari bilan yuritilgan. Bunda "bum" nisbatan past tovush bo'lib, bunda to'rtta barmoqni birgalikda zich juftlab, membrana (teri) o'rtasiga urib ijro etiladi. "Bak" ham membrane o'rtasiga, faqat barmoqlar orasini ochgan holda urib ijro qilinadi. Bizning zamonimizgacha doira usullarining bir qancha namunalari yaratilib, davrlar osha jilolanib kelmoqda. Usullar davrning ijtimoiy rivoji bilan birgalikda xalq

ma'naviyati, madaniyatiga xizmat qilgan. Taraqqiyot rivojini e'tiborga olgan holda turli usullar ijod etilib, ijrochilik amaliyotida keng qo'llanilgan" [4, 66-b].

Buning natijasida o'ziga xos, rang-barang usullar yuzaga kelgan. Hozirgi kunda o'zbek musiqa ijrochiligida bir qancha doira usullari qo'llaniladi. Ularni quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

- "oddiy usullar: ijro jihatidan unchalik murakkab bo'lmagan, asosan, an'anaviy marosimlarda, qo'shiq va laparlarda qo'llaniladi;
- maqsadli usullar: ommani jalb etish, to'plash, diqqatni qaratish kabi muayyan ma'noga ega bo'lgan chaqiriq usullari;
- murakkab usullar: ya'ni xalq mumtoz musiqa ijodiyotida qo'llaniladigan usullar" [5, 31-b].

X–XVII asr musiqiy risolalarida ushbu qoidaga asoslangan doira usullarining ko'plab misollari keltirilgan. Asosan, undosh harflar yordamida uzun va qisqa bo'g'inlar ifodalanib, bo'g'inlarning birikmasi she'r o'lchovlari hamda doira usullarining asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Manbalarda qayd etilishicha, dastlabki yaratilgan musiqiy usul "Zarbul-qadim" yoki "Qadimiy zarb" deb nomlangan. Ushbu usul inson yuragi urishidan ilhomlanib, oddiy "tan-tan" shaklida ifodalangan. Keyinchalik esa usullarning murakkabroq shakllari yuzaga kelgan. Masalan, "tana-tana", "tantan-tan", "tana-tana-tan" va hokazo. Bu usullar musiqa asarlari bilan birga yuzaga kelgan bo'lib, keyinchalik Sharq xalqlarida mustaqil doira usullari tarzida ajralib chiqqan" [4, 67-b].

Darhaqiqat musiqiy asar ijrosi paytida doirachi sahnadagi barcha ijrochilarning boshqaruvchisi hisoblanadi. Doirachining ijro etgan birgina usulidan kuyning tempi, ritmi ma'lum bo'ladi. Shu bois doirachiga katta mas'uliyat yuklanadi. Musiqiy asarning boshlanishidan yakuniga qadar doira ijrochisidan avvalo usulni bir maromda ushlash talab etiladi.

Tarixiy manbalarga asoslangan holda shuni aytish mumkinki, doira cholg'usi o'tmishda, xususan, zardushtiylik davrlarida ayollar orasida keng qo'llanilgan. Baxshi ayollar odamlarni davolashda, diniy marosimlarda doira cholg'usidan

foydalanganlar. Bunday xususiyatlar shamanlar faoliyatida ham kuzatilgan. Ular ham inson tanasidan yovuz ruhlarni chiqarish, kasallikni davolash, olovga va ajdodlar ruhiga sig'inish, qurbonliklar qilish, zikrga tushish kabi turli marosimlarida doira chalganlar. Doiraning yangrashi o'tkazilayotgan marosim ruhini kuchaytirishga, ekstaz (jazavaga tushish) holatiga yo'naltirishga xizmat qilgan. O'sha davrlardagi ayrim marosimlar bugungi kunda ham chekka vohalarda o'z kuchini saqlab qolgan. Doira ijrochiligi vujudga kelishi, uning rivoji jarayonida yurtimizning har bir hududida o'ziga hos mahalliy ijrochilik uslublari shakllandi. Mazkur uslublarda har bir vohaning o'ziga xos xususiyatlari, e'tiborga molik tomonlari hamon o'z mohiyatini saqlab kelmoqda. Bularga Buxoro – Samarqand, Xorazm, Farg'ona- Toshkent hududlariga xos ijrochilik uslublarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

Musiqqa merosimizning avlodlardan-avlodlarga o'tib kelishi, har bir musiqiy namunalarning mazmun-mohiyatiga qarab turlanishi hamda zamonaga xos talqin qilib borilishi ham insoniyat kamoloti yo'lida olib borilgan amallarning bir ko'rinishi desak to'g'riroq bo'ladi. Zero, musiqiy merosga ijodkorona yondashish, ularni qadriyatgan negizida o'zlashtirish, zamon ruhiyati bilan uyg'unlashtirish va barkamol avlodning tafakkuriga mos talqiniga erishish bu mezonning asosiy maqsadlaridan hisoblanadi. Chunki, musiqqa san'ati, o'zining sarhadlarini juda kengligi, imkoniyatlarini cheksizligi, rang-barang namunalarga boyligi, tarbiyaviy jihatlari, insoniyat kamolotiga xizmat qiluvchi xususiyatlarga ega ekanligi bilan xalqimiz ma'naviy kamolotida alohida ahamiyat kasb etib kelgan. Vatanimiz mustaqillikka erishgan davridan boshlab bu jarayonga alohida e'tibor bilan yondoshilganligining ham sababi shundadir. Davlatimizning olib borayotgan odilona siyosatining ma'naviy jabhalarida bu jarayon o'z ijobatini namoyon etib, kelajak avlodlarimiz uchun namuna bo'lib kelayotganligini e'tirof etish lozimdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Rahmatov N. Doira. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 13 b.
2. Rustamov I. Doira cholg'u ijrochiligida ijroviy usullarning ahamiyati // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2023. – №(4), Aprelio. – B. 75.
3. Rahimov Sh., Yusupov Sh. Cholg'u ijrochiligi. – Toshkent: Musiqa, 2011. – 58 b.
4. To'rayev Q. O'zbek musiqasida doira cholg'usining o'rni // *Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya*. – Toshkent: 2023. – 67 b.
5. Begmatov S., Matyoqubov M. O'zbek an'anaviy cholg'ulari. – Toshkent: Yangi nashr, 2008. – 31 b.
6. Abdurahimov B., Do'smurodov B. Maqomlarni targ'ib qilishdagi yutuq va ba'zi bir muammolari//*Scientific progress*. – Toshkent. – 2021. – № 6. –B. 847–850.
7. Abdurahimov B. Xalq musiqasi merosidagi mumtoz asarlarning ashula va raqs ansambllari repertuari uchun ahamiyati // *Research Focus*. – Toshkent. – 2025. – № 6. ScECIAL Issue 3. – B.296–299.
8. Abdurahimov B. Maqomning yangi O'zbekiston san'at ta'limi tizimida o'qitishning zarurati//*Oriental Art and Culture*. – 2024. – № 5(1), – B. 304-307.

Alisher Jabborov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: alisherjabborov05@gmail.com*

**HOFIZLIK SAN'ATI – IJTIMOIIY-MADANIY FENOMEN SIFATIDA
(O'ZBEKISTON XALQ HOFIZI
BEKNAZAR DO'STMURODOV MISOLIDA)**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada O'zbekiston xalq hofizi, professor, ustoz-san'atkor, sohir ovoz sohibi Beknazar Do'stmurodovning hayoti va ijodiy faoliyatiga bag'ishlanadi. Bunda Ustoz san'atkorning musiqa san'atiga kirib kelishidan boshlab toki hofizlik san'atida erishgan o'ziga xos ijro uslubi xususida ilmiy muhohasa qilinadi. Shuningdek, uning bolalikdagi xotiralari, "Ustoz-shogird" an'anasidagi hayotiy kechinmalari hofiz san'atkor tilidan yozib olingan suhbatlarga tayanib uning faoliyati haqidagi jonli ma'lumotlar tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** maqom, hofiz, ashula, ovoz, madaniyat, san'at, Ustoz.*

**THE ART OF HOFIZLIK AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON
(ON THE EXAMPLE OF THE PEOPLE'S HAFIZ OF UZBEKISTAN,
BEKNAZAR DO'STMURODOV)**

***Abstract.** This article is dedicated to the life and work of the People's Singer of Uzbekistan, Professor, master artist, owner of the magical voice Beknazar Dustmurodov. In it, a scientific discussion is held about the master artist's unique performance style, beginning with his entry into musical art and concluding with the art of hafiz. Also, based on his childhood memories, life experiences in the "Master-Apprentice" tradition, conversations recorded from the artist's face, living information about his activities is analyzed.*

***Keyword:** maqom, hofiz, song, voice, culture, art, mentor.*

Mumtoz musiqa ijrochiligi xalqning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan musiqiy tafakkuri va estetik didining badiiy ifodasidir. Ushbu san'at turi

jamiyatning ma'naviy hayoti, ijtimoiy qarashlari hamda madaniy xotirasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu qarash madaniyatshunoslik hamda san'atshunoslikda milliy mumtoz musiqa merosimizni chuqurroq anglashda muhim ilmiy manba sifatida o'rganilishni talab etadi. Maqomlarimiz, milliy musiqa namunalarimiz – nafaqat mumtoz musiqiy meros, balki an'ana, ijro uslubi va ramziy ma'nolar tizimini o'zida mujassam etgan murakkab madaniy hodisadir. Shu sababli maqom ijrochiligini madaniyatshunoslik doirasida tahlil qilish milliy madaniyatning rivojlanish qonuniyatlarini yoritishga xizmat qiladi.

Hofizlik san'ati – bu inson qalbining ovozi, uning dardi, quvonchi va orzularini ifoda etuvchi beqiyos ne'matdir. U xalqning ruhiy olamini, asrlar davomida shakllangan an'ana va qadriyatlarini avloddan-avlodga “Ustoz-shogird” merosxo'rligida yetkazadi. Ayniqsa, milliy musiqa san'ati xalqning o'zligini namoyon etib, qalblarni birlashtiruvchi kuchga ega. Ana shunday yuksak san'at yo'lida fidokorona xizmat qilgan ijodkorlarga xalq e'tirofiga sazovor bo'lib, yuraklarda mangu yashaydi. Shunday ekan bunday iste'dod egalarini nafaqat ardoqlash, balki ilmiy-tadqiqot ishlarida ularning ijodiy maktablarini ilmiy tahlil qilish zaruriyati tug'iladi. Shu ma'noda, milliy musiqamizga o'zining beqiyos hissasini qo'shib kelayotgan ustoz san'atkor, O'zbekiston xalq hofizi, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti professori Beknazar Do'stmurodov timsolida ko'rib chiqamiz.

Beknazar Do'stmurodov 1957-yil 15-iyunda Qashqadaryo viloyatining Yakkabog' tumanida oddiy dehqon oilasida tug'ilgan. Otasi Do'stmurod buva oddiy bir traktorchi bo'lgan. Ustoz Beknazar Do'stmurodov o'tmish xotiralarini shunday eslaydi: “Yoshligimda katta bir terakzor bo'lardi, shu terakzor ichiga kirib olib ashulalar aytardim, mening yoshlik yillarim asosan o'sha yerlarda o'tgan. Padaribuzrukvorim o'sha terakzorda oddiy qorovul bo'lib ishlardi. Bu yerda besh mingdan ortiq terak daraxtlari parvarishlanar edi. O'sha yerga ertalab borib mol boqardik, molni bog'lab qo'yib maktabga borib kelib, yana o't o'rib, mollarimiz uchun xashak yig'ib, terakzorda yurardim. Otam dehqon edi, do'mbirani yaxshi

chalardi, dutorlarni shunday zo'r chalardilarki, men hali hech qaysi baxshi ijrosida bunday mungli, yoqimli ijroni his qilmadim. Otam do'mbirani yaxshi chalar va do'mbiraga kerak bo'lgan ichak torlarini ham o'zlari yasardi. Bunda har bir jonliq so'yganimizda qo'yning ichaklarni olib qo'yib, uni ivitib, tozalab, ohaklab ishlov berardilar. Men pichoqni o'tkirlaydigan qora qayroq bilan tortib ushlab turardim, keyin esa tayyor bo'lgan qo'y ichaklarini eshib dutor va do'mbira sozlari uchun torlar yasardilar. O'sha paytlar shu narsalarni o'rganib olmaganimga afsuslanaman. Otamning hunarlari ko'p, qo'llari gul betakror odam edilar rahmatli" [1].

Yoshligidan ashula aytishga ixlosi baland bo'lgan yosh Beknazardagi iste'dodni anglagan akasi, ham uning birinchi ustози Alimurod aka unga ilk ashula aytish ko'nikmalarini shakllantirishga ko'maklashadi. Chunki akasida hofizlik san'ati bo'yicha uquvi bo'lib, uning ovoz diapazoni katta, ovoz tembri juda kuchli bo'lgan.

Yosh Beknazar yoz mavsumlarida xalqning quvonchli kunlari, turli to'y-marosimlaridagi tadbirlarda Alimurod akasiga hamrohlik qilar, bunda amaliy ijrochilik ko'nikmasini shakllantirib borardi. Uning juda katta zavq va shavq bilan dastlab ijro etgan asarlari O'zbekiston xalq artisti, ustoz-san'atkor Olmaxon Hayitovanning "Kel g'aribim" hamda "Ul lolasan" ashulalari bo'lgan.

Qishloq muhitida Xorazm ijrochilik maktabi vakillarining tez-tez tashrif buyurishi yosh ijrochining musiqiy didi va yo'nalishini belgilashda muhim omil bo'lgan. U Ma'murjon Uzoqov ijrochilik uslubini akasining o'rtog'i Mahat aka orqali o'zlashtirgan. Repertuar asosan xorazmcha ashulalardan iborat bo'lib, bunda Komiljon Otaniyozov ijodi alohida o'rin tutgan.

Yosh Beknazarning mohir ijrochi sifatida shakllanishida akasi Alimurodning moddiy-ma'naviy hamda ijodiy ko'magi muhim ahamiyat kasb etgan edi. Beknazar tuman hamda viloyat miqyosidagi ko'rik-tanlovlarda muntazam qatnashib, yuqori natijalarga erishgan. San'atga kuchli qiziqish sababli maktab ta'lim jarayonida uzilishlar ham kuzatilgan. Akasi tufayli ko'p katta san'atkorlarning davralarida

bo'lgan yosh san'atkor, tuman, viloyat ko'rik tanlovlarida oliy o'rinlarga munosib ko'riladi.

Har bir ishda bir hikmat, deganlaridek, Beknazar Do'stmurodov 1974-yilda o'rta maktabni tugatib, Toshkent irrigatsiya institutiga hujjat topshiradi, biroq talabalikka qabul qilinmaydi. Ushbu vaziyat uning keyingi hayotini o'zgartirishga, shu ma'noda-ki, uning san'at yo'lini tanlashiga sabab bo'lgan.

1975-yilda Toshkent davlat teatr va rassomlik instituti (hozirgi O'zDSMI) "Musiqali teatr aktyorligi" yo'nalishiga qabul qilinadi. Institutning ijodiy imtihonlarida Qashqadaryo mahalliy qo'shiqchiligida o'z o'rniga ega san'atkor Maxat Jumayevdan o'rgangan "Do'stlar salomat bo'lsa bas" qo'shig'i hamda imtihon talablariga muvofiq sahnaviy harakat shartlarni to'liq ijro etadi.

Institutdagi talabalik davridan Baxtiyor Ixtiyorovning ma'naviy qo'llab-quvvatlovi yosh hofizga yetuk hofiz bo'lib shakllanishida, shuningdek ilk sahna taftidan tortib katta sahnalarda o'zini namoyon etishiga turtki bo'ldi. Keyinchalik Muqimiy nomidagi musiqali drama teatrida Beknazar Do'stmurodovning aktyor-qo'shiqchilik faoliyati uning "professional darajada" namoyon bo'lishiga xizmat qildi. Bu davrni hofizning ijodiy kamolotga yetish davri bosqichi desak, hech mubolag'a bo'lmaydi. Shu o'rinda, Beknazarning musiqali teatr aktyorligidan ko'ra, ko'proq maqom ijrosiga, mumtoz ohanglariga bo'lgan ichki intilishi uni kelajakda yuksak hofiz bo'lib shakllanishiga yetakladi.

Beknazar Do'stmurodovning ovoz imkoniyati va xususiyatlari katta bo'lib, unda lirik tenor, uch oktavadan ortiq keng diapazonga ega. Hofizdagi ovoz tarovati va mungi maqom ijrochiligi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu omil sabab, maqom sho'balarining pardaviy tuzilishi uning tenor ovoz imkoniyatlariga mos tushishi ayni muddao.

Beknazar O'zbekiston radiosi qoshidagi "Maqomchilar" ansamblidagi faoliyati jarayonida Orifxon Hotamov bilan uchrashuv uning ijodiy yo'nalishida keskin burilish yasaydi. Shoir Qadam Saidmurod tavsiyasi bilan ustoz Orifxon Hotamov huzuriga boradi, ustoz Orifxon Hatamov Beknazarning ovozini eshitib

ko'radi va Ustozga ma'qul bo'ladi. Lutfiy g'azali bilan maqom yo'lida bastalangan "Jafo qilursan" asarini o'rganishdan boshlab maqom ijrochiligi sirlarini muntazam ravishda egallaydi. Radioning rahbariyati tomonidan maqom ansambliga qabul qilinishi uning professional maqomchi hofiz sifatida shakllanishiga turtki bo'ladi.

Ansamblidagi faoliyati davomida Orifxon Hotamov, Eson Lutfullayev, Ochilxon Otaxonov, Kommuna Ismoilova, Isoq Kattayev kabi yetuk ustozlar bilan birgalikda faoliyat olib boradi. Qisqa muddat ichida murakkab sho'balarni ijro etish darajasiga erishadi. Xususan, "Saraxbori Navo" sho'basidagi yuqori pardalarni ishonch bilan topshirilishiga zamin yaratdi.

Beknazar Do'stmurodov aslida yoshligidan maqom xonandasi bo'lish orzusida yurar edi. Unga tabiatan ato etilgan ovoz turi lirik tenor bo'lib, keng ko'lamli uch oktavani tashkil etadi. Bunday ovozlar noyob hisoblanib, aynan maqom ijrochiligiga xosdir. Chunki maqomlarning ko'lami keng, ba'zi sho'balari ikki oktava va undan ortiq bo'lib, tenor ovozlari ashula boshlaydigan pardadan ijro etilsa maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, maqomlarning pardalari asosan tenor ovozlarning ijrosiga ko'proq mos tushadi [2, 35-b].

Maqom ansamblidagi faoliyati davomida badiiy rahbar Abduhoshim Ismoilov yosh ijrochiga shunday shart qo'yadi. Ya'ni, Shashmaqomning Navo maqomidan bo'lmish "Saraxbori Navo" asarini ijro etasan deydi. Ishga kirganiga endigina 1 oy bo'lgan yosh hofizni bu mas'uliyatli topshiriq qo'rqitib yuboradi. 10 kun muddat ichida bu topshiriqni bajarishini, agarda bajara olmasa ishdan ketishini aytadi. Kecha-yu kunduz plastinkalar eshitib, asar ustida puxta tayyorlangan yosh hofiz topshiriqni muvaffaqiyatli bajaradi Shundan keyin unga eng yuqori avj pardalarni aytish unga ishonib topshiriladi.

Ustoz Orifxon Hatamov har bir ashulani oylar davomida mukammal o'rgatar, yosh hofiz esa bundan juda mamnun bo'lardi. Jumladan, Ustoz Orifxon Hatamov Beknazarov Do'stmurodovga Hoji Abdulaziz Abdurasulov ijodidagi "Guluzorim" ashulasini 6 oy davomida o'rgatadi. Natijada yosh hofizda juda chiroyli, o'ziga xos "Guluzorim" ohangi yangraydi.

Ustozlari haqida hofiz g'ururlanib eslaydi: “Tavakkal Qodirov bilan uchrashuvim hayotimdagi unutilmas lahzalardan biri bo'lgan. Bir kuni ertalab ishga ketayotsam radioning oldida Tavakkal Qodirov turibdilar. Men o'zinga-o'zim “hozir borib salom bersam salomimga alik olarmikanlar” deb cho'chidim. Borib, Assalomu alaykum ustoz, desam “Vo alaykum assalom yaxshimisan bolam, men seni kutib turgan edim” dedilar. Men ajablandim, quchoqlab peshonamdan o'pib “Guluzorim”ni aytganing uchun Toshkentga oshga kelgandim, senga bir duo beray deb oldinga keldim dedilar. Men hazillashayotgan bo'lsalar kerak deb o'yladim. Orifxon akani etagidan mahkam tut, dedilar. Ishxonaga kirib chiqib qarashim bilan yo'q, ketib qolibdilar”.

Hofiz Beknazar Do'stmurodov, “ustozlar e'tirofi men uchun oliy maqomdir”, deb har bir ustozini yuksak ehtirom bilan yodlaydi. Jumladan, “televizorda ustoz Kamoliddin Rahimov yosh hofizlar haqida gapirib, Beknazar Do'stmurodov “Guluzorim”ni juda chiroyli aytgan”, deganlarida judayam xursand bo'lganman, chunki bu men uchun katta e'tirof edi”.

20 yil davomida Mahbuba Hasanova, Matluba Dadaboyeva, Soyibjon Niyozov, Abdunabi Ibrohimov, Xurshid Hasanov, Sharofiddin Ismoilov va boshqa ko'plab hofizlar bilan birgalikda ishlab, bir qator maqom va maqom yo'lidagi ashulalarni hamnafaslikda ijro etdi. Ammo O'lmas Saidjonov bilan ijro etilishi rejalashtirilgan “Buxoro irog'i”ni ijro etish hofiz uchun armonga aylanadi. Sababi, ustoz O'lmas Saidjonov bu yorug' dunyoni erta tark etadi.

Maqom yo'nalishida O'zbekiston teleradiokomitetining “Oltin fondi”ga yozib olingan barcha ijrolar – bu o'zbek xalqining nomoddiy musiqiy merosi hisoblanadi. Hofiz Beknazar Do'stmurodovning ustoz Fattohxon Mamadaliyevdan o'rgangan “Yovvoyi Chorgoh” ashulasi ham bevosita “oltin fond”ga yozilib, xalqimizning bebaho merosiga aylanib ulgurdi. Shuni ta'kidlash kerak-ki, katta ashulaning barcha sir-asrorlarini hofiz aynan ustoz Fattohxon Mamadaliyevdan o'rganganligini e'tirof etadi.

Shuningdek, Beknazar Do'stmurodovning O'zbekiston radiosi oltin fondiga yozdirgan maqom, maqom yo'lidagi ashulalar hamda bastakorlik ijodi namunalaridan Rahmadjon Tursunov bastalagan "G'amzasin" ashulasi, "Saraxbori Segoh", "Saraxbori Navo", "Saraxbori Oromijon" (Fuzuliy so'zi), "Oromijon" (Ogahiy so'zi), "Qaro bo'libtur" (Navoiy g'azali), Dugoh maqomidan "Orazi Dugoh", "Yolg'iz I -II" (Mashrab g'azali), "Chorgoh" (Sakkokiy g'azali), "Chapandozi Gulyor" (Ogahiy g'azali), "Talqinchayi Savti Ushshoq" (Atoiy g'azali), "Guluzorim" (Navoiy g'azali), "Sanamo" (Mashrab g'azali), "Ey quyosh" (S.Abdulla so'zi) kabi mumtoz asarlar shular jumlasidandir.

Beknazar Do'stmurodov shu kungacha bo'lgan faoliyati davomida maqom ansambli bilan, ko'plab xorijiy mamlakatlarda ijodiy safarlarda bo'ldi. Jumladan, Hindiston, Fransiya, Amerika qo'shma shtatlari, Misr, Xitoy (Shanxay), Germaniya, Rossiya kabi rivojlangan mamlakatlarning bir qator shaharlarida o'zbek milliy mumtoz musiqa san'atini katta sahnalardan turib targ'ib va tashviq etdi, o'zbek milliy qo'shiqchilikda o'z ovozi butun dunyoga tarannum etdi.

Ustozning qilgan mehnati Davlatimiz rahbari tomonidan munosib taqdirlanib, 2001-yilda unga "O'zbekiston xalq hofizi" unvoni berildi. Buni Beknazar Do'stmurodov quyidagicha xotirlaydi: "Bir chopon olib, ustozim Orifxon Hatamovning oldilariga bordim. Ustoz, "Arziysan, sen bunga loyiqsan, hofiz" deb, duo qilganlarini" mehr va quvonch to'la faxr bilan eslaydi.

Hofiz Beknazar Do'stmurodovning ustoz-pedagoglik faoliyati, uning ilmiy-ijodiy hamda o'quv-metodik faoliyati – O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining qarori bilan 2017-yilda O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti "Dotsent"i, 2020-yilda "Professor" ilmiy unvoni topshiriladi.

Uning konsert ijrochilik faoliyatidagi yorqin chiqishlari Davlatimiz rahbari tomonidan 2019-yilda "Mehnat shuhrati" ordeni bilan taqdirlanadi.

Uning hofizlik san'atiga oid qarashlarida, "Hofizlik – pokiza kasb. Ustozim Orifxon aka aytganlaridek, hofiz qat'iyatli, mukammal bilimga ega, niyati pok

bo'lishi kerak. Ashulani qog'ozga qarab emas, yoddan, ma'nosini his qilib ijro etish zarur", deydi Hofiz Beknazar Do'stmurodov.

Bugun kunga kelib, milliy maqom san'atiga katta e'tibor berilmoqda, viloyatlarda maqom ansambllari ochildi, yetuk hofizlar xotirasi e'zozlanmoqda. Endi eng muhim vazifa – yosh avlodga mumtoz musiqa merosimiz durdonalarini, shuningdek, hofizlik san'ati mohiyatini asl holida yetkazish, ustoz Beknazar Do'stmurodovning asl maqsadi. Shu jumladan, yoshlarga – tarixni, ustozlar ma'naviy merosini, mumtoz adabiyotni o'rgatishimiz kerak.

U o'zining oddiy qishloq oilasida tug'ilganligi, ota-onasi, bobo-buvilari san'atga yaqin insonlar bo'lganligini bod-bod eslaydi. U o'zidagi tarbiya, madaniyat, ustozlar duosi va Allohning inoyati bilan bugungi darajaga yetganligiga shukronalar keltiradi.

O'zbekiston xalq hofizi Beknazar Do'stmurodov hozirda 6 farzandning mehribon otasi, 12 nevaraning sevimli bobosi, ko'plab shogirdlarning qadrli ustosi, shu bilan bir qatorda O'zbek xalqining sevimli hofizidir. Ustoz Beknazar Do'stmurodov hozirda O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining "Milliy qo'shiqchilik" kafedrasida shogirdlarga milliy mumtoz musiqa merosimiz namunalarini sir – asrorlarini o'rgatib, zabardast hofiz – hofizalar yetishtirmoqda.

Xulosa qiladigan bo'lsak, hofizlik san'ati oldidagi dolzarb vazifa – bu milliy mumtoz musiqa merosimizni asl holida kelajak avlodga yetkazishdir. Shunday ekan, hofizlik san'atiga rag'bat bildirayotgan har bir yigit-qiz – musiqa san'atini, xonandalikni, xususan hofizlik san'ati mukammal egallashlarida, ularni – ilimli, savodli, ma'naviyatli, yuksak farosatli qilib tarbiyalash, yoshlarning ma'naviy qiyofasini oshirishda mumtoz musiqa san'atimizning ijtimoiy-madaniy hayotda o'ziga xos o'rin tutishini anglab yetishlari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov S. *Hofizlik san'ati*. – Toshkent: Musiq, 2007. – 135 b.

2. Do'stmurodov B. *Yakkaxon qo'shiqchilik*. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
– 180 b.
3. Saidov B. *Bu men uchun sharaf* // *Teatr jurnali*. – Toshkent, 2020. – №3.
– B. 34-35.
4. Xolboyev N. *Yakkaxon qo'shiqchilik (An'anaviy xonandalik)*. – Toshkent:
Musiqqa, 2018. – 270 b.

Xurshida Muradova

*Nukus davlat pedagogika instituti
Musika ta'limi va san'ati mutaxassisligi
magistranti*

E-mail: muradovakhurshida84@gmail.com

O'RTA ASRLARDA MILLIY MUSIQA CHOLG'ULARINING RIVOJLANISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'rta asrlarda O'rta Osiyo hududida shakllangan milliy musiqa cholg'ularining rivojlanishi konstruktiv va aksutik takomillashuv bosqichlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida tarixiy-tahliliy va qiyosiy metodlardan foydalaniladi. Natijada torli, nafasli va zarbli cholg'ularning morfologik evolyutsiyasi hamda ijrochilik san'ati bilan uzviy bog'liqligi asoslanadi. Tadqiqot natijalari milliy musiqashunoslik tadqiqotlari uchun nazariy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: milliy cholg'ular, o'rta asr musiqasi, ijrochilik san'ati, morfologik evolyutsiya.

THE DEVELOPMENT OF NATIONAL MUSICAL INSTRUMENTS IN THE MIDDLE AGES

Abstract. This article provides a scientific analysis of the development of national musical instruments formed in Central Asia during the Middle Ages. The aim of the study is to identify the stages of constructive and acoustic improvement of national instruments. Historical-analytical and comparative methods were used in the research. The results substantiate the morphological evolution of string, wind, and percussion instruments and their relationship with performance practice. The findings have theoretical significance for modern musicology.

Keywords: national musical instruments, medieval music, performance practice, morphological evolution.

Mazkur tadqiqot Sharq musiqa madaniyati umumiy tarixiy-madaniy kontekst sifatida qaralib, asosiy e'tibor O'rta Osiyo hududida shakllangan milliy musiqa

cholg'ularining takomillashuv jarayoniga qaratilgan. O'rta asrlar Sharq sivilizatsiyasi tarixida ilm-fan, madaniyat va san'atning yuksak taraqqiyot bosqichi sifatida alohida ahamiyatga ega bo'lgan davrdir. O'rta asrlar Sharq musiqiy madaniyatining yuksak rivojlangan davri bo'lib, bu jarayonda milliy musiqiy cholg'ulari muhim o'rin tutgan. O'rta asrlar Sharq musiqa madaniyati doirasida cholg'ular jamiyatning estetik didi, falsafiy qarashlari va ma'naviy qadriyatlarini mujassamlashtirgan muhim madaniy hodisa sifatida shakllangan. O'rta Osiyo hududida takomillashgan milliy musiqa cholg'ulari xalqning madaniy turmushi, ma'naviy hayoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, milliy musiqiy cholg'ular o'rta asr musiqa madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, ularning shakllanishi va takomillashuvi ijrochilik san'ati ilm-fan va amaliy tajriba bilan uzviy bo'g'liq. Buyuk mutafakkirlar musiqa san'atiga ilmiy-nazariy jihatdan yondashib milliy musiqa cholg'ularining insonlar ruhiyatiga ta'siri haqida chuqur tahlil qilishgan [1, 2-b]. Mutaffakkir Abu Nasr Farobiyning "Musiqa ilmi haqida katta kitob", Abu Ali Ibn Sinoning musiqaga oid qarashlari, Abdurahmon Jomiyning nazariy qarashlari fikr mulohazalari o'rta asr musiqa ilmining rivojlanganligidan dalolat beradi [3]. Ushbu mutafakkirlarning ilmiy meroslari milliy cholg'u asboblarning nafaqat amaliy balki nazariy jihatdan ham katta yutuqlarga erishilganining yaqqol namunasidir. Bugungi kunda globallashuv jarayonida milliy musiqiy merosni, jumladan, o'rta asrlarda shakllangan musiqa cholg'ular tarixini ilmiy jihatdan o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, bu davr musiqa cholg'ularini tarixiy-madaniy kontekstda tadqiq etish san'atshunoslik fanining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o'rta asrlarda O'rta Osiyo hududida shakllangan cholg'ularning tarixiy rivojlanish bosqichlari, takomillashuvi, sozandalik an'analari, puflama, torli, zarbli cholg'ularning konstruktiv va akustik jihatdan kengayishi, bugungi musiqa ta'limi va ijrochilik amaliyotidagi ahamiyati, madaniy hamda ijrochilik omillarni zamonaviy san'atshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Tadqiqotning muhim vazifalaridan biri o'rta asr Sharq mutafakkirlarining musiqaga oid ilmiy nazariy qarashlari, milliy cholg'ularning taraqqiyoti takomillashuvini tahlil qilishdan iborat. Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abdurahmon Jomiy kabi allomalarning ilmiy merosi asosida cholg'ularning nazariy asoslari va amaliy ahamiyati ochib beriladi. [4, 5-b].

Tadqiqot natijalari milliy cholg'ularni o'rganish, saqlash va rivojlantirishga oid ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda, bu tadqiqot milliy cholg'ularni kengaytirilgan tasnifi va sozlar bilan uzviy bog'liqlikni o'zida mujassam etadi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot o'rta asrlarda milliy musiqiy cholg'ularning rivojlanishi va takomillashuvi masalasini keng qamrovda o'rganishni, mavjud ilmiy qarashlarni tizimlashtirishni hamda yangi ilmiy xulosalar chiqarishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

O'rta asrlarda milliy cholg'ularning rivojlanishi va takomillashuvi jarayonlarini aniqlashda tarixiy yondashuv asos qilib olinadi. Tadqiqot jarayonida musiqiy merosni o'rganishda qo'llaniladigan manbashunoslik, tarixiy xronologik metodlar orqali o'rta asr yozma risolalari, musiqiy traktatlar va tarixiy hujjatlar tahlil qilindi [4, 5-b]. Bu metod cholg'ularning dastlabki ko'rinishlari, ularning konstruktiv o'zgarishlari, ijrochilik amaliyotidagi rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini yaratadi. Shuningdek, o'rta asrdagi milliy cholg'ular bilan hozirgi zamonaviy milliy cholg'ularning farqli jihatlari qiyosiy tahlil etiladi. Bu kabi yondashuvlar cholg'ularning tarixiy davomiyligi va madaniy meros sifatidagi ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Nazariy xulosalarni asoslashda esa tizimli yondashuv qo'llanilib hamda musiqa madaniyati, cholg'u ijrochilik san'ati jamiyat ehtiyojlari bilan uzviy bog'liqlikda ko'rib chiqildi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirishda ilmiy induksiya, deduksiya usullaridan foydalanildi. Mazkur metodologik yondashuvlar majmui o'rta asr milliy cholg'ularining rivojlanish qonuniyatlarini ilmiy jihatdan asoslashga hamda ularning san'atshunoslikdagi o'rnini aniqlashga imkon yaratadi.

O'rta asrlar (IX-XIII) O'rta Osiyo, xususan, hozirgi O'zbekiston hududi uchun musiqa nazariyasi va amaliyoti, shu bilan birga, milliy cholg'ularining rivojlanishi va takomillashuvi nuqtayi nazardan oltin davr bo'ldi. Bu davrda buyuk allomalar musiqa ilmini yuksak darajaga olib chiqdilar va cholg'ularining tuzilishiga katta ta'sir ko'rsatdilar. Bu asrda torli, damli, zarbli cholg'ularning takomillashuvi yangi bosqichga ko'tarildi. Jumladan, g'ijjak sozi qadimiy kamonli cholg'ular turkumidan bo'lib, O'rta asrlarda uning kosa qismi kattalashdi, ijro etish texnikasi oshdi, tovush apparatlari kengaydi. Abduqodir Marog'iy o'zining asarlarida g'ijjakning torlari yettita bo'lganligini aytib o'tadi [4, 6-b]. Bundan dalolat beradiki, ushbu soz asrga monand takomillashgan. Ud cholg'usi esa XV asrlarda keng tarqalgan bo'lib, dastlabki ko'rinishi ikki tordan iborat bo'lgan [7]. Ud sozini qadimda cholg'ular shohi deb ham atashgan. Ud sozi milliy mumtoz san'atining yirik cholg'ularidan biri deya yuritilgan. Husayn usta tomonidan cholg'uning shakli va ijro uslublari takomillashtirilgan. Bu soz hozirgi davrda ham o'z qadr-qimmatiga ega. Dutor cholg'usi ikki torli soz, du – ikki, tor – tor ma'nolarida kelgan [6, 11-b]. XV asrlarda keng tarqalgan bo'lib, ikki torli noyob soz sifatida qaralgan, hozirgacha bu colg'u ikki torda chalinadi va o'zbek milliy musiqa san'atidagi roli katta. O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda milliy cholg'ularning rivojlanishi musiqa san'atining rivojlanishiga, xususan,

ilmiy-ma'daniy meroslarni yuksaltirishiga katta hissa qo'shdi. Bu davrlarda milliy cholg'ularning morfologik tuzilishi ilk davrlardagi holatlarga nisbatan keskin oshdi.

Morfologik evolyutsiya yoxud takomillashtirish: O'rta va qadimgi asrlarda. Ilk asrlarda ya'ni antik davrlarda milliy cholg'ular, asosan, sodda ko'rinishda bo'lgan, ko'p hollarda maishiy hayot uchun qo'llanilgan. IX–XV asrlarga kelib cholg'ularning turlari takomillashgan va murakkablashgan. Zarbli cholg'ulari: ilk asrlarda insonlar tarafidan bir-biriga xabar yetkazish vazifasini bajargan, qadimda zarbli cholg'ular faqat marosimlarda qo'llanilgan, marosimlarni tantanali ochib berish uchun, asosan, saroylarda shohning farmonini yetkazish va xalqni bir joyga to'plash maqsadida ham qo'llanilgan. Zarbli cholg'ulardan doyra va nog'oralar

O'rta asrlarda turli o'lchamliklarda bo'lgan. Ularning tovushlari tuzilishi murakkablashtirilgan.

Torli kamonli cholg'ular: g'ijjak cholg'usining ilk shakllari, ko'rinishlari VII–X asrlarda paydo bo'lgan. Bu musiqa tarixida yana bir uyg'onish davri bo'lib kelgan. Torli cholg'ular: ilk asrlarda arfa (chang)larining soddalashgan turi tarqalgan bo'lsa, uning o'rnini morfologik jihatdan mukammalroq ud, tanbur, dutor cholg'ulari egalladi. Masalan, tanburning tovush diapazoni kengaytirildi.

Puflab chalinadigan sozlar: nay cholg'usiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu soz ilk asrlarda qamishdan yasalgan bor yo'g'i 5 ta teshikdan tashkil topgan kichkinagina cholg'u edi. Avvallari bu naylarni cho'pon nay deb atashgan. Xalq og'zaki ijodi manbalarida nayning kelib chiqishi tabiat hodisalari va insonning amaliy tajribasi bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Ilmiy manbalarda esa nay cholg'usining shakllanishi tabiat hodisalari va insonning amaliy tajribasi bilan bog'liq holda izohlanadi [3, 9-b]. Bunday talqinlar nayning dastlabki shakllari oddiy tabiiy materiallar asosida yuzaga kelganini va vaqt o'tishi bilan konstruktiv jihatdan takomillashib borganini ko'rsatadi. Natijada, nay asrlar davomida turli ko'rinishlarda rivojlangan xalq cholg'ularidan biri sifatida qoraladi [10, 11-b].

O'rta asrlarda cholg'ularning tahlili

Shakli jihatdan ilk asrlarda cholg'ular soda, ko'pincha asimmetrik shaklda ifodalangan, rivojlangan asrlarda esa cholg'ular akustik jihatdan murakkabroq va matematik tarafdin hisoblaganda parda va lad tizimlari o'rnatilgan. O'rta asrlarda cholg'ular shunchaki soz bo'lib qolmasdan, murakkab takomillashgan mexanizmga aylandi. O'rta asrlarda Osiyoda cholg'ularni faqat san'at sifatida ko'ribgina qolmay balki, yirik tarixiy va ilmiy tadqiqotlar obyekti sifatida ham ko'rilgan. Bu davrlar tarixda oltin yozuvlar bilan "Musiqiy organologiya" [3] cholg'ushunoslikning oltin davri" deb yozilgan.

O'rta asrlarda cholg'ularning tasniflanishi (sinflanishi). O'rta asrlarda Forobiy va Ibn Sino cholg'ularning o'xshashligi va sado berish usuliga qarab guruhlariga ajratganlar. Bu tasniflashlar hozirda zamonaviy asrlarda ham xizmat qilib kelmoqda.

Torli mezboli cholg'ular: tanbur, ud, rubob, qonun, chang; torli kamoni cholg'ular: g'ijjak va uning ilk shakllari; zarbli cholg'ular: nog'ora, safoyl, doyra; damli cholg'ular: qamish nay, surnay, karnay, qo'shnay kabi sozlar kiradi.

O'rta asrlar Sharq musiqa madaniyati insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotida muhim bosqichlardan biri hisoblangan. Aynan shu davrlarda milliy cholg'ular nafaqat insonlarga ma'naviy jihatdan ozuqa beribgina qolmasdan, balki ruhiy tarbiya ham bergan. Musiqiy cholg'ular xalqning dunyoqarashi, urf-odatlar, falsafiy qarashlari hamda estetik didni o'zida mujassamlashtirgan. O'rta asrlarda musiqa og'zaki an'ana asosida rivojlanib, avlodlardan avlodga yetib kelgan. Bu ko'rinish tarixdan bizga ma'lumki "Ustoz – shogird" an'anasi sifatida muhrlanib qolgan. Sharq mutafakkirlari musiqani inson ruhiyatiga ta'sir etuvchi kuch sifatida baholaganlar. Shu boisdan ham milliy cholg'ular jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylangan. Saroy marosimlarida, xalq bayramlarida, diniy marosimlarda va kundalik hayotda cholg'ular keng qo'llanilgan.

O'rta asrlar yozma manbalarida milliy cholg'ular tasnifi; o'rta asrlarda milliy cholg'ular haqidagi ma'lumotlar, asosan, musiqa nazariyasiga bag'ishlangan risolalar, tarixiy manbalar va adabiy asarlarda uchraydi. Abu Ali Ibn Sino, Safiuddin Urmaviy, Abdulqodir Marog'iy kabi allomalar o'z asarlarida cholg'ularning tuzilishi, tovush xususiyatlariga, ijro etish ko'nikmalariga alohida e'tibor qaratganlar. Manbalarda cholg'ular asosan, 3ta asosiy guruhga bo'linadi: torli cholg'ular, puflama cholg'ular, zarbli cholg'ular. Bu tasnif bugungi kundagi zamonaviy musiqashunoslikda ham o'z ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda. O'rta asrlarda torli cholg'ular yetakchi o'rinni egallagan, asboblarda murakkab kuylar, maqomlarni ijro etishda yetakchilik qilgan [3]. Puflama cholg'ular ko'proq harbiy yurishlarda, tantanali marosimlarda xalq yig'inlarida keng qo'llanilgan. Zarbli cholg'ular ritmik asosni ta'minlab, musiqaning ichki tuzilishini mustahkamlab bergan. Torli milliy cholg'ularning shakllanishi va taraqqiyoti. O'rta asrlarda torli cholg'ular musiqiy ijrochilikning eng mukammal shakli sifatida rivojlangan. Ayniqsa, ud, chang, qo'biz, rubob, tanbur cholg'ulari Sharq musiqasining asosiy

ifoda vositasiga aylandi. Ud cholg'usi keng diapazoni va yumshoq tembri bilan ajralib turgan. U saroy musiqasida yetakchi cholg'u sifatida shuhrat qozongan bo'lib, murakkab kuylarni ijro etishda yetakchi ro'l bajargan. Tanbur cholg'usi torlari uzunligi hamda rezonans imkoniyatlari yuqoriligi sababli, falsafiy va lirik mazmundagi kuylarni ifodalashda qo'llanilgan. Torli cholg'ularning rivoji faqat texnik jihatdan emas, asosan, ijrochilik madaniyati nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ijrochilar nafaqat kuy chalgan, balki improvizatsiya orqali o'z hissiy holatini musiqada ifodalaganlar. Torli cholg'ular maqomlarni ijro etishda yetakchi o'rinni egallagan [11, 13-b].

Markaziy Osiyo hududida nay cholg'usining shakllanishi Eron va Yaqin Sharq madaniy muhitidagi o'xshash damli cholg'ular bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Ushbu taqqoslash natijasida nayning o'ziga xos milliy xususiyatlari aniqlangan. Tarixiy manbalar asosida nay cholg'usining rivojlanishini dastlabki sodda shakllari, o'rta asrlardagi takomillashuv bosqichi hamda keyingi davrlardagi ijrochilik imkoniyatlarining kengayishi sifatida tasniflash mumkin. Puflama cholg'ular o'rta asrlar musiqiy hayotida muhim kommunikativ vosita bo'lib xizmat qilgan. Surnay, qo'shnay, nay, karnay kabi cholg'ular tantanali va ommaviy tadbirlarning ajralmas bo'lagi bo'lgan. Puflama cholg'ularning o'rta asrlardagi ahamiyati shundaki, ular musiqa orqali ijtimoiy muhitni shakllantirishga xizmat qilgan. Bu cholg'ular xalq ongida qudrat, birlik va tantana ramzi sifatida qaralgan. Surnay, karnay asboblari kuchli ovoz imkoniyatiga ega bo'lib, xalq bayramlarida, davlat marosimlarida xizmat qilgan. Nay cholg'usi ko'proq ruhiy-falsafiy kuylarni ijro etishda qo'llanilib, tasavvufiy marosimlarda foydalanilgan. Nay sadolari insonni ichki tafakkurga chorlab, ruhiy poklanishga undagan. Shu sababi, bu cholg'ular ko'pincha ma'naviy ramz sifatida talqin qilingan. Zarbli cholg'ular o'rta asrlarda musiqa tizimida ritmik asosni belgilovchi muhim omil sifatida qaralgan. Nog'ora, doira cholg'ulari kuylarning ichki tuzilishini mustahkamlab, ijroga dinamika baxsh etgan. Nog'ora harbiy yurishlarda qo'llanilgan bo'lib askarlarning saf tortishida, xavf xatardan ogohlantirishda qo'llanilgan [10, 12-b]. Nog'ora kuch va qat'iyat timsoli bo'lgan.

Zarbli cholg'ular musiqaning umumiy sur'ati va kayfiyatini belgilaydi. Zarbli cholg'ular ko'pincha raqs, marosim, ommaviy bayramlar bilan bog'liq holda ishlatilgan. Doira xalq orasida keng tarqalgan bo'lib, ayollar ijrochiligida muhim o'rin egallagan. Bu cholg'u nafaqat ritm, balki insonlarning emotsional holatini ham ko'rsatib beradi. Ritmik tafakkurning rivoji o'rta asrlarda musiqa nazariyasining shakllanishiga ham turtki bo'lgan. Zarb va usullar tushunchalari aynan shu davrda ilmiy jihatdan asoslanilgan. O'rta asr milliy cholg'ularining madaniy meros sifatidagi ahamiyati katta. O'rta asrlarda shakllangan milliy cholg'ular bugungi zamonaviy musiqa madaniyatining ildizi hisoblanadi. Ushbu cholg'ular orqali xalqning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari va milliy o'zligi saqlanib qolgan. Ular nafaqat musiqiy sozlar, balki madaniy meros namunasi hamdir.

Zamonaviy musiqa san'atida o'rta asr cholg'ularining qayta tiklanishi va sahna amaliyotiga joriy etilishi milliy madaniyatni asrash va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu cholg'ular orqali yosh avlodga tarixiy musiqiy tafakkur yetkazilmoqda. Shu boisdan, o'rta asr milliy cholg'ularini ilmiy o'rganish, ularni hujjatlashtirish va amaliyotga tatbiq etish bugungi musiqashunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. Demak, o'rta asrlar davrida milliy cholg'ularning rivojlanishi va takomillashuvi ijtimoiy-madaniy jarayonlar hamda ilmiy-amaliy tajribalar asosida amalga oshgan. Ushbu davrda cholg'ularning shakli, tovush imkoniyatlari va ijrochilik uslublari takomillashib, milliy musiqa san'atining barqaror rivojiga zamin yaratilgan.

Mazkur maqolada o'rta asrlarda milliy cholg'ularning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va musiqiy madaniyatdagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilindi. O'rta asr musiqiy tafakkuri milliy cholg'u orqali xalqning estetik qarashlari, ma'naviy qadriyatlari va ijtimoiy hayotini aks ettirgan muhim madaniy hodisa ekanini ko'rsatadi. Aniqlanishicha, torli, zarbli va puflama cholg'ular o'ziga xos ijro imkoniytlari va vazifalari bilan ajralib turgan. Torli cholg'ular murakkab kuy va maqomlarni ifodalashda yetakchi o'rinni egallagan bo'lsa, nafasli cholg'ular tantanali va marosimiy vazifalarni bajargan. Zarbli cholg'ular musiqaning ritmik

madaniyatining tizimli va mukammal rivojlanganidan dalolat beradi. Shuningdek, o'rta asr mutafakkirlarning musiqaga oid ilmiy qarashlari milliy cholg'ularning nafaqat nazariy, balki amaliy asosga ega bo'lganligini tasdiqlaydi. Xulosa qilib aytganda, o'rta asr milliy cholg'ularini ilmiy jihatdan o'rganish, saqlash va zamonaviy ijrochilik amaliyotiga tatbiq etish milliy madaniy merosni rivojlantirishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Forobiy A. *Kitob al-musiqa al-kabir*. – Dār al-Kitāb al-‘Arabī li-l-Ṭibā‘a wa-al-Našr: Qohira, 1967. – 1208 b.
2. Ibn Sino A. *Donishnoma*. – Toshkent: Fan, 1980. – 178 b.
3. Urmaviy S. *Kitob al-advor. Kitāb al-Adwār*. – Bag‘dod: Al-Jumhūrīyah al-‘Irāqīyah, 1980. – 230 b.
4. Marog‘iy A. *Maqosid al-alhon*. – Tehran: Bungah-i Tarjumih va Nashr-i Kitab, 1966. – 539 b.
5. Rajabiy Y. *O‘zbek xalq musiqasi*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1975. – 480 b.
6. Fitrat A. *O‘zbek klassik musiqasi va tarixi*. – Toshkent: Fan, 1993. – 55 b.
7. Karimov A. *Sharq musiqi madaniyati tarixi*. – Toshkent: San‘at, 2008. – 350 b.
8. Qodirov T. *Musiqi nazariyasi asoslari*. – Toshkent: Ilm-ziyo, 2015. – 254 b.
9. Is‘hoqov M. *Maqom san‘ati va cholg‘ulari*. – Samarqand: Sharq, 2022. – 258 b.
10. Yunusov R. *O‘zbek cholg‘u ijrochilik tarixi*. – Toshkent: Musiqi, 2010. – 256 b.
11. Rajabiy Y. *Maqom asoslari*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1987. – 116 b.
12. Abdullayev R. *O‘zbek xalq cholg‘ulari va ularning taraqqiyoti*. – Toshkent: Fan, 2004. – 280 b.

-
13. Jabborov I. *Ozbek musiqa merosi va an'analari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 204 b.
14. Azimov A. *O'rta asr Sharq musiqa madaniyati*. – Toshkent: San'at, 2009. – 300 b.
15. Hasanov S. *Musiqiy meros va ijrochilik masalarlari*. – Toshkent: Musiqa, 2018. – 280 b.

Abduxalil Mavrulov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
professori, tarix fanlari doktori
E-mail: mavrulov54@icloud.com*

JAMIYAT TARAQQIYOTI VA IJTIMOYIY-MA'NAVY MUHIT UYG'UNLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ijtimoiy taraqqiyotning bugungi sharoitida davlat tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar bardavomligini ta'minlash, odamlarda rozilik hissini shakllantirish, jamiyat barqarorligini yuzaga chiqarishda ijtimoiy-ma'naviy muhitning o'rni benihoya katta ekanligi haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari, islom ta'limotidagi adolat, yaxshilik, ezgulik fazilatlarininig targ'ibi hamda Tasavvufdagi komil inson masalalariga alohida to'xtalgan. Buyuk ajdodlarimiz asarlaridan namunalari keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy-ma'naviy muhit, Yangi O'zbekiston, komil inson, bunyodkor g'oya, insoniy fazilatlar.*

THE HARMONY BETWEEN SOCIETAL DEVELOPMENT AND THE SOCIO-SPIRITUAL ENVIRONMENT

Abstract. *This article examines the crucial role of the socio-spiritual environment in ensuring the sustainability of state reforms under contemporary conditions of social development, fostering public consensus, and maintaining societal stability. Special attention is also paid to the promotion of the principles of justice, goodness, and benevolence in Islamic teachings, as well as to the concept of the perfect human being in Sufism. Relevant examples from the works of prominent historical figures are presented.*

Keywords: *societal development, socio-spiritual environment, New Uzbekistan, perfect human being, constructive idea, human virtues.*

Bugungi kunda jahonda yuz berayotgan o'zgarishlar, o'zaro manfaatlar kurashi, sivilizatsiyalararo kelishmovchiliklar, davlatlararo va mintaqalararo

ziddiyatlar, milliy qadriyatlarning qadrsizlanishi, madaniyatlarning haddan tashqari siyosiylashuvi, qator mamlakatlar tashqi siyosatidagi gegemonlik kayfiyati, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida insoniyat oldida tobora ko'payib borayotgan ichki va tashqi tahdidlar har qanday jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligiga o'zining kuchli ta'sirini o'tkazmoqda.

Ana shunday sharoitda har bir davlat oldida turgan eng muhim o'ta dolzarb masalalardan biri – jamiyatda mustahkam, barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni shakllantirishdan iboratdir. Ayni paytda yana shuni ham qayd etish lozimki, ijtimoiy-ma'naviy muhit o'z-o'zidan shakllanadigan, osonlik bilan erishiladigan natija emas.

Bu jarayon o'ta murakkab bo'lib, shaxs, davlat va jamiyatning o'zaro hamkorligi, chuqur o'ylangan hamda ilmiy xulosalarga asoslangan siyosat orqali muhim natijalarga erishish mumkin. Shuning uchun ham mamlakat rahbari “bugungi o'zgarishlar – vaqtinchalik kompaniya, erta-indin unutiladi”, deb o'ylaydiganlarning yanglishishini ta'kidlagan holda, Yangi O'zbekistonda uzoqni ko'zlab yuritilayotgan pragmatik, xalqchil siyosat, uning eng ustuvor yo'nalishlaridan biri jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni yaratish ekanligiga alohida urg'u beradi. “Shu bilan birga, – deb ta'kidlaydi O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev, – jamiyat va davlat taraqqiyotining barqarorligiga siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, ekologik va boshqa sohalarni o'zaro uyg'unlashgan, muvozanatli va integratsiyalashgan holda rivojlantirish orqali erishish mumkin. Bunda turli yo'nalishlardagi maqsad va vazifalarni o'zaro uyg'unlashtirish, ularning bir-birini to'ldirish va qo'llab-quvvatlashiga erishish darkor” [1, 39-b].

Shu nuqtayi nazardan ijtimoiy taraqqiyotning bugungi sharoitida davlat tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar bardavomligini ta'minlash, odamlarda rozilik hissini shakllantirish, jamiyat barqarorligini yuzaga chiqarishda ijtimoiy-ma'naviy muhitning o'rni benihoya katta. Haqiqatdan ham shunday. Gap shundan iboratki, jahonda yuz berayotgan jiddiy mafkuraviy-g'oyaviy kurashlar,

ma'naviyatsizlik, axloqsizlik, mafkuraviy bo'shliq kabi ichki va tashqi tahdidlar hech shubhasiz, har qanday davlatni va millatni yemiradi, o'sha joyda ijtimoiy-ma'naviy muhit beqarorligini vujudga keltiradi. Shu ma'noda jamiyat ijtimoiy-ma'naviy muhitining sog'lomligi mamlakat va millat taraqqiyotining muhim belgilari hisoblanadi.

Bugungi kunda "ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasi ko'p bora tilga olinsada, ammo olim va mutaxassislar tomonidan uning umume'tirof etilgan tushunchasi mavjud emasligini qayd etish kerak, deb o'ylaymiz. hattoki turli adabiyotlar, ensiklopedik lug'atlarda ham u to'g'rida muayyan fikr olish qiyin.

Ayrim holatlarda, rasmiy hujjatlarda, turli qonunchilik va boshqa manbalarda "ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasi ishlatilsada, biroq, uning ta'rifi berilmagan. Xuddi shunday, mazkur masalaga oid qator ilmiy, ilmiy-ommabop asarlarda ham ushbu hodisa o'z ta'rifiga ega emas. Ko'p hollarda "ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasi "ijtimoiy muhit" tarzda talqin qilinadi.

Masalan, "Ma'naviyat. Asosiy tushunchalar lug'ati"da "Ijtimoiy muhit" to'g'risida kichik ma'lumot beriladi. Unda ta'kidlanishicha, ijtimoiy muhit—insonning ijtimoiy mavjudot sifatidagi asosiy bilim, tajriba va ko'nikmalarini, xususiyatlarini shakllantiradigan moddiy va ma'naviy shart-sharoitlar majmuasi.

Ijtimoiy muhit keng ma'noda, ijtimoiy-iqtisodiy tizimni, ishlab chiqarish munosabatlari, ijtimoiy institutlar majmui, ijtimoiy ong shakllari va jamiyat madaniyatini qamrab oladi (makromuhit). Tor ma'noda, inson bevosita yashaydigan, mehnat qiladigan oila va jamoa, ta'lim maskanlarini o'z ichiga oladi (mikromuhit). Ijtimoiy muhit shaxs ma'naviyatining shakllanishi va rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi [2, 194-b].

Nazarimizda, mazkur ta'rifda, "ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasi o'zining to'liq ifodasini topa olmagan. Professor A.Erkayev esa "ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasini asosan "ma'naviy muhit" tushunchasi asnosida ko'rib chiqadi. Ayni paytda olim ma'naviy muhitni ma'naviyat, ma'naviy omillar bilan uyg'unlikda ko'radi. Shuningdek, bu jarayonda "ma'naviyat" fenomeniga ustuvor ahamiyat

qaratadi. “Insonga jamiyat tomonidan quyiladigan mafkuraviy talablar – deydi, – u axloqiy, huquqiy, estetik, diniy me’yorlar, ma’naviy muhitni tashkil qiladi. Ma’naviy muhit jamiyatning hissiy, aqliy va jismoniy kamolotda erishgan o’rtacha saviyasi asosida vujudga kelgan talablari va ularning amalga oshish tartibidir. Muhit, odatda, barqarorlikka, bir tekislik va bir xillikka intiladi [3, 42-b].

Professor M.Qahhorova o’z izlanishlarida ijtimoiy-ma’naviy muhit masalasiga muayyan darajada e’tibor bergan holda, ko‘proq mazkur jarayonni jamiyat ma’naviy-axloqiy muhitdagi muammolar va uning yechimlari bilan bog‘liqlikda ko‘radi. Jamiyatdagi ijtimoiy-ma’naviy muhit makro darajada odamlarning ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish munosabatlarini, ijtimoiy-ma’naviy ongini belgilovchi omillar majmuini, mikro darajada esa, inson bevosita yashaydigan oila, mahalla jamoasi, u ta’lim tarbiya oladigan, mehnat qiladigan bevosita ham bilvosita uning muayyan darajadagi milliy, ma’naviy, mafkuraviy immunitetini o‘stiradigan maskanlarini o‘z ichiga oladi [4].

“Ijtimoiy-ma’naviy muhit” masalasi mamlakatimizdagi qator olimlar tomonidan turli nuqtayi nazarlarda tadqiq etilgan. Ayrim asarlarda mazkur tushuncha siyosiy, ba’zan iqtisodiy, ko‘proq ijtimoiy, shakllangan milliy qadriyatlar asnosida o‘rganilganini qayd etish mumkin.

Olib borilgan tadqiqotlarni o‘rganish natijasida ijtimoiy-ma’naviy muhit tushunchasida ko‘proq iqtisodiy omil, xususan, aholining turmush tarzi, yashash darajasi, shuningdek, hayot sifati, jamiyatda aniq makon va zamonda shakllangan ijtimoiy-ruhiy va salomatlik holatlar ko‘proq e’tiborga olingani ko‘rsa bo‘ladi.

Har qanday jamiyatda uning ijtimoiy-ma’naviy muhiti darajasini aniqlaydigan yagona indikatorlar mavjud emasligini e’tiborga olish lozim. Chunki, ayrim hollarda ijtimoiy-ma’naviy muhit holatini aniqlashda asosan aholi turmush darajasi, xususan, aholining daromadlari, ish bilan ta’minlanganlik hamda mehnat sharoitlari, shaxs erkinligi, oziq-ovqat mahsulotlarining sifati kabi masalalarga diqqat qaratiladi.

J.Yaxshilikov va N.Muhammadiyevlar esa “Ijtimoiy muhit” deb kishilar o‘rtasida adolatparvarlik tamoyillari asosida tashkil etilgan ijtimoiy-iqtisodiy,

siyosiy-huquqiy, ma'naviy-madaniy munosabatlarning qanchalik darajada uyg'unlashgan tarzda harakat qilishlari natijasida jamiyatda vujudga kelgan holatga aytiladi", deb qayd etishadi [5, 64-b].

Shuningdek, ularning qayd etishlaricha, bunyodkor g'oya va mafkuralar tinchlik va siyosiy barqarorlik hukm suradigan ijtimoiy muhitni yaratishga harakat qiladi, vayronkor g'oya va mafkuralar esa jamiyatda yechimini topish mushkul bo'lgan ziddiyatlar, urushlar, janjallar, g'iybat va bo'htonlar, zo'ravonlik kabi qusurlar ildiz otgan ijtimoiy muhitni yaratishga intiladilar. Demak, jamiyatda zarur sog'lom ijtimoiy muhitni yaratmay turib muayyan g'oyalarning ustuvorligini ta'minlab bo'lmaydi. Yaratiladigan g'oyalar va mafkuralar jamiyatning siyosiy, ma'naviy va ijtimoiy sog'lom muhitiga bog'liq.

"Ijtimoiy-ma'naviy muhit" hodisasini tahlil etishning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-mafkuraviy, ijtimoiy omillari mavjudligini deyarli barcha tadqiqotchilar e'tirof etadilar. Biroq masalaning ruhiy-psixologik jihati bilan bog'liq yana bir muhim tomoni borki, bu narsa ayrim hollarda e'tirof etilmaydi. Boshqacha so'z bilan aytganda "ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasi ostida uning eng muhim, ustuvor jihatlaridan biri sifatida "ijtimoiy kayfiyat" holatini e'tirof etish mumkin.

Bugun Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar natijasida ulkan o'zgarishlar ko'zga tashlanmoqda. Iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, ijtimoiy-gumanitar sohalar bilan bir qatorda kishilar turmush tarzida ro'y berayotgan ijobiy hodisalar keng jamoatchilikni quvontirmoqda. Shu tufayli yurtdoshlarimizda o'tayotgan har bir kunga shukronalik, ertangi kunga mustahkam ishonch hissi ortayotganini kuzatish mumkin. Bunga jamiyat hayotining qaysidir sohasida faoliyat yuritayotgan zamondoshlarimiz yurish-turishi, xatti-harakati, fikrlashi orqali ham guvoh bo'lish mumkin.

"Ijtimoiy-ma'naviy muhit"ning qay darajada sog'lom yoki nosog'lomligi, eng avvalo, shu jamiyat a'zolarining kayfiyatida o'z aksini topadi. Kayfiyat arabchadan holat, hol, kishidagi ichki kechinma, intilish, uning ta'sirida keluvchi ruhiy holatdir. Ana shu "kayfiyat"ning ijtimoiylashuvi esa jamiyatda barqaror muhitni yuzaga

keltiradi. Oddiygina haqiqat: jamiyatda turli millat vakillari istiqomat qiladi, ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanadi.

Ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar, turli kasb va e'tiqoddagi bu kishilarning barchasida bir-biriga mutlaqo o'xshamagan ichki kechinmalar kuzatiladi, ular o'z tashvish va muammolariga ko'milib yashashadi. Bunday ruhiy holatga qisqa va lo'nda qilib, "ijtimoiy kayfiyat", deb ta'rif bersa bo'ladi. Lug'atlarda, ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi fanlarda biz ilmiy jihatdan tahlil va talqin qilayotgan bu atama uchramaydi. "Ijtimoiy kayfiyat" atamasiga yaqinroq "ijtimoiy mobillik", "ijtimoiy moslashuv", "ijtimoiy muhit" kabi so'z birikmalari ba'zan ilmiy-ommabop kitoblarda, ayrim auditoriyalarda, mutaxassilar nutqlarida uchraydi xolos.

"Ijtimoiy kayfiyat" u yoki bu mamlakat, jamiyatning muayyan vaqtda kishilar, ijtimoiy guruhlarning davlat siyosati, olib borilayotgan islohotlarning qay darajada ularning tub manfaatlariga mos ekanligini anglatadigan hodisa hisoblanadi. Binobarin, ijtimoiy kayfiyat jamiyatga moslashgan shaxslar ko'pchilik qismining ijtimoiy-ruhiy holati, mavjud tuzum to'g'risida haqqoniy, adolatli xulosa chiqarishga ko'mak beradigan, pirovard natijada shu jamiyatda qaror topgan ijtimoiy-ma'naviy muhit darajasini baholashga yordam beradigan omildir.

Ma'lumki, jamiyatda kechadigan ijtimoiy kayfiyat doimo bir xil bo'lishi mumkin emas. Bu davlat tomonidan olib borilayotgan ichki va tashqi siyosatga, boshqaruv idoralari, tashkilot va muassasalarning xalq manfaatlarini yo'lida olib borayotgan faoliyatiga, islohotlarning izchilligiga ko'p jihatdan bog'liq. Ijtimoiy adolat hukm surgan, fuqarolar farovonligi ta'minlangan, ertangi kunga mustahkam ishonch uyg'ota olgan jamiyatda ijtimoiy kayfiyat ko'tarinki ruhda bo'lib, bu holat keng jamoatchilik tomonidan e'tirof etiladi. Aks holda esa uning teskarisi kuzatiladi.

"Ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasi, bizning nazarimizda jamiyatda qaror topgan adolat, xususan, ijtimoiy adolat mezonlariga ham bevosita bog'liq, deyish mumkin. Jumladan, Yangi O'zbekistonda suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy,

dunyoviy davlat barpo etishning muhim shartlaridan biri sifatida ijtimoiy adolat tamoyillari asos qilib olinganini ham e'tiborga olish lozim, deb o'ylaymiz.

Mazkur holat O'zbekiston Konstitutsiyasining yangi tahririda yana bir bor o'z aksini topgan. Masalan, bosh Qomusning "Muqaddima" qismida "ijtimoiy adolat" tamoyili demokratiya, erkinlik, tenglik va birdamlik kabi tamoyillar bilan bir tarzda ko'rilgani, davlat va jamiyatning oldidagi eng muhim strategik mas'uliyat adolatli jamiyatni barpo etish bilan uzviy bog'liqligi e'tirof etiladi.

Shuningdek, "ijtimoiy adolat" tamoyili ushbu muhim hujjatning 14, 19 va yana bir qancha moddalarida ham o'z aksini topgan. Masalan, 14-moddada davlat o'z faoliyatini inson farovonligini va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida qonuniylik, ijtimoiy adolat va birdamlik prinsiplariga amalga oshirishi, 19-moddada esa imtiyozlar faqat qonunga muvofiq belgilanishi va ijtimoiy adolat prinsiplariga mos kelishi lozimligi alohida qayd etilgan [6, 9–12-b].

Shuni ta'kidlash kerakki, "ijtimoiy adolat tamoyili" har qanday ijtimoiy-ma'naviy muhitning yadrosi, bosh ustuni hisoblanadi. Qayerda ijtimoiy adolat tamoyili buzilsa o'sha joyda ijtimoiy-ma'naviy muhitning beqarorligi yuzaga kelaveradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasini "adolatli ijtimoiy siyosat", "ijtimoiy davlat", "inson qadri" tushunchalari bilan uyg'unlikda ko'radi. "Shubhasiz, – deb qayd etadi davlat rahbari – "ijtimoiy adolat" va "inson qadri" tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Ijtimoiy davlat qurish g'oyasining negizida, avvalo inson qadrini ulug'lash va aholiga xizmat qilishdek oliyjanob maqsad mujassam. Ushbu g'oya har bir fuqaro uchun ijtimoiy tenglik va adolat tamoyillari asosida munosib yashash sharoitlarini yaratish, muhtojlarga ko'mak berish hamda aholi qatlamlari orasidagi tafovutlarni kamaytirish borasida samarali siyosat yuritadigan davlat modelini yaratishni taqozo etadi" [7, 62-b].

"Ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasi juda ko'p elementlarni o'z ichiga olishini ta'kidlash lozim. Jumladan, har qanday davlat tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlarning davr va barqaror rivojlanish talablariga mosligi, inson

qadri, huquq va erkinliklari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan munosabatning darajasi, iqtisodiy barqarorlik, davlatning kambag'allik va ishsizlikni barham toptirish yo'lidagi sa'y-harakatlari, ijtimoiy himoya tizimining fuqarolar ehtiyojlariga mutanosibligi – bularning bari “ijtimoiy-ma'naviy muhit” tushunchasining muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Ayni paytda “ijtimoiy-ma'naviy muhit” tushunchasi, pirovard maqsadda, uning samarali amal qilishi ma'naviy-ma'rifiy omillarga, ayniqsa, bugungi tahlikali zamonda davlat va jamiyatning turli ichki va tashqi mafkuraviy-g'oyaviy tahdidlarga munosabatiga ham jiddiy ravishda bog'liqdir. Shu o'rinda mamlakat rahbarining quyidagi fikrlariga e'tibor berish lozim, deb o'ylaymiz: “Azaliy qadriyatlarimiz, otabobolarimizdan meros bo'lib kelayotgan odob-axloq qoidalariga tahdidlar kuchayib borayotgan hozirgi globallashuv sharoitida ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolotga yetishga intilishiga e'tibor qaratish g'oyat muhim vazifamizdir. Avvalambor, “ommaviy madaniyat” ko'rinishida kirib kelayotgan turli xavf-xatarlar, giyohvandlik, diniy ekstremizm, missionerlik kabi balo-qazolardan yoshlarimizni asrashni, ularning ta'lim-tarbiyasiga har birimiz mas'ul ekanimizni unutmasligimiz kerak. Bu borada biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an'analarimizga, ajdodlarimizning boy ma'naviy merosiga tayanamiz” [8, 266-b].

Haqiqatdan ham, “ijtimoiy-ma'naviy muhit” tushunchasining o'q ildizlaridan biri sifatida ma'naviy-ma'rifiy omillarga bee'tiborlik jamiyat va davlat miqyosida, fuqarolar tarbiyasida jiddiy salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bugungi dunyo shu darajada chigallashib ketdiki, nima yomon-u nima yaxshi, kim do'st-u kim dushman ekanligini anglab bo'lmay qoldi. Qadriyatlarning qadrsizlanishi tobora kuchayib bormoqda. O'z milliy madaniyati, urf-odatlarini, an'analarini eskilik qoldig'i deb, ularni inkor etish, milliy ruhiyatimizga mutlaqo mos kelmaydigan, g'ayriodatiy ko'nikmalarni shakllantirishga qilinayotgan harakatlar, zo'riqlashlarni “yangilik” deya ilohiylashtirish urfga aylanmoqda. Globallashuv inson hayoti va faoliyatining barcha jabhalarini o'z domiga tortib bormoqda.

Bugungi Yangi O'zbekiston sharoitida jamiyat ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashning, ta'bir joiz bo'lsa ta'kidlash lozimki, hal qiluvchi omillaridan biri ham ma'naviyat, ma'rifat, tarbiya masalasi bo'lib turibdi. Shuning uchun ham mamlakat rahbariyati, keng jamoatchilik fuqarolarni, ayniqsa yosh avlodni turli ma'naviy-mafkuraviy tahdidlardan asrab qolishga muhim o'rin bermogda. Demak, yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkinki, "ijtimoiy-ma'naviy muhit" atamasi juda keng ma'noda tushuniladigan, jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab oladigan, davlat siyosatida o'ta muhim o'ringa ega bo'lgan fenomen hodisa hisoblanadi. "Ijtimoiy-ma'naviy muhit"ning nechog'lik sog'lom yoki nosog'lomligi davlat va jamiyat taqdirida hal qiluvchi o'ringa ega deyish to'g'ri bo'ladi.

Mazkur masala ham ilmiy-nazariy, ham amaliy jihatdan alohida o'ringa ega ekanligini e'tiborga olgan holda, bizning nazarimizda unga quyidagicha ta'rif berishni maqsadga muvofiq, deyish mumkin: **"ijtimoiy-ma'naviy muhit"—muayyan makonda va zamonda jamiyatda qaror topgan va kishilar ruhiyati, shaxs tarbiyasi, ijtimoiy kayfiyatida aks etadigan, uning mamlakatda amal qilayotgan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy-mafkuraviy jarayonlarga munosabatini belgilab beradigan holat"**, deb ta'riflash mumkin.

Ushbu ta'rif "ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasini o'zida to'liq ifoda eta olmaydi. Biroq bugun ushbu tushuncha hayotimizga to'liq kirib kelayotganini e'tiborga olgan holda, uning nazariy-konseptual jihatlarini yanada takomillashtirilishi mazkur sohada olib borilayotgan olim-mutaxassislarning sa'y-harakatlariga bog'liqligini ham qayd etishni maqsadga muvofiq, deb bilamiz.

Ko'hna tarixga murojaat qilinsa shu narsa ma'lum bo'ladiki, har qanday davlat va jamiyatda hamda har doim ilg'or fikrli, ma'rifatli kishilar taraqqiyotning barqaror yo'lini topishga, fuqarolarda rozilik hissini shakllantirishga harakat qilganlar. Mazkur holatni o'zbek milliy davlatchilik tarixining har bir bosqichida kuzatish mumkin. Ijtimoiy-ma'naviy muhitining sog'lomligi davlat va jamiyat

umumiy taraqqiyotining zarur sharti ekanligi, ayniqsa, muqaddas “Avesto” kitobida o‘zining ishonchli dalilini topgan.

Unda keltirilgan har bir o‘git, fikr, g‘oya, ta’limotlar, jumladan, “Zabardast va qudratli bo‘lish uchun hamisha haqiqat va rostlikka muvofiq amal qilsang, zabardast va qudratli bo‘lasan”, “Haq so‘zdan o‘zga hech narsa haqida o‘ylama, haq so‘zdan o‘zga hech narsa to‘g‘risida suhbatlashma”, “Dunyoni taraqqiyot va kamolot sari harakatga soladigan kishilar bo‘lmog‘imiz lozim”, “O‘z nafsini yengib, jilovlab olmagan kishi, hech narsa ustidan g‘olib chiqolmaydi” kabi purma’no so‘zlarni aslida jamiyat ijtimoiy-ma’naviy muhitning sog‘lomligini ta’minlashga xizmat qiladigan qadriyatlar sifatida qabul qilish mumkin.

Turk xoqonligi davri tarixida ham jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma’naviy muhitni yaratish masalasiga keng e’tibor berilgan. Mazkur masalaga Vatanni sevish, samimiy bo‘lish, yolg‘ondan saqlanish, ezgu ishlar haqida qayg‘urish, adolatsizlikdan nafratlanish, odamlar farovonligi va tinchligi yo‘lida xizmat qilish kabi g‘oyalar asosida munosabatda bo‘lingan. Masalan, Bilga xoqon mamlakatning mustahkam, osoyishta bo‘lishi – xalqning moddiy farovonligiga bog‘liq, xalqning farovonligini ta’minlash esa davlat boshlig‘ining burchi, deb biladi. Ayniqsa, u boylikka hirs qo‘yishni qattiq qoralaydi. Boylikka hirs qo‘ygani uchun ham ba’zi xoqonlar, beklar xalqni boshi berk ko‘chaga olib kirib qo‘ydi [9, 73-b].

“Ijtimoiy-ma’naviy muhit” to‘g‘risida fikrlashmoqchi ekanmiz, hech shubhasiz uni diniy ta’limotlarsiz, ayniqsa tasavvuf qoidalarisiz o‘rganish, tahlil etish mumkin emas. Ma’lumki, tasavvuf tadrijiy taraqqiyotga ega ta’limot bo‘lib, islom olamida sakkizinchi asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan.

Shu o‘rinda aytish kerakki, hazrat Muhammad Mustafo Sallallohu alayhi vasallam vafotlaridan keyin musulmonlar jamoasi ichida bo‘linish yuz beradi, ayniqsa, xalifa Usmon raziyallohu anhu zamonida boylikka ruju qo‘yish, qimmatbaho tuhfar bilan qarindosh-urug‘lar, yaqin do‘st-birodarlarni siylash rasm bo‘lgan. Ummaviy xalifaligi davriga kelib esa, saroy hashamlari, dabdabali bezaklar,

oltin-kumushga berilish, xazina to'plash avj oldi. Bu holat o'sha jamiyat hayotida ijtimoiy-ma'naviy muhitning beqarorligidan darak berar edi.

Islom ta'limotning shakllanishidagi eng muhim omillardan biri ham, aslida jamiyatda mustahkam ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikni ta'minlash, odamlar orasida adolat, yaxshilik, ezgulik fazilatlarini yoyishdan iborat edi. Bu esa, shubhasiz, komil inson g'oyasini keltirib chiqarda. Aziziddin Nasafiy komil insonga ta'rif berib yozadi: "Bilgilki, Komil inson deb shariat va tariqat va haqiqatga yetuk bo'lgan odamga aytadilar va agar bu iborani tushunmasang, boshqa ibora bilan aytayin: bilgilki, komil inson shunday insondirkim, unda quyidagi to'rt narsa kamolga yetgan bo'lsin: yaxshi so'z, yaxshi fe'l, yaxshi axloq va maorif" [10, 133-b].

Ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligi har doim ham jamiyatda o'zaro birlik, fikrlar yaxlitligi kabi omillarga ham bog'liqdir. Shu o'rinda jahon madaniyatida muhim o'rin egallaydigan, ma'naviyat va bilim xazinasini bo'lgan asarlardan biri, Nizomulmulkning "Siyosatnoma"sida jamiyat taraqqiyotida podshohlarning donolar va oqsaqollar bilan kengashlari haqida gapirgan quyidagi fikrlari zamonlar o'tganiga qaramasdan hali ham dolzarbligidan dalolat beradi: mashvarat va kengash ishtirokchilari o'z fikrlarini aytib, podshoh ra'yi bilan solishtirib, bir-birlarining fikrlarini eshitib va har taraflama o'ylab, keyin o'rtada ma'qullagan fikrni tanlaydilar. Ko'pchilik bo'lib qabul qilingan tadbir eng savobli bo'ladi va doim shunday yo'l tutish kerak. Biror ishni maslahatsiz amalga oshirish fikrning zaifligidan dalolat beradi [11, 93-b].

O'zbek milliy davlatchilik tarixining qaysi bosqichi bo'lmasin, barida ijtimoiy-ma'naviy muhit sog'lomligi, odamlar tinchligi va farovonligi haqida qayg'urilganini ko'rish mumkin. Mazkur masalaga klassik-mumtoz tarzda yondashuvni buyuk bobokalonimiz Amir Temurning "Tuzuklar"ida ko'rish mumkin. Aslida, "Tuzuklar" jahonda kamdan-kam bo'lgan ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladigan ta'limotlar sirasiga kiritish mumkin.

Shu o'rinda "Tuzuklar"dan ayrim misollar keltirish mumkin. "Ikkinchi maqola"ning to'rtinchi bandi: "davlat ishlarini saltanat qonun-qoidalariga

asoslangan holda boshqardim". To'rtinchi band: "Har bir diyor aholisining ahvolidan ogoh bo'lib turdim. Har bir mamlakatning ahvolini, sipohu raiyat kayfiyatini, turish-turmushini, qilish-qilmishlarini, o'rtalaridagi aloqalarini xatga bitib, menga bildirib turishlari uchun diyonatli to'g'ri yozuvchi kishilarni belgiladim. Bordi-yu egri yozganlari menga bildirilsa, ularni jazoladim. Hokimlar-u sipohdan qay birini xalqqa jabr-zulm yetkazganini eshitsam, ularga nisbatan darhol adolat-u insof yuzasidan chora ko'rdim" [12].

Buyuk Sharq ta'limotida, ayniqsa, haqiqat, adolat, insonparvarlik g'oyalarining targ'ibotida, ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish bobida Kaykovusning "Qobusnoma" asarining ham o'rni benihoya katta. Asarning "Vazirlikning shart va rasmlari zikrida" qismida shunday deydi: "Ey farzand, agar vazirlik mansabiga yetsang, turli hisobot yo'llarini, muomala tariqini yaxshi o'rganib olg'il, podshohga hamma vaqt to'g'ri yo'llarni bayon qilg'il, insoflik bo'lg'il. Barcha molni o'z uyingga jam etmag'ilki, ko'p narsaga hirs qo'yg'on kishi ko'p narsadan ajralur" [13, 140-b]. Ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligi masalasi davlat va millat taqdiri bilan uyg'unlikda ko'rilganini alohida ta'kidlash lozim. Qadim tariximizning turli davrlarida yaratilgan barcha asarlar, ta'limotlarda ushbu masalaga ustuvor ahamiyat berilganini ko'rish mumkin.

Xususan, o'n yettinchi asarni 30-yillarida tug'ilib, deyarli 100 yil umr ko'rgan Xoja Samandar Termiziy ham bu borada purma'no asarlar yaratgan. Shulardan biri "Dastur ul-mulk" asaridir. Asar podshohlarga qo'llanma sifatida tayyorlanadi va o'z vaqtida juda katta ijtimoiy nufuzga ega bo'lgan. Asarning "Podshoh marhamatidan mag'rur bo'lmaslik haqida"gi 9-faslida shunday yoziladi: "Azizim, Alloh amaldorlarga davlatni boshqarish uchun qulay vaziyat yaratdi, taqdir qo'li ular uchun ulug'lik chodirini, baxt koshonasini qurdi. Bundoq qulay bir paytda endi barcha amaldorlar shunday ulug', azim osoyishtalik, farovonlik, din-u imonga shon-shuhratday ulug', azim ishlar qilishlari kerakki, u xalqqa osoyishtalik, farovonlik, din-u imonga shon-shuhrat keltirsin, dunyoviy hayotni, ma'naviyatni ta'rif-tavsif etishga xizmat qilsin. Ularning tirikligida amalga oshirgan shu ulkan,

oliyjanob ishlari o'lganlaridan keyin ham gunohlarini yuvishga sabab bo'lsin" [14,89-b].

Yuqorida nomlari keltirilgan asarlar va ulardan olingan iqtiboslardan shu narsani anglash mumkinki, milliy davlatchiligimizning qaysi bosqichi bo'lishidan qat'iy nazar jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni shakllantirishga ustuvor o'rin berilgan. To'g'ri, mutafakkir-olimlarimiz o'z asarlarida "ijtimoiy-ma'naviy muhit" tushunchasini ishlatmagan bo'lsalar-da, biroq, jamiyatda tinchlik, o'zaro hamkorlik, xalq farovonligi, ijtimoiy adolat, ijtimoiy kayfiyatni sog'lomlashtirish kabi muhim masalalar bilan bog'liq bo'lgan holatlar mazkur fenomen hodisa milliy tariximizda juda katta ahamiyat kasb etgan.

Shu ma'noda bugungi kunda Yangi O'zbekistonni, Uchinchi Renessans asoslarini barpo etish, mamlakat rahbarining aholi turmush farovonligini yaxshilash, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda olib borilayotgan islohotlar samaradorligini oshirish yo'lidagi sa'y-harakatlarini "ijtimoiy-ma'naviy muhit" barqarorligi yo'lidagi muhim qadamlar sifatida baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. *Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston*. – Toshkent: O'zbekiston, 2024. – 560 b.
2. Nazarov Q. *Ma'naviyat. Asosiy tushunchalar lug'ati*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021. – 730 b.
3. Erkayev A. *Ma'naviyatshunoslik. Madaniyat ontologiyasi va fenomenologiyasi. Monografiya. 1-kitob*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2018. – 480 b.
4. Qahhorova M. *Jamiyatda ma'naviy-axloqiy muhit: muammo va yechimlar, dissertatsiya*. – Toshkent, 2012. – 36 b.
5. Yaxshilikov J., Muhammadiyev N. *Milliy g'oya – taraqqiyot strategiyasi*. – Toshkent: Fan, 2017. – 384 b.
6. *O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi*. – Toshkent: "Adolat" milliy huquqiy axborot markazi, 2023. – 180 b.

7. Mirziyoyev Sh. *Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston*. – Toshkent: O'zbekiston, 2024. – 512 b.
8. Mirziyoyev Sh. *Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 416 b.
9. Rahmon N. *Turk xoqonligi*. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 144 b.
10. Komilov N. *Tasavvuf*. – Toshkent: O'zbekiston, 2009. – 448 b.
11. Nizomulmulk. *Siyosatnoma*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 240 b.
12. Amir Temur. *Tuzuklar*. – Toshkent: Zilol buloq, 2020. – 144 b.
13. Kaykovus. *Qobusnoma*. – Toshkent: Istiqlol, 1994. – 173 b.
14. Termiziy. *Dastur ul-mulk*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1997. – 272 b.

Dilafroz Yusupaliyeva

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Madaniyat va san'at menejmenti" kafedrası
professor (v.b.), siyosiy fanlar doktori (DSs)
E-mail: yusupaliyevadilafroz4@gmail.com*

MAHALLALARDA MADANIY-MA'RIFIY ISHLARNI TASHKIL ETISHNING YANGI TIZIMI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI

Annotatsiya. Maqolada bugungi kunda mahallalarda madaniy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishning yangi tizimini shakllantirish jarayonidagi dolzarb muammolar tahlil qilingan. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi va 2026-yil – "Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish yili" doirasida belgilangan ustuvor vazifalar, xususan, mahalla infratuzilmasini yaxshilash, raqamlashtirish hamda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlash masalalari yoritilgan. Shuningdek, mahallalarda ma'naviy muhitni yaxshilash bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: mahalla, ma'naviy-ma'rifiy tizim, infratuzilma, milliy qadriyatlar, ijtimoiy-ma'naviy muhit.

PROBLEMS OF FORMING A NEW SYSTEM OF ORGANIZING CULTURAL AND EDUCATIONAL WORK IN MAHALLAS

Abstract. The article analyzes the current problems in the process of forming a new system of organizing cultural and educational work in mahallas today. The priority tasks set within the framework of the "Uzbekistan – 2030" strategy and 2026 – "Year of Neighborhood Development and Society Upliftment", in particular, issues of improving mahalla infrastructure, digitalization, and ensuring the stability of the socio-spiritual environment, are highlighted. Also, proposals are made to improve the spiritual environment in mahallas.

Keywords: mahalla, spiritual and educational system, infrastructure, national values, socio-spiritual environment.

Prezidentimiz shu yil 16-fevral kuni “Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish” yilida ustuvor yo‘nalishlar bo‘yicha islohotlar dasturlari va “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha davlat dasturi to‘g‘risida”gi farmonni imzoladi. Ushbu tarixiy hujjat bilan Mahalla infratuzilmasini yanada takomillashtirish va ularga Yangi O‘zbekiston qiyofasini olib kirish bo‘yicha ustuvor islohotlar dasturi ham tasdiqlandi. Mazkur dasturlar ilg‘or xorijiy tajriba, zamonaviy boshqaruv standartlari va milliy taraqqiyot ehtiyojlari asosida mutlaqo yangi yondashuv ruhida ishlab chiqilgani bilan ahamiyatlidir. Ularda davlat siyosatining joriy yil uchun belgilab berilgan ustuvor yo‘nalishlari, aniq maqsadli ko‘rsatkichlari va ularga erishishning puxta o‘ylangan mexanizmlari mujassam. Eng muhimi, ushbu hujjatlar mahallaga shunchaki ijtimoiy institut sifatida emas, balki taraqqiyotning tayanch nuqtasi sifatida qaralayotganidan dalolat.

Bugun mamlakatimizdagi islohotlar markazida inson manfaati, farovon hayoti va munosib turmush sharoiti turibdi. Shu ma’noda, Mahalla infratuzilmasini yanada takomillashtirish va ularga Yangi O‘zbekiston qiyofasini olib kirish bo‘yicha ustuvor islohotlar dasturi joylarda muammolarni kutmasdan hal etadigan, taraqqiyotni mahallaning o‘zida boshlaydigan yangi boshqaruv modeliga o‘tishning amaliy ifodasidir. Mahallaning iqtisodiy qudrati oshmas ekan, ijtimoiy barqarorligi va aholi farovonligini ta’minlash mushkul. Shu bois, dasturda mahallada sanoat va xizmat ko‘rsatish loyihalarini amalga oshirish belgilanib, uni mahallaning haqiqiy taraqqiyot nuqtasiga aylantirishga qaratilgan strategik qadam sifatida namoyon bo‘lmoqda [1].

Shu bilan birga, mahallaning iqtisodiy qudrati va infratuzilmasini yuksaltirishdan ko‘zlangan pirovard maqsad hududda sog‘lom ijtimoiy-ma’naviy muhitni qaror toptirishdir. Zero, zamonaviy qiyofa kasb etayotgan va iqtisodiy jihatdan mustaqil mahalla aholisining dunyoqarashi, madaniy saviyasi ham shunga mutanosib ravishda yuksalib borishi shart. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan ma’rifiy islohotlar mahalladagi yangi boshqaruv modelining ma’naviy asosi bo‘lib xizmat qiladi va har bir fuqaroda islohotlarga daxldorlik hissini

uyg'otish orqali mafkuraviy immunitetni mustahkamlaydi. Shuni alohida aytish mumkinki, mahallada madaniy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishning yangi tizimi faqatgina tadbirlar majmuasi emas, milliy yuksalishning hayotiy ehtiyojidir. Iqtisodiy farovonlik ma'naviy yetuklik bilan uyg'unlashgan taqdirdagina mahalla chinakam "taraqqiyotning tayanch nuqtasi"ga aylanadi. Farmon doirasida belgilangan keng ko'lamli vazifalarning hayotga tatbiq etilishi har bir mahallani nafaqat obod maskan, balki milliy qadriyatlar va ma'rifat o'chog'i sifatida xalqimizga xizmat qilishini ta'minlaydi.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning tub mohiyati "Inson qadri uchun" degan ezgu g'oya atrofida birlashgan. Bu borada mahallani aholi va davlat organlari o'rtasidagi "tayanch ko'prik"ka aylantirish ustuvor vazifa etib belgilandi. Ayniqsa, "O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida mahallalarda madaniy-ma'rifiy muhitni sog'lomlashtirishning mutlaqo yangi tizimini shakllantirish zarurati tug'ilmoqda. Biroq, ushbu tizimni to'liq joriy etish yo'lida bir qator tizimli muammolar va hal qilinishi lozim bo'lgan dolzarb masalalar mavjud.

Avvalo, mahallalarda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni samarali tashkil etish uchun moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi asosiy to'siqlardan biri bo'lib qolmoqda. Strategiyada aholi tashabbusi bilan infratuzilmani yaxshilashga ajratiladigan mablag'larni 24 trillion so'mga yetkazish hamda mahallalardagi muammolarni hal etish uchun mablag'larni 3 barobar ko'paytirish ko'zda tutilgan. Bu mablag'larning aynan madaniyat o'choqlari, kutubxonalar va ma'rifat maskanlarini tiklashga yo'naltirilishi "ma'naviyat soati" kabi tadbirlarning quruq hisobot uchun emas, balki amaliy natija uchun xizmat qilishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, mahallalardagi ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarni raqamlashtirish darajasining pastligi. Hozirgi axborot xurujlari va mafkuraviy tahdidlar davrida an'anaviy targ'ibot usullari kutilgan natijani bermayapti. Mahallalarda aholi bilan ishlash jarayonlarini 100 foiz raqamlashtirish va "elektron xizmat nuqtalari"ni ishga tushirish orqali davlat xizmatlarini ko'rsatish, yoshlarga milliy qadriyatlarni zamonaviy media formatlarda

yetkazish imkoniyati kengayadi. Raqamli platformalar orqali mahalla aholisining ijtimoiy-ma'naviy holatini sotsiologik tadqiq etish esa muammolarga aniq tashxis qo'yish imkonini beradi.

Shuningdek, maktab, oila va mahalla hamkorligining uzviyligini ta'minlashda hanuzgacha uzilishlar kuzatilmoqda. Strategiyada maktablarni chinakam madaniyat o'chog'iga aylantirish va ta'lim-tarbiyaning interaktiv usullarini joriy qilish vazifasi qo'yilgan. Bu degani, mahalla faollari va nuroniylar maktab hayotida shunchaki mehmon emas, tarbiya jarayonining faol ishtirokchisiga aylanishi lozim. Milliy qadriyatlar va ma'naviy merosni asrab-avaylashda yangi yondashuvlar, masalan, "Mahalla o'tmishi – kelajak poydevori" kabi ko'rik-tanlovlar va jonli muloqotlarni ko'paytirish zarur.

Mahallalarda madaniy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishning yangi tizimi faqatgina tashkiliy masalalardan iborat emas. Bu tizim aholi farovonligini ta'minlash bilan birga, jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikni saqlashning kafolatidir. Strategiyada belgilanganidek, mahallalarga berilayotgan keng moliyaviy imkoniyatlar va raqamli texnologiyalar ma'rifiy ishlarning mazmunini tubdan o'zgartirishi, milliy g'oya atrofida xalqning jipslashuviga xizmat qilishi lozim. 2026-yilning "Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish yili" deb e'lon qilinishi mahalla institutiga davlat e'tiborining yangi bosqichiga ishoradir. Bu nafaqat mahalla tizimini yanada mustahkamlash, infratuzilmasini yaxshilash, kadrlar salohiyatini oshirish, balki mahallaning ijtimoiy-siyosiy rolini yanada kuchaytirishga qaratilgan keng ko'lamli davlat dasturlarini amalga oshirishni anglatadi. Ushbu tashabbus mahallani mamlakatning butun ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining markaziga qo'yishga qaratilgan. Zero, mahalla tinch va ahil bo'lsa, jamiyatimiz ham shunday namoyon bo'ladi. E'tiborlisi, joriy yil ushbu yo'lda juda katta maqsad va rejalar belgilanmoqdaki, ularning ro'yobi, shubhasiz, mahallalarni mamlakatimiz taraqqiyotining tayanch bo'g'iniga aylantiradi [2].

Masalan, Prezidentimiz raisligida 23-yanvar kuni kambag'allikni qisqartirish va aholi bandligini ta'minlash bo'yicha 2026-yilda amalga oshirilishi lozim bo'lgan

asosiy vazifalar yuzasidan o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida joriy yil uchun 1 million nafar aholini doimiy ish bilan ta'minlash, 181 ming oilani kambag'allikdan chiqarish, kambag'allikdan xoli mahallalarning sonini 2,5 barobar oshirib, 3,5 mingga yetkazish, ishsizlik va kambag'allik darajasini 4,5 foizga tushirish vazifalari belgilandi. Yoki 2026-yilga mo'ljallangan Davlat dasturi loyihasini olaylik. Bunga doir Prezident farmoni loyihasida qayd etilganidek, joriy yil birgina mahallani rivojlan tirish yo'nalishi bo'yicha mahallalarda 10 mingdan ziyod ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish loyihalarini ishga tushirish orqali qo'shimcha 100 mingta yangi ish o'rini yaratish, mahallalar infratuzilmasini takomillashtirishga 20 trillion so'm mablag' yo'naltirib, ularga Yangi O'zbekiston qiyofasini olib kirish, mahallalardagi muammolarni bir vaqtning o'zida tezkor hal etishda barcha davlat organlariga mas'uliyatni yuklab, ijroni 7/24 rejimda onlayn nazorat qilish amaliyotini yo'lga qo'yish kabi ustuvor vazifalar nazarda tutilmoqda. Mahalla rivojlansa, butun mamlakatimiz yuksaladi. Demakki, mahalla jamiyatning eng asosiy poydevori. Bu – mahalla darajasida gi barqarorlik va ijtimoiy ahillik, umummilliy barqarorlikning garovi ekanini anglatadi. Mahalladagi ijobiy muhit aholi farovonligini ta'minlashga, ijtimoiy muammolarni erta aniqlash va hal qilishga yordam beradi. Bundan tashqari, mahalla davlat va jamiyat o'rtasidagi ko'prik vazifasini o'tab, davlat siyosatining bevosita aholiga yetib borishini ta'minlaydi.

Bu yerda odamlar bir-birini yaxshi taniydi, qiyinchilikda yordam beradi, umumiy muammolarni birgalikda hal qiladi. Mahallaning an'anaviy tuzilmalari, qariyalar kengashlari, xotin-qizlar qo'mitalari va yoshlar yetakchilari orqali jamoaviy qarorlar qabul qilinadi, nizolar tinch yo'l bilan hal etiladi va jamoat tartibi saqlanadi. Bularning barchasi aholi o'rtasidagi o'zaro ishonch va birdamlikni mustahkamlab, ijtimoiy kapitalni boyitadi.

Azaldan mahalla instituti yurtimizda hukm surayotgan tinch-osoyishta hayot, millatlararo do'stlik va hamjihatlikni saqlash, yoshlarni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar – do'stona qo'shnichilik va o'zaro hurmat, mehr-oqibat, yordamga muhtoj insonlarga g'amxo'rlik hamda vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayoniga

zalvorli hissa qo'shib keladi. Mahalla instituti chet el tajribasini andoza qila olmaydigan yagona tizimdir. Buni xorijlik ekspertlar ham e'tirof etib, uni o'rganish kerakligini ta'kidlaydi [3]. Mahallani rivojlantirish orqali jamiyatni yuksaltirishga qaratilgan ushbu yangi boshqaruv modeli Yangi O'zbekistonning ma'naviy qiyofasini belgilab beradi. Binobarin, mahallaning an'anaviy qadriyatlari zamonaviy boshqaruv standartlari bilan uyg'unlashgan taqdirdagina, biz ko'zlagan umummilliy barqarorlik va ma'rifiy yuksalishga erishish mumkin bo'ladi.

Avvalo, mahallalarda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishda "qog'ozbozlik" va balandparvoz tadbirlardan voz kechib, har bir mahalla uchun uning o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqqan holda "ma'naviy portret" (yoki xarita) ishlab chiqish lozim. Bunda hududdagi ajrimlar soni, ishsizlar qatlami va yoshlar qiziqishlari sotsiologik tadqiqotlar orqali o'rganilib, tadbirlar rejasi umumiy emas, "og'riqli nuqtalar"ga qaratilishi kerak. Shuningdek, mahalla kutubxonalari va ma'naviyat xonalarini zamonaviy axborot texnologiyalari bilan jihozlash, aholi, ayniqsa yoshlar uchun qiziqarli bo'lgan intellektual o'yinlar, media-loyihalar va "mahorat darslari"ni yo'lga qo'yish orqali mahallani chinakam madaniyat o'chog'iga aylantirish zarur. Mahallalarda madaniy-ma'rifiy jarayonlarni jonlantirish maqsadida "Mahalla san'at festivallari" va hududiy madaniy tanlovlarni tizimli yo'lga qo'yish lozim. Bunday festivallar iste'dodli yoshlarni kashf qilib, mahalla ahlining o'zaro birdamligini kuchaytiradigan ijtimoiy omil bo'ladi. Tanlovlarni shunchaki rasmiyatchilik uchun emas, balki jonli ijro, milliy folklor va zamonaviy san'at yo'nalishlarida tashkil etish, g'oliblarni mahalla jamg'armasi hisobidan rag'batlantirish tizimini joriy etish zarur. Jamiyatning asosi bo'lgan xotin-qizlarni san'at va madaniy hayotga keng jalb etish masalasiga alohida urg'u berish joiz. Mahallalarda faoliyat yuritayotgan "Ayollar daftari"dagi xotin-qizlar uchun tikuvchilik yoki hunarmandchilik bilan bir qatorda, amaliy san'at, rassomchilik, zardo'zlik va milliy qo'shiqchilik to'garaklarini bepul tashkil etish kerak.

Xotin-qizlarning san'at orqali o'zini namoyon qilishi ularning ruhiy salomatligini yaxshilash bilan birga, oilalarda sog'lom ma'naviy muhit

shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mahallalardagi bo'sh turgan bino va inshootlarda "Xotin-qizlar ijodiyot markazlari"ni tashkil etish orqali ularni ijtimoiy-madaniy jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylantirish milliy strategiyamizdagi eng oqilona yo'llardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Quronboyev Q. Mahalla – Yangi O'zbekistonning yuragi. "Yangi O'zbekiston" gazetasi. 33-son. – Toshkent: Sharq, 2026.*
2. *Saifnazarov I. Mahalla – o'zbek jamiyatining tarixiy merosi, tinchlik va taraqqiyot poydevori. "Yangi O'zbekiston" gazetasi. 17-son. – Toshkent: Sharq, 2026.*
3. *Musurmanova O., Norqulov H., Abdurahimova F. Mahallalarda oila farovonligi: milliy qadriyatlar va odob durdonalari. – Toshkent: Mahalla va oila, 2023. – 116 b.*

Jamshidbek Niyazbekov

*O'zbekiston Respublikasi
madaniyat vaziri maslahatchisi
E-mail: j_niyazbekov@umail.uz*

KREATIV IQTISODIYOTNI MADANIYAT MARKAZLARI FAOLIYATIGA JORIY ETISH AMALIYOTLARI, XORIJIY TAJRIBA VA O'ZBEKISTON UCHUN IMKONIYATLAR

***Annotatsiya.** Mazkur ilmiy maqolada kreativ sanoat tushunchasi, uning asosiy tarmoqlari hamda madaniyat markazlari faoliyatidagi o'rni va ahamiyati ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Bugungi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida madaniyat markazlarini faqat an'anaviy madaniy tadbirlar o'tkaziladigan maskan sifatida emas, balki kreativ g'oyalar, innovatsion loyihalar va ijodiy tashabbuslar markazi sifatida rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Maqolada O'zbekiston tajribasi asosida madaniyat markazlari faoliyatiga kreativ sanoat elementlarini joriy etishning samarali mexanizmlari yoritiladi.*

***Kalit so'zlar:** kreativ sanoat, madaniyat markazlari, kreativ iqtisodiyot, madaniy xizmatlar, innovatsiya, ijodkorlik.*

PRACTICES OF INTEGRATING THE CREATIVE ECONOMY INTO THE ACTIVITIES OF CULTURAL CENTERS: FOREIGN EXPERIENCE AND OPPORTUNITIES FOR UZBEKISTAN

***Abstract.** This scientific article analyzes the concept of the creative industry, its main sectors, as well as its role and significance in the activities of cultural centers from both theoretical and practical perspectives. In the context of globalization and the digital economy, it is becoming increasingly important to develop cultural centers not merely as venues for organizing traditional cultural events, but as hubs for creative ideas, innovative projects, and artistic initiatives. Based on the experience of Uzbekistan, the article highlights effective mechanisms*

for incorporating elements of the creative industry into the operations of cultural centers.

Keywords: *creative industry, cultural centers, creative economy, cultural services, innovation, creativity.*

So'nggi yillarda dunyo miqyosida kreativ sanoat va kreativ iqtisodiyot tushunchalariga bo'lgan e'tibor keskin oshdi. Kreativ sanoat madaniyat, san'at, dizayn, media, axborot texnologiyalari va intellektual faoliyat bilan bog'liq sohalarni qamrab olib, iqtisodiy o'sishning muhim drayverlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Ayniqsa, madaniyat markazlari faoliyatida kreativ sanoat tarmoqlarini rivojlantirish aholining madaniy faolligini oshirish, yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish hamda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga xizmat qilmoqda.

Kreativ sanoat – bu insonning ijodiy salohiyati, bilim va mahoratiga asoslangan, intellektual mulk yaratish va undan iqtisodiy foyda olishga qaratilgan faoliyat turlarining majmuidir. Xalqaro tashkilotlar, xususan, UNESCO va UNCTAD tomonidan kreativ sanoatga musiqiy va sahna san'ati, kino va audiovizual mahsulotlar, dizayn, moda, nashriyot, reklama, hunarmandchilik hamda raqamli media yo'nalishlari kiritiladi.

Madaniyat markazlari zamonaviy jamiyatda nafaqat aholiga an'anaviy madaniy xizmatlar ko'rsatish, balki ijodiy salohiyatni rivojlantirish, innovatsion tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash va kreativ iqtisodiyot subyektlarini shakllantirishda muhim institutsional platforma sifatida namoyon bo'lmoqda. UNESCO ta'rifiga ko'ra, madaniy institutlar kreativ sanoatni rivojlantirishda **“ijtimoiy innovatsiyalar va madaniy tadbirkorlikni rag'batlantiruvchi asosiy muhit”** hisoblanadi [1].

Kreativ sanoat elementlarini madaniyat markazlari faoliyatiga joriy etish ushbu muassasalarning funksional doirasini sezilarli darajada kengaytiradi.

Xususan, madaniyat markazlari yosh ijodkorlar, dizaynerlar, musiqachilar, hunarmandlar va media mutaxassislar uchun ochiq ijodiy makon – **kreativ platforma** vazifasini bajaradi. Bu jarayonda madaniyat markazlari ijodiy mahsulot ishlab chiqarish, uni targ'ib qilish va tijoratlashtirishning dastlabki bosqichlarini ta'minlovchi "**kreativ ekotizim**"ning muhim bo'g'iniga aylanadi [2].

Ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, kreativ sanoatning madaniyat markazlari faoliyatiga integratsiyasi aholining, ayniqsa yoshlarning madaniy faolligini oshiradi, ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishga xizmat qiladi hamda ijtimoiy inklyuziya jarayonlarini jadallashtiradi [4]. Shu bilan birga, bunday yondashuv madaniyat markazlarining iqtisodiy barqarorligini mustahkamlash, qo'shimcha daromad manbalarini shakllantirish va hududiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Madaniyat markazlari huzurida kreativ studiyalar, media-laboratoriyalar, dizayn va hunarmandchilik ustaxonalari, musiqa va sahna san'ati maktablarini tashkil etish orqali kreativ sanoatning amaliy komponentlari izchil rivojlantiriladi. Tadqiqotchilarning fikricha, bunday model "**madaniyat – ta'lim – iqtisodiyot**" o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlab, madaniy xizmatlarning sifat jihatidan yangilanishiga olib keladi [3].

Demak, madaniyat markazlari faoliyatida kreativ sanoatning rivojlanishi nafaqat madaniy-ma'rifiy vazifalarni samarali bajarishga, balki innovatsion iqtisodiyot sharoitida raqobatbardosh ijodiy kadrlarni tayyorlash va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim omil hisoblanadi.

Kreativ iqtisodiyotni mamlakatimiz madaniyat markazlari faoliyatiga joriy etish, avvalo, ushbu muassasalarning funksional modelini tubdan yangilashni talab etadi.

An'anaviy yondashuvda madaniyat markazlari asosan madaniy-ma'rifiy tadbirlar o'tkaziladigan maskan sifatida faoliyat yuritgan bo'lsa, zamonaviy sharoitda ular ko'p funksiyali kreativ platformaga aylanishi lozim. Bunday platforma doirasida media-studiyalar, dizayn va hunarmandchilik ustaxonalari,

musiqiy va sahna san'ati laboratoriyalari, shuningdek, raqamli kontent ishlab chiqarish maydonlarini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, kreativ iqtisodiyotning madaniyat markazlari orqali rivojlanishi aholining, ayniqsa yoshlarning ijodiy faolligini oshiradi hamda ularning bandligini ta'minlashga xizmat qiladi. Masalan, **Buyuk Britaniyada** madaniyat muassasalari negizida tashkil etilgan kreativ xablar yosh ijodkorlar va startaplarni qo'llab-quvvatlash, ularni bozorga chiqarish hamda biznes ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali mexanizm sifatida faoliyat yuritmoqda. British Council tadqiqotlarida kreativ xablar **“ijodkorlik va tadbirkorlik o'rtasidagi ko'pri”** sifatida baholanadi [5].

Janubiy Koreya tajribasi ham mazkur yo'nalishda e'tiborga molikdir. Ushbu mamlakatda “Living Culture Centers” modeli asosida aholining o'zi bevosita ishtirok etadigan ijodiy faoliyat turlari rivojlantirilmoqda.

Mazkur markazlar professional san'atkorlarga emas, balki havaskor ijodkorlar uchun ham ochiq bo'lib, musiqiy mashg'ulotlar, media kontent yaratish, dizayn va hunarmandchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi. Natijada madaniyat markazlari jamiyatda kreativ madaniyatni shakllantiruvchi asosiy institutga aylanmoqda [6].

Shuningdek, **Yevropa mamlakatlarida** keng tarqalgan **“kreativ xablar tarmog'i”** modeli madaniyat markazlari faoliyatini iqtisodiy jihatdan barqarorlashtirishga xizmat qilmoqda. European Creative Hubs Network ma'lumotlariga ko'ra, kreativ xablar mahalliy iqtisodiyot, turizm va innovatsion biznes rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, madaniy xizmatlar sifatini yangi bosqichga olib chiqadi [7].

Mazkur tajribalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda ham madaniyat markazlari faoliyatiga kreativ iqtisodiyot elementlarini bosqichma-bosqich joriy etish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Jumladan, madaniyat markazlari huzurida kreativ studiyalar va laboratoriyalar tashkil etish, yosh ijodkorlar uchun rezidentlik dasturlarini joriy etish, davlat-xususiy sheriklik asosida

kreativ loyihalarni moliyalashtirish hamda madaniy kontentni tijoratlashtirish mexanizmlarini yo'lga qo'yish muhim hisoblanadi. Kreativ sanoatni madaniyat markazlari faoliyatiga joriy etish jarayoni bir qator tizimli muammolar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ushbu omillar mazkur yo'nalishning samarali rivojlanishini ma'lum darajada cheklab kelmoqda.

Ta'kidlash joizki, avvalo kadrlar salohiyati masalasi dolzarb muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Aksariyat madaniyat markazlarida kreativ iqtisodiyot, madaniy menejment, marketing, raqamli texnologiyalar va media kontent ishlab chiqarish yo'nalishlarida yetarli malakaga ega mutaxassislarning yetishmasligi kuzatiladi. Bu holat kreativ tashabbuslarni amaliyotga tatbiq etish, ularni tijoratlashtirish va barqaror rivojlantirish jarayonlarini sekinlashtirmoqda.

Moddiy-texnik bazaning zamonaviy talablar darajasida emasligini qayd qilish lozim. Kreativ sanoatni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan media jihozlar, raqamli texnologiyalar, kreativ ustaxonalar va laboratoriyalar bilan ta'minlanganlik darajasi hududlar kesimida notekis bo'lib qolmoqda. Natijada madaniyat markazlari kreativ mahsulotlar ishlab chiqarish va raqobatbardosh xizmatlar ko'rsatish imkoniyatlaridan to'liq foydalana olmayapti [2].

Shuningdek, moliyalashtirish mexanizmlarining yetarli darajada diversifikatsiya qilinmaganligi ham muhim to'siqlardan biri hisoblanadi. Amaldagi moliyalashtirish tizimi asosan byudjet mablag'lariga tayanib qolayotgani sababli kreativ loyihalarni uzoq muddatli va barqaror asosda amalga oshirish imkoniyatlari cheklanmoqda. Bu esa madaniyat markazlarining iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash va kreativ iqtisodiyot subyekti sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur muammolarga qaramay, kreativ sanoatni madaniyat markazlari faoliyatiga joriy etish istiqbollari yetarlicha kengdir. Xususan, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish orqali moddiy-texnik bazani mustahkamlash, xizmatlar ko'lamini kengaytirish va innovatsion loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini oshirish mumkin. Bunday hamkorlik modeli xorijiy tajribada madaniy infratuzilmani rivojlantirishning samarali vositasi sifatida e'tirof etilmoqda.

Shu bilan birga, xalqaro grantlar, donorlik dasturlari va madaniy hamkorlik loyihalarini jalb etish orqali kadrlar tayyorlash, malaka oshirish va ilg'or tajribalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, UNESCO, British Council, ISESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan dasturlar madaniyat markazlarida kreativ iqtisodiyot elementlarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Demak, mavjud muammolarni tizimli va bosqichma-bosqich hal etish, zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish hamda moliyalashtirish manbalarini kengaytirish orqali madaniyat markazlari faoliyatida kreativ sanoatni rivojlantirishning mustahkam poydevorini yaratish mumkin. Bu esa kelgusida mazkur muassasalarning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, kreativ iqtisodiyotning madaniyat markazlari faoliyatiga tizimli ravishda integratsiya qilinishi ushbu muassasalarni zamonaviy talablar va globallashtirish jarayonlariga mos, raqobatbardosh hamda barqaror rivojlanayotgan madaniy institutlarga aylantirish uchun mustahkam asos yaratadi. Bunday yondashuv madaniyat markazlarining an'anaviy funksiyalarini kengaytirib, ularni nafaqat madaniy-ma'rifiy xizmatlar ko'rsatuvchi maskan, balki ijodiy mahsulotlar ishlab chiqarish, innovatsion g'oyalarni qo'llab-quvvatlash va kreativ tashabbuslarni iqtisodiy qiymatga aylantirish imkonini beruvchi ko'p funksiyali platforma sifatida shakllantiradi.

Kreativ iqtisodiyot elementlarining joriy etilishi madaniy xizmatlar ko'lamini sifat jihatidan boyitib, aholining, ayniqsa yoshlar va ijodkor qatlamning madaniy hayotda faol ishtirokini ta'minlaydi. Bu esa jamiyatda ijtimoiy faollik, ijodiy fikrlash va innovatsion madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, madaniyat markazlari qoshida kreativ studiyalar, xablar va rezidentlik dasturlarining tashkil etilishi yoshlarning mehnat bozoriga mos ko'nikmalarini shakllantirish, ularning bandligini ta'minlash hamda ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun muhim shart-sharoit yaratadi.

Iqtisodiy jihatdan olib qaralganda, kreativ iqtisodiyotning madaniyat markazlari faoliyatiga kirib kelishi mazkur muassasalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, qo'shimcha daromad manbalarini shakllantirish hamda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish imkonini beradi. Bu jarayon, o'z navbatida, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini oshirish, mahalliy brendlar va kreativ mahsulotlarni rivojlantirish orqali hududiy raqobatbardoshlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Demak, kreativ iqtisodiyotni madaniyat markazlari faoliyatiga joriy etish O'zbekistonda madaniy siyosatni modernizatsiya qilish, ijodiy inson kapitalini rivojlantirish va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalishdagi tizimli yondashuv va ilmiy asoslangan amaliy mexanizmlar kelgusida madaniyat markazlarining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. *Kreativ iqtisodiyot bo'yicha hisobot*. – Parij: Publisher, 2013. – 184 b.
2. UNCTAD. *Kreativ sanoatlar va rivojlanish*. – Nyu-York: United Nations Trade and Development (UNCTAD), 2018. – 445 b.
3. O'zbekiston Respublikasi. *Madaniyat sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlar*. 2025.
4. Florida R. *Kreativ sinfnining yuksalishi*. – Nyu-York: Basic Books, 2014. – 483 b.
5. Howkins J. *Kreativ iqtisodiyot: g'oyalardan qanday qilib daromad olinadi*. – London: Penguin Books Ltd, 2019. – 304 b.
6. European Creative Hubs Network. *Kreativ xablar bo'yicha hisobot*. – Bryussel: European Commission, 2018. – 20 b.
7. Koreya Respublikasi Madaniyat, sport va turizm vazirligi. *"Living Culture Centers"* (Hayotiy madaniyat markazlari) siyosati. 2020.

Komiljon Rahimov

*O'zbekiston davlat filarmoniyasi
bosh direktorining o'rinbosari
E-mail: rahimovkomiljon67@gmail.com*

MADANIYAT VA SAN'AT SOHASIDA ZAMONAVIY INNOVATSION MENEJMENT VA BOSHQARUV USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada madaniyat va san'at sohasida innovatsiyalarni boshqarish bo'yicha global tajribalar, ularning ahamiyati va ushbu tajribalarning innovatsion menejmentga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, madaniyat va san'atda innovatsiyalarni boshqarishning samarali strategiyalari hamda amaliy tajribalari ham tahlil qilinadi. Ushbu tajribalar innovatsion menejmentni rivojlantirisha yordam beradigan asosiy omillar sifatida alohida e'tiborga olinadi. Bundan tashqari maqolada maktab boshqaruvida zamonaviy usullar, innovatsion faoliyat va rahbarlik san'ati muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *madaniyat va san'at, global tajribalar, innovatsion boshqaruv, innovatsion menejment, xorij modellari, innovatsion faoliyat, zamonaviy menejment.*

MODERN INNOVATIVE MANAGEMENT AND GOVERNANCE METHODS IN THE FIELD OF CULTURE AND ARTS

Abstract. *This article analyzes global experiences in managing innovations in the field of culture and arts, their significance, and the impact of these experiences on innovative management practices. It also examines effective strategies and practical approaches to innovation management within the cultural and artistic sphere. These experiences are given special consideration as key factors contributing to the development of innovative management. Furthermore, the article discusses modern methods of school management, innovative activities, and leadership practices.*

Keywords: *culture and arts, global experience, innovative governance, innovation management, foreign models, innovative activity, modern management.*

Madaniyat va san'at sohalari jamiyat taraqqiyoti hamda milliy o'zlikni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu sohalarda innovatsiyalarni joriy etish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki jamiyatning estetik va intellektual rivojlanishida ham o'z hissasini qo'shadi. Innovatsion boshqaruv bugungi kunda ushbu sohalarda zamonaviy talablarni qondirish va global raqobatbardoshlikni ta'minlashning asosiy omiliga aylanmoqda. Madaniyat va san'at sohasida innovatsiyalarni boshqarish zamonaviy dunyoda muhim strategik yo'nalish hisoblanadi. Global tajribalar shuni ko'rsatadiki, texnologiyalarni joriy qilish va ijodkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali sohaning barqaror rivojlanishi ta'minlanadi. Yurtimiz uchun bu tajribalarni o'rganish va mahalliy sharoitlarga moslashtirish ushbu sohada yangi marralarga erishishda muhim omil bo'la oladi.

Hayotning barcha sohalarida inson resurslarini boshqarishda, yangicha fikrlaydigan, qiyin damlarda mas'uliyatni o'z zimmasiga ola biladigan, davr bilan hamqadam yurishga qodir, imoni pok, bilimdon, ishbilarmon odamlarni topish, ularga ishonch bildirish hamda ular tomonidan xodimlarni boshqarishning zamonaviy usullardan foydalanish eng dolzarb masalalaridan biriga aylanmoqda.

Ayni paytda mamlakatimizda vujudga kelayotgan ijtimoiy muammolarni yecha oladigan, avvalo, uni teran anglaydigan, islohotlar jarayonida jonkuyarlik qila oladigan, ma'naviy-axloqiy barkamol shaxslarni boshqaruv bo'g'inlariga ko'proq jalb etish asosiy va bosh masala hisoblanadi.

Yangi O'zbekistonni jahon miqyosida rivojlantirish, iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash, har tomonlama zamon talablariga javob beradigan rahbar va yetuk mutaxassislarni tayyorlash alohida o'rin tutadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni rivojlantirish, moddiy va nomoddiy madaniy meros durdonalarini saqlash va targ'ib etish, xalq og'zaki ijodiyoti va havaskorlik san'atini yanada ommalashtirish, yurtimizning jahon madaniy makoniga faol integratsiyalashuvini ta'minlash, shuningdek, madaniyat va san'at sohasini innovatsion rivojlantirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bugungi kunda, madaniyat sohasida ham tub islohotlarni o'tkazishda

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'at sohasini innovatsion rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3920-son qarori muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu qaror ijrosi madaniyat va san'at sohasini innovatsion rivojlantirishni ta'minlash, madaniyat va san'at muassasalarining moddiy-texnik bazasini yaxshilash, shu bilan bir qatorda aholining madaniyat muassasalariga bo'lgan qiziqishlarini rag'batlantirish kabi bir qancha dolzarb masalalarni ko'zda tutadi [1].

O'zbekistonda menejmentning nazariy asoslari va uning asosiy tamoyillari XIV–XV asrlarda markazlashgan davlat asoschisi Amir Temur davrida shakllana boshlagan. Buyuk sarkarda "Temur tuzuklari" asarida davlat, qo'shin va boshqalarni boshqarish san'ati to'g'risida o'z qarashlarini bayon etib, izohlab bergan. Menejment fanining nazariy asosini bir necha yuz yillar davomida to'plangan amaliy tajriba natijalari tashkil etib, ular turli xil konsepsiyalar, nazariy g'oyalar, ish prinsiplari va uslublarida o'z ifodasini topdi. Ammo alohida fan sohasi sifatida menejment XIX asrga kelib shakllana boshladi. Boshqarish fanining asoschisi – amerikalik muhandis va tadqiqotchi F.Teylor hisoblanadi. Boshqarish tamoyillarini Teylorning zamondoshi fransuz olimi Anri Fayol ishlab chiqdi. U korxonada amalga oshirilayotgan barcha operatsiyalarni texnika, tijorat, moliya, mol-mulk va shaxslarni qo'riqlash, hisob-kitob, ma'muriy kabi 6-guruhga bo'lib, boshqarishni kiritadi. Menejment yoki boshqarishning obyekti korxona faoliyati, uning subyekti esa boshqarish ishini bajaruvchi idoralar va ularning xodimlaridir. Menejment bilan maxsus tayyorgarlik ko'rgan, boshqarishning qonun-qoidalarini chuqur biladigan malakali mutaxassislar – yollanma boshqaruvchilar, ya'ni menejerlar shug'ullanadilar.

Boshqaruv pog'onasiga qarab menejerlar ham uch toifaga bo'linadi:

1. Yuqori pog'onadagi menejerlar.
2. O'rta pog'onadagi menejerlar.
3. Quyi pog'onadagi menejerlar [2].

Yuqori pog'onadagi menejerlar firma istiqbolini belgilash va uning kelajagi uchun ahamiyatli chora-tadbirlarni ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Bir so'z bilan aytganda firma andozasini ishlab chiqadi va uni amalga oshiradi.

O'rta pog'onadagi menejerlar firma faoliyatining ayrim tomonlarini, chunonchi, ishlab chiqarish, tovarlarni sotish, narx belgilash, moliya faoliyati, yangi tovarlarni o'zlashtirish, texnologiyani qo'llash, mehnatni tashkil etish va shu kabilarni boshqarish bilan shug'ullanadi.

Quyi pog'onadagi menejerlar quyi bo'g'inda, masalan, sex, bo'lim, brigada doirasida ishni tashkil etish, kunlik, haftalik, oylik ish topshiriqlarining bajarilishini boshqarib boradi.

Menejmentning asosiy vazifalaridan yana biri iqtisodiy, ilmiy, psixologik ilmlarning mavjud yutuqlaridan ishlab chiqarishni boshqarishda maqsadga muvofiq foydalanish orqali uning samaradorligini oshirish, yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, yangi g'oyalarni amaliyotga tatbiq qilish va bular asosida mamlakatimizda iqtisodiy o'sishni ta'minlash hamda aholi farovonligini oshirishdan iboratdir. Menejment fanining mazmuni boshqaruv tizimi va boshqarish obyekti orasidagi o'zaro munosabatdan dalolat beradi.

Menejmentning paydo bo'lishi quyidagi asosiy sharoitlar bilan bog'liq:

1) mashinali ishlab chiqarishni rivojlanishi, boshqaruvchiga talablarning o'sishi, mulk egasi va tadbirkorni boshqaruvning o'sib borishida qiyinchiliklarni bartaraf qilishga qodir emasligi;

2) bozor subyektlarining katta miqdori vujudga kelishi, hajmi o'sishi va bozor aloqalari kuchayishi;

3) boshqaruvga kasbiy yondashuv zarurligini asoslab beruvchi raqobatning o'sishi va bozor iqtisodiyoti barqarorligi;

4) yirik korporatsiyalarning paydo bo'lishi va shunga ko'ra faqat xodimlarning maxsus apparati bajarishi mumkin bo'lgan boshqaruv ishlari hajmi va murakkabligi ko'payishi. Aynan korporatsiyada menejment mulk egasi – tadbirkorning o'zini-o'zi boshqarishidan butunlay ajraladi;

5) mulkning aksiyadorlar o'rtasida jamlanishi natijasida aksiyadorlik sarmoyasini boshqarishning yangi vazifalari paydo bo'ladi;

6) tadbirkorlarning sanoat inqilobi davrida yaratilgan texnikaning afzalliklaridan foydalanishga harakat qilishlari;

7) ijodiy, qiziquvchan odamlar guruhlarining ishni samarali bajarish usullarini yaratish istagi.

Menejment – inglizcha so'z bo'lib, ingliz tilining Oksford lug'atida berilgan ta'rifga binoan u: “boshqaruv hokimiyati va san'ati”, “resurslarni boshqarish bo'yicha alohida mohirlik va ma'muriy ko'nikmalar” ma'nosini ifodalaydi [3].

Boshqacha so'z bilan aytganda, menejment – bu boshqaruv, ya'ni resurslarni, xususan, odamlarni boshqarish, samarali faoliyat olib borish va foyda olishni bilish, uni ko'paytirish jarayonidir. Shuningdek, barcha ijtimoiy muammolarni, iqtisodni rivojlantirish yo'lidagi hamma qiyinchiliklarni oson hal etish mumkinligi.

Zamonaviy menejmentda vazifalarni hal qilishning turli xil usullari mavjud: boshqaruv vazifalarini hal qilishning haqiqiy usullari, boshqaruv jarayonlarini modellashtirish, qarorlar qabul qilishni axborotli hamda texnik ta'minlanishi va boshqalar. O'zbekistonda nazariy va amaliy statistika, masalalar yechish, muhandislik hisoblashlarning iqtisodiy-matematik modellari yetarlicha yaxshi ishlab chiqilgan. Axborotlarni ishlab chiqish va ularni boshqarish, qarorlar qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish kamroq rivojlangan. Ammo boshqaruv samaradorligi nafaqat vazifalarni hal qilish usullariga, balki ko'proq xo'jalik yuritish mexanizmi va davlat tomonidan tartibga solish tizimiga bog'liqdir.

Global tajribalar atamasi turli sohalarda, jumladan iqtisodiyot, ta'lim, tibbiyot, atrof-muhitni muhofaza qilish, texnologiyalar va boshqalarda dunyo miqyosida qo'llanilgan yondashuvlar, usullar va amaliyotlarni o'z ichiga oladi. Bu tajribalar ma'lum bir muammolarni hal qilishda samarali ekanligini isbotlagan va dunyoning turli burchaklarida muvaffaqiyatli qo'llanilgan amaliyotlarni o'z ichiga oladi. Bugungi kunda global tajribalar ta'lim tizimida qanday ahamiyatga ega? Xususan,

Finlyandiya ta'lim tizimi dunyodagi eng muvaffaqiyatli modellardan biri sifatida tan olingan. U o'quvchilarning individual rivojlanishiga e'tibor, oila va maktab hamkorligi, hamda o'quv yuklamasining kamaytirilishi bilan ajralib turadi. Ko'plab davlatlar ushbu tizimni o'rganib, o'z ta'lim siyosatida qo'llashga harakat qilmoqda.

Innovatsiyalarni boshqarish – bu amalda qo'llanilishi mumkin bo'lgan va muayyan ehtiyojlarni qondirishga qodir bo'lgan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot yoki texnologiya ko'rinishida mujassamlangan ijodiy faoliyatning yakuniy natijasi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, innovatsiya – bu iste'molchilarning ma'lum ehtiyojlarini qondirish uchun amaliy foydalanish maqsadida yangi g'oyalar va bilimlarni amalga oshirish natijasidir.

Innovatsion menejment – innovatsion jarayonlar, innovatsion faoliyat, bu faoliyat bilan band bo'lgan tashkiliy tuzilmalar va ularning xodimlarini boshqarish tamoyillari, usullari va shakllarining majmuasidir.

Menejment har qanday boshqa sohalar kabi quyidagi xususiyatlarga ega:

- 1) rejalashtirish;
- 2) shartlarni belgilash va tashkil qilish;
- 3) ijro etish;
- 4) rahbarlik [4].

Ta'lim tizimida boshqaruvni takomillashtirishdan avval boshqaruv, innovatsion boshqaruv, tashkiliy-iqtisodiy boshqaruv kategoriyalari bo'yicha ilmiy izlanishlarni o'rganib chiqishimiz va unga o'z yondashuvlarimizni shakllantirishimiz lozim. Hozirgi davrda xorijiy mamlakatlarda boshqaruv, innovatsion boshqaruv, informatsion boshqaruv va boshqaruv mexanizmi iboralari tashkiliy hamda iqtisodiy so'zlari bilan birga qo'llanilib, ko'p hollarda “innovatsion boshqaruv”, “boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi”, yoki “innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari” shaklida qo'llanilmoqda.

Hozirda AQShda, xususan, G'arbiy Yevropada, eng avvalo Fransiya, Germaniyada fan-texnika siyosatining innovatsion siyosatga aylanishi ro'y bermoqda. Uning asosiy vazifasi – ilmiy va texnologik innovatsiyalar, eng avvalo,

kichik va o'rta korxonalar uchun, shuningdek, o'rta va qisqa muddatli dasturlar sohasida eng qulay sharoitlar yaratishdir. AQShda madaniyat va san'at sohasida innovatsiyalarni boshqarish asosan texnologik platformalar orqali amalga oshiriladi.

Bugungi kunda Amerika menejmentining eng xarakterli xususiyati nimada?

Birinchidan, menejmentni baynalmilallashtirish, Qo'shma shtatlarning shakllanish tarixi, turli mamlakatlar mutaxassislari menejmenti nazariyasi va amaliyotining birlashtirilishi va bu bilim sohasidagi ularning jamoaviy ijodkorligi bilan bo'g'liq. AQShning zamonaviy ishbilarmon dunyosi hozirgi vaqtda axborotni qo'llab-quvvatlash va axborotni qayta ishlash tizimiga asoslangan, bilimlarning turli sohalari mutaxassislari o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlashga qodir bo'lgan boshqaruvni shakllantirishning uchinchi bosqichiga kirmoqda. Hozirgi vaqtda Amerika korporatsiyalaridagi eng muhim muammolardan biri bu markazlashtirish va markazlashmaslik omillarining optimal muvozanatini aniqlashdir. Umuman olganda, Amerika menejmentining qisqacha tahlilini sarhisob qilar ekanmiz, shuni ta'kidlash kerakki, u menejerning shaxsiyatiga alohida urg'u berishi bilan ajralib turadi, chunki u butun biznes muvaffaqiyatining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, har bir xodimning tor ixtisoslashuvi va individual javobgarligi, ishlab chiqarish hamda xodimlarni boshqarishning qat'iy va rasmiy tuzilishga ega bo'lishi Amerika menejment modelining asosiy xususiyatlaridan biri sanaladi.

Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanish davrida asosiy o'zgarishlar ta'limning yangi mazmunini shakllantirish, bolalar va o'spirinlar uchun pedagogik texnologiyalar va metodikalar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish sohalarida yuz bermoqda. Ta'limning yangi mazmuni yangi metodologiyalar, o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy shakllarini, shuningdek, ilmiy-uslubiy, moliyaviy, normativ-huquqiy qo'llab-quvvatlashni talab qiladi. Ushbu jarayonlar jamiyatda o'z o'rnini topishga intilgan bitiruvchining yangi modelini ishlab chiqish maqsadiga qaratilgandir.

Oliy ta'lim muassasalari innovatsion boshqaruvidagi asosiy masalalardan biri ta'lim dargohiga mos bo'lgan tashkiliy-iqtisodiy boshqaruv mexanizmini ishlab chiqib, boshqaruv jarayonida tashkiliy boshqaruv hamda iqtisodiy boshqaruv tushunchalarini bir-biriga muvofiqligini ta'minlab olishdir. Innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan tashkiliy va iqtisodiy shakllardagi elementlardan tashkil topgan. Demak, boshqaruvni innovatsion tashkil etishda iqtisodiy hamda tashkiliy tushdagi elementlarni shakllantirish lozim hamda ularni quyidagi vazifalarini hal etish maqsadga muvofiq:

- 1) innovatsion boshqaruv mexanizmining maqsadlari;
- 2) innovatsion boshqaruv mexanizmining vazifalari belgilash;
- 3) innovatsion boshqaruv mexanizmining tamoyillarini aniqlash;
- 4) boshqaruv mexanizmining ishlash shartlari va omillarini aniqlash;
- 5) innovatsion boshqaruvda ishtirokchilarini aniqlash;
- 6) innovatsion boshqaruv usullari, uslublari va vositalarini ishlab chiqish;
- 7) boshqaruv samaradorligini aniqlash;
- 8) innovatsion boshqaruv davomiyligini ta'minlash;
- 9) boshqaruv natijalariga asosan monitoring qilish tizimini ishlab chiqish;
- 10) innovatsion boshqaruvga doir strategiyani belgilash va boshqalardan iborat [5].

Innovatsion menejmentning ustuvor maqsadlari innovatsion faoliyatni faollashtirish asosida tashkilotni o'sishi va rivojlanishi, yangi tovarlar va yangi texnologiyalarni bozor tomoniga faol harakatlantirish, iqtisodiy taraqqiy etish va yangi bozorlarga bostirib kirishni faol o'sishi uchun ishlab chiqarishni yanada ixtisoslashtirish va har tomonlama rivojlantirish imkoniyatlaridan foydalanishdan iboratdir.

Innovatsion boshqaruv g'oyatda murakkabdir. Innovatsion jarayonlarning rivojlanishi qonuniyatlarini tahlil qilish uchun innovatsion menejerlar bo'lgan mutaxassislar zarur, ular yangilik kiritishlarning har xil tashkiliy iqtisodiy jihatlari

bilan shug'ullanadilar. Ularning innovatsiyalarni boshqarishdagi asosiy vazifasi – innovatsion jarayonni ilgari surish, ehtimol bo'lgan to'siqlarni bartaraf qilishdan iboratdir.

Xulosa qilib aytganda, menejmentda innovatsiya jarayonlarini boshqarish bo'yicha rivojlangan mamlakatlar tajribasidan foydalanish, ilmiy-texnik ta'lim tizimini modernizatsiyalashning ilmiy imkoniyatlarini ochish, xorij texnologiyasini keltirish, raqobatbardoshlik yo'nalishlarini aniqlash va boshqa masalalarni hal etishga qaratilgan. Bugungi kunda boshqaruvning bozor munosabatlariga o'tishi amalga oshirilmoqda, boshqaruvning ixtisoslashuv chuqurlashuvi va korporatsiya bo'yicha aloqalar barqaror bo'lishini ta'minlovchi yangi bir qancha tashkiliy tizimlar vujudga kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ – 3920-son qarori.*
2. *Ziyavitdinova N., O'rinov Y., Xayitov Sh. Menejment. – Toshkent: Tafakkur-Bo'stoni, 2012. –312 b.*
3. *Yo'ldashev K., Zaxidov G. Menejment. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018. –312 b.*
4. *Xo'djamuratova G., Azlarova M. Menejment. Marketing. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. – 359 b.*
5. *Yo'ldoshev N., Mirshaidova Sh., Goldman Y. Innovatsion menejment. – Toshkent: 2011. – 314 b.*

Vahobjon Rustamov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Madaniyat va san'at menejmenti"
kafedrasi dotsenti
E-mail: vahobrustamov816@gmail.com

MADANIY TADBIRLAR TURLARI VA ULARNI TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada madaniy tadbirlarning turlari va ularning tashkil etishda e'tibor qaratish lozim bo'lgan jihatlar haqida so'z boradi. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, qo'lga kiritilayotgan yutuqlar hamda ulkan bunyodkorlik ishlari haqidagi hujjatli filmlar, muzeylar, madaniyat va san'at maskanlariga, teatr, konsertlar, tomoshagohlarga, ziyoratgohlarga, madaniyat va istirohat bog'larida o'tkaziladigan ko'rgazmalar ilmiy, texnikaviy, tibbiy, badiiy kabi ko'plab yo'nalishlar haqida fikr yuritilgan.*

***Kalit so'zlar:** madaniy tadbir, madaniy-ommaviy tadbir, konsert, davra suhbat, ko'rik-tanlov, badiiy sport tomoshalari, lektoriy, viktorina, rejissura.*

TYPES OF CULTURAL EVENTS AND THE SPECIFIC FEATURES OF THEIR ORGANIZATION

***Abstract.** This article examines the various types of cultural events and the key aspects that should be considered in their organization. It discusses documentary films reflecting the large-scale reforms implemented in the country during the years of independence, the achievements attained, and extensive construction and development initiatives. The study also addresses exhibitions organized in museums, cultural and artistic institutions, theatres, concert halls, performance venues, pilgrimage sites, and culture and recreation parks. Furthermore, attention is given to events conducted in diverse fields such as scientific, technical, medical, and artistic domains.*

Keywords: *cultural event, cultural and mass event, concert, roundtable discussion, review and competition, artistic and sports performances, lecture series, quiz, directing.*

Mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda madaniy tadbirlarning o'zni benihoya kattadir. Bu jarayonda mazkur islohotlar maqsadi va mohiyatini xalq ommasiga yetkazish, tushuntirishda tadbirlarning u yoki bu shaklidan foydalaniladi.

Madaniy tadbir o'zi nima? Tadbir – biron-bir ishni maqsadli amalga oshirish, ro'yobga chiqarish vositasi – shuning uchun puxta o'ylab tuzilgan, ishlab chiqilgan amaliy choralar majmuidir [1, 12-b]. Shuningdek har bir tadbirni o'tkazishda aniq vazifalarni belgilab olgan holda uning tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

Tadbirlarni o'ziga xos yondashuvlar asosida tashkil etilishi – tadbirlarni ta'sirchanligini oshirishga katta yordam beradi. Masalan, ba'zi tadbirlar uchun rejissyor yoki tadbir tashkilotchisi uchun ssenariy yozish, repetitsiyalar o'tkazish talab qilinmaydi. Ammo, juda ko'p holatlarda tadbirlarni tashkil etish uchun repetitsiyalarni o'tkazish zarur bo'ladi.

Madaniy tadbirlar turlari to'g'risida gap borganda, ma'lum ssenariy asosida o'tkaziladigan barcha tadbirlar majmuini – madaniy tadbirlar deb ta'riflash mumkin. Turli janrlardagi konsertlar, davra suhbatlari, uchrashuvlar, mavzuli kechalar, viktorina, ko'rik-tanlovlar, debat, badiiy-sport tomoshalari, bayramlar va boshqalar madaniy tadbirlarning u yoki bu shakllarda tashkil etilishidir. Madaniy tadbirlarni tashkil etishda ularning turlaridan kelib chiqqan holda yondashilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Masalan, davra suhbatini olaylik. **Davra suhbat**i, rasmiy bo'lmagan holatda, kichik auditoriyalarda, ma'lum bir mavzu atrofida suhbat tariqasida tashkil etiladi. Shunga ko'ra madaniy tadbirning bu turida katta tayyorgarlik ko'rishga unchalik ham hojat bo'lmaydi. Sababi, bunda bir yoki ikki kishi asosan, o'sha mavzu bo'yicha qisqacha ma'lumot beradi (yoki ma'ruza qilishi ham mumkin) va undan

keyin savol-javob tariqasida fikrlar almashinib, birgalikda xulosalar chiqariladi. Masalan, jinoyatchilikka qarshi kurash mavzusi bo'yicha o'tkaziladigan davra suhbatiga o'sha soha bo'yicha mutaxassislar va yoshlar taklif etiladi. Bunda tashkiliy yoki ijodiy ishlarga katta mehnat sarf qilinmasligi ham mumkin. Ya'ni rassom chaqirib sahna bezagi, rejissyor taklif qilib dastur ketma-ketligini va boshqa ishlarni amalga oshirish shart emas. Buni har qanday sharoitda, hattoki oddiy sharoitda (kichik auditoriyalarda) ham o'tkazib yuborish mumkin. Lekin tadbirga badiiy va ijodiy jihatdan yondashish tadbirning salmog'ini oshiradi. Masalan, o'sha hududga tegishli bo'lgan madaniyat va madaniyat markazlarida tashkil etilgan havaskorlik kollektivlari ishtirokida shu mavzuga mos repertuarlardan kiritilsa, tadbirning ta'sirchanligi yanada oshadi.

Davra suhbatlarida ma'ruzalar o'qish asnosida ham tadbirlar tashkil qilinishi mumkin. Turli mavzularda tashkil etiladigan ma'ruza va suhbatlar komil insonni shakllantirishda katta samara beradi. Ilmiy ma'ruzalar ko'pincha ma'lum mavzuni ilmiy ravishda yoritishga qaratilgan bo'lib, aniq auditoriyani qamrab oladi. Ma'ruza va suhbatlar insonlarni ilmiy qilishga yo'naltirilgan bo'lib, ularni umumiy bilimlari doirasini kengaytirishga xizmat qiladi. Og'zaki, davra suhbatlari ham insonlarni bir-biri bilan yaqinlashtiradi, ularni hamjihatlikka undaydi. Ayniqsa, yoshlar bilan o'tkaziladigan og'zaki suhbatlar katta samara beradi. Suhbat o'tkazayotgan ma'ruzachi o'z tinglovchilari bilan uzluksiz bog'lanib, yaqin munosabatda bo'ladi. Tinglovchilarning yoshlari va qiziqishlariga qarab, dolzarb masalalarni muhokama qilishda ularni ham bevosita jalb etadi. Ma'ruzachi o'zi bayon etayotgan mavzuni ta'sirchan va tushunarli bo'lishi uchun harakat qiladi. Tarbiyaviy, ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy, huquqiy, tibbiy, ekologiya kabi yo'nalishlar bo'yicha suhbat, savol-javoblar insonlarning dunyoqarashi va turli sohalar bo'yicha bilimlarini oshirishda o'z mahsulini bermay qolmaydi. Undan tashqari, muhim muammolarni hal qilishda, to'g'ri qaror qabul qilishlarida ham ma'ruza va davra suhbatlarining roli kattadir.

Madaniy tadbirlarning juda ko'p qo'llaniladigan turlaridan biri konsertlardir. **“Konsert” tushunchasi** lotinchadan “o'zishaman” degan ma'noni anglatadi.

Konsertlar o'z tuzilishiga qarab turlicha bo'ladi. Yakkaxon (solo) konsert, guruhlar, gala konsert va h.k. U.Qoraboyev o'zining "Badiiy ommaviy tadbirlar" kitobida konsertlarni 3 turini, ya'ni oddiy (filarmonik) konsert, teatrlashtirilgan konsert hamda ma'lum bir mavzu asosida o'tkaziladigan konsertlarini ko'rsatib o'tadi.

Oddiy filarmonik konsertda boshlovchi tomonidan konsert dasturi e'lon qilib boriladi. Kuy-qo'shiqlar bir-biriga mavzu jihatidan turlicha, bir-biriga bog'lanmagan bo'lishi mumkin. Konsertning bu turi insonlarni dam olish, hordig'ini chiqarish, bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazishda ko'p qo'llaniladi.

Teatrlashtirilgan konsertlar esa murakkab ijodiy va tashkiliy jarayonlarni talab qiladigan turlaridan hisoblanadi. Bunda konsert ma'lum bir g'oya, mazmun va voqeaning qizil chizig'iga joylashtiriladi. Hamma kuy-qo'shiqlar ham bunday tadbirlar uchun mos kelavermaydi. Teatrlashtirilgan konsertlarning o'ziga xosligi shundaki, bunda dastur teatr dramaturgiyasi qonuniyatlariga asoslangan holda tashkil etilishi lozim bo'ladi.

Konsertlarni tashkil etish uchun rejissyor kerakmi, degan savolga ustoz rejissyor Baxtiyor Sayfullayevning "Har bir nomer uchun rejissyor kerak" [2, 49-b], degan so'zlari aniq javob bo'la oladi.

Ma'lum bir mavzu asosida o'tkaziladigan konsertlarini tashkil etishda alohida shu tadbirga xos ijodiy yondashuv talab etiladi. Bunda dastur aniq mavzu asosiga quriladi. Masalan, 8-Mart Xalqaro-xotin qizlar bayramida ko'proq onalar, qizlar, ayollarni ulug'lashga qaratilgan kuy-qo'shiqlar, Mustaqillik bayramlarida Vatan, Ona yurtni madh etuvchi kuy-qo'shiqlarda iborat bo'lgan repertuarlardan foydalaniladi. Ammo, bu tadbirni faqat bitta mavzu atrofida yuritish kerak desak, tomoshabin, tinglovchini zeriktirib qo'yishimiz mumkin. Asosiy mavzu chizig'i saqlanib qolib, uning atrofida turli, rang-barang repertuarlardan foydalanish ham mumkin.

Qayd etish lozimki, ko'pgina tadbirlarda shu hududda tuzilgan, o'sha joydagi to'y-tomoshalarda xizmat qilib yurgan ansambllar taklif qilinib, konsert dasturlarida ishtirok etadilar. To'y boshqa, madaniy tadbirlarni tashkil etish o'ziga xos

boshqacha yondashuvni talab etadi. Shuning uchun ham konsert dasturini tayyorlaganda uning tarbiyaviy jihatlarini hisobga olish zarurdir.

Konsertlar, spektakllar va muzeylarga tashriflar buyurish ham madaniy-ma'rifiy ishlarning uzviy qismi sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir.

Avvallari madaniy tadbirlar orasida eng ko'p qo'llaniladigan shakllardan biri mavzuli kechalar hisoblangan. Hozirgi kunda bunday tadbir mavzuli kecha deyilmasdan, ma'lum mavzu asosida tashkil etilgan tadbirlar deb kelinmoqda.

Tadbirlarning yana turlaridan biri **debat** – ikki tomonlarning dolzarb mavzular bo'yicha oshkora fikr almashinuvi asosida maxsus tashkillashtiriladigan tadbir shakli. Bunda ishtirokchilar o'zlarining haq ekanliklarini bir-birlariga emas, balki uchinchi tomonga tushuntirishlari va isbotlashlari nazarda tutiladi.

Debatlarni aniq bir mavzu atrofidagi ikki yoki undan ortiq insonlar yoki guruhlar o'rtasidagi ochiq tortishuvlar, fikr, mulohazalar, bahs-munozaralar asnosida tashkil etilishiga qaramay uning ahamiyatli jihatlari kengdir. Insonlar (tinglovchi, tomoshabin) muammolarni o'rtada fikr almashinayotgan, bahs-munozara yuritayotganlarning fikrlarini tahlil qilish asosida ko'p narsalarni eslab qoladilar.

Debatning davra suhbatidan farqi shundaki, davra suhbatida asosan bitta yoki ikkita ma'ruzachi yoki shu mavzu bo'yicha fikrlarni rivojlantiruvchi bo'lsa, xulosa chiqarish tinglovchi (yoki tomoshabin)ning o'zlariga qoldiriladi. Debatda aynan shu masala, o'zi ilgari surayotgan g'oyani uchinchi tomonga (tomoshabin, tinglovchi va h.k) tushuntirib, isbotlab berishi talab etiladi. Ishtirokchining mavzuni aniq tushuntirib berishi va isbotlash uchun esa ana shu mavzuga tegishli bo'lgan barcha savollarga tayyor turishi kerak bo'ladi.

Masalan, sahna san'ati bo'yicha o'tkaziladigan debatlarida sahnalashtirishga oid tushunchalarning xilma-xilligi, o'xshash tomonlari, bir rejissyorning fikriga ikkinchisining qo'shilmasligi yoki aksincha uni qo'llab-quvvatlashi, sahnalashtirilayotgan asarlardagi kamchiliklar, yutuqlar haqida fikr almashinish asnosida tashkil etiladi. Ikkita guruh (bular san'atkorlar va tanqidchilar,

haydovchilar va DAN xodimlari va h.k) o'rtasidagi aniq mavzu atrofidagi bahs-munozarani boshlovchi boshqarib turishi mumkin. Debatlar tadbirlarning eng sinalgan turlaridan bo'lib, ko'proq savol-javob shaklida tashkil etiladi. Madaniy tadbirlarning bu ko'rinishini ko'proq televideniya kuzatish mumkin. Boshlovchi bir mavzu bo'yicha o'rta fikrni tashlaydi. Ishtirokchilar esa mavzu bo'yicha o'z fikr mulohazalarini bildiradilar. Shuni unutmaslik kerakki, barcha tadbirlar nihoyasida xulosa chiqarish lozim. Debatlarda ham mavzu bo'yicha oxirgi so'zni xulosa sifatida berish kerak bo'ladi. Xorij TVlarida bu ko'proq siyosiy tus olganligi bilan ajralib turadi. Unda hukumat nomidan ishtirok etayotgan shaxsga turli savollar beriladi.

Aslida, debatlar ilmiy mazmun kasb etsagina ko'proq samara beradi, ta'siri katta bo'ladi. Chunki, debatlarda aniq savollar va unga aniq javob kerak bo'ladi. Undan tashqari, debatlarini o'tkazish uchun maxsus joy tanlanmaydi. Uni har qanday sharoitda ham tashkil etish mumkin (ba'zi tadbirlarni o'tkazish uchun aniq auditoriya va joy kerak bo'ladi, masalan, konsert uchun sahna, sport tadbirlari uchun sport zal kabi).

O'zbekistonda badiiy sport tadbirlarini tashkil etish bo'yicha bir qancha tadbirlarni sanab o'tish mumkin. Sport va san'at sohalari mamlakatimizni dunyoga taqdim qiluvchi o'ta katta qudratli vositalardan biri ekanligi hammamizga ma'lum.

Badiiy sport tadbirlarini tashkil etishdan maqsad – sog'lom turmush tarzi, insonlar salomatligi, ularning ham ma'nan ham jismonan yetuk bo'lishlari, bir so'z bilan aytganda – insonlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish, ularga ma'nan hamda jismonan madad berishdan iborat.

Yurtimiz mustaqillikka erishgach sport tomoshalarining badiiy jihatlariga katta e'tibor berila boshlandi. Shu jihatdan olib qaralganda yurtimizda sport ishlarini yanada takomillashtirish borasida ko'plab xayrli ishlar olib borilmoqda.

Jamiyatimizda olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar insonlar hayotining asosiy qismini qamrab olganligi bois ma'naviy va

jismoniy sog'lomlik jamiyatda ish yuritayotgan, faoliyat ko'rsatayotgan barcha shaxslarga nisbatan eng oliy ne'mat hisoblanadi.

Badiiy sport tomoshalarini yaratishda ssenarist rejissyor va sportchi-murabbiy bilan maslahatlashgan holda ularning xatti-harakatlarini qog'ozga tushirishga harakat qiladi. Bunday tadbirlar, asosan, musobaqa shaklida o'tkaziladi. Unga teatrlashtirish usullarini qo'llash esa tadbirning badiiy jihatlarini yanada kuchaytirishga, faollashtirishga sabab bo'ladi va natijada tomoshabin o'zi kutmagan rohatbaxsh manzaralarga duch keladi, tomoshaga nisbatan faolligi oshib boradi.

Badiiy sport tomoshalarining yaqqol namunalarini turli sport musobaqalari, Olimpiadalar, festival o'yinlarining ochilish yoki yopilish marosimlarida kuzatish mumkin. Hozirgi kunda beshta muhim tashabbus doirasida joylarda tashkil etilayotgan sport tadbirlari ham bunga misol bo'la oladi (avvallari "Barkamol avlod", "Umid nihollari" va "Universiada" kabi sport o'yinlari o'tkazilardi). Badiiy sport tomoshalarini tashkil etish asosan musobaqa, bellashuvlar asnosida tashkil etiladi. Bunday tadbirlarni o'tkazishda tadbir tashkilotchilari sport va ijod sohalarining uyg'unligiga erishishlari lozim bo'ladi.

Respublikamizda "Sog'lom inson – sog'lom millat" g'oyasi [3] asosida o'tkaziladigan sport tadbirlari aholining jismoniy faolligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Bunday tadbirlarning ochilish va yopilish, taqdirlash tantanalari uchun, albatta, rejissyor kerak bo'ladi. Bunday tadbirlar juda ko'p mashqlar, repetitsiyalar asnosida tashkil etiladi va o'tkaziladi. Maxsus ssenariylar yoziladi, boshlovchilar, san'atkorlar chiqishlari va boshqalar bilan ish olib boriladi.

Ko'rik-tanlovlar ham madaniy tadbirlarning eng qiziqarli turlaridan hisoblanadi. Ko'rik-tanlovlar asosan musobaqa shaklida tashkil etiladi. Bunday tadbirlarda tomonlarning bir-biri bilan turli mavzular bo'yicha tortishuvlar, bahs-munozaralar, bellashuvlar orqali namoyon bo'ladi.

Ko'rik-tanlovlarning nafaqat Respublika, balki Xalqaro miqyosda ham o'tkazilayotganligini festivallarimiz orqali ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, har

ikki yilda bir marta Samarqandda o'tkaziladigan "Sharq taronalari" festivalining o'zi ham ko'rik-tanlov asnosida o'tkazilib kelinayotganligini guvohi bo'lib turibmiz.

Ko'rik-tanlovlar asosan taqqoslash, solishtirish, baho berish nuqtayi nazardan qaralib, ko'proq musobaqalar shaklida tashkil etiladi. Tadbirlarning bu turini juda ko'p sohalarda qo'llash mumkin. Sport, san'at, texnika, ishlab chiqarish, ijtimoiy-gumanitar va boshqa barcha sohalarni o'z ichiga olgan ko'rik-tanlovlar insonlarni soha bo'yicha oldinga intilishlariga, o'z faoliyatlarini kengaytirishlariga, uni mazmunan boyitishga, bilimlarini orttirishga, rag'batlantirishga, oldinga intilishiga katta turtki bo'ladi.

Hozirgi kunda televideniya namoyish etilayotgan "Artist", "Ovoz" kabi loyihalar ham ko'rik-tanlovlarning eng yorqin namunasidir, desak xato qilmagan bo'lamiz.

Ko'rik-tanlovlar faqat san'at yo'nalishlarida emas, faoliyatlarning barcha ko'rinishlarida ham tashkil etilishi mumkin. "Yilning eng yaxshi pedagogi", "Yilning eng yaxshi darslik va o'quv qo'llamasi muallifi", "Yilning eng yaxshi erkak xonandasi", "Yilning eng yaxshi aktyori", "Eng yaxshi kitobxon" va boshqalar shular jumlasidandir. Ushbu tadbirlarni tashkil etishda ham, albatta, rejissyorning ishtiroki talab etiladi.

Yoshlar tarbiyasida ko'rik tanlovlarni nazorat qilish muhimdir. Ba'zan, shunda holatlarga duch kelamizki, masalan, qiziqchi, askiyachilar ko'rik-tanlovlarida tomoshabinni kuldirish uchun turli xil bachkana qiliqlar, "qog'ozga o'rashga harakat qilingan uyatsiz so'zlar", arabcha raqsga tushyapman, deb o'ylab, o'zini kimligini oshkora qilib qo'ygan yosh o'zbek qizlarining ochiqdan – ochiq raqs harakatlarini ko'rik-tanlov deb bo'lmaydi. Bunga rostakam o'zini namoyon qilish musobaqasi deb qarash mumkin. Aslida esa, ko'rik-tanlovlar o'sha hududning, jamoasi manfaatlarini himoya qilishlari kerak. Jamoa uchun harakat qilib, g'alaba sari intilishi kerak bo'ladi. Bachkana qiliqlar esa ishtirokchini ham, uning jamoasini ham uyaltirib qo'yadi. Bundan tashqari, bunday xatti-harakatlar yoshlar tarbiyasiga, tomoshabinlar tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatish mumkin.

Bayram tadbirlarida ko'rik-tanlovlarning bir necha xil shakllaridan umumli foydalaniladi. Masalan, birgina Navro'z bayrami misolida oladigan bo'lsak, Navro'z taomlari, turli sport yo'nalishi bo'yicha, jonivorlar musobaqalari (xo'roz, qo'chqorlar musobaqasi, ko'pkari va h.k), polvonlarning kurash, turnik, tosh, shtanga ko'tarish va boshqalar, san'atkorlar orasidagi ko'rik tanlovlar (eng yaxshi qo'shiq, raqs, she'r ijrochisi va boshqalar)ni qo'llash orqali tadbirlarning keng qamrovliligiga erishish mumkin.

Yurtimizda o'tkazilayotgan festival va ko'rik-tanlovlarni tashkil etishning ham o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyati bor. Festival va ko'rik-tanlovlar badiiy ijodiyot, ayniqsa bolalar va yoshlarda bo'lgan ijod va mahoratni ommalashtirishda alohida o'rin tutuvchi ish shaklidir. Ma'lumki yurtimizda faoliyat ko'rsatib kelayotgan madaniyat, san'at va xalq ta'limi muassasalarida millionlab bolalar ijodiyotning turli xil yo'nalishlari bo'yicha o'z iqtidorlarini namoyon qilmoqdalar. Ularning ijodiy faoliyatiga keng yo'l ochish, yaqindan yordam ko'rsatish, yosh iste'dodlarni aniqlash va elga tanitish, ijodiy ishlarini davom ettirish uchun imkoniyat yaratish, ijodiyot maskanlarini texnik va musiqa vositalari, rang-barang liboslar bilan ta'minlash ham zaruratdir.

Viktorinalar – bilimlarning turli sohalariga oid savollarga og'zaki yoki yozma ravishda javoblar berish tariqasida tashkil etiladigan o'yinlar asosiga qurilgan tadbirlardan hisoblanadi. Viktorinalar bir-birlaridan savollar turi va murakkabligi, yurish ketma-ketligi, g'oliblarni aniqlash va rag'batlantirish tartibi bilan bog'liq o'yin qoidalariga ko'ra farqlanadi. Viktorinalarda oldindan tayyorlangan savollar majmuidan ham foydalanish mumkin.

“Viktorina” tushunchasi 1920-yillarda jurnalist va yozuvchi Mixail Kolsov tomonidan gazetalarda berilgan savollar, rebuslar, topishmoqlar sahifasining umumiy nomi sifatida muomalaga kiritilgan. Bu ko'ngilochar sahifani Viktor ismli xodim tayyorlaganligi sababli, uning ismi, ya'ni “Viktor” nomi bilan atalgan. Keyinchalik bu atamani “pobeda”, ya'ni g'alaba so'zi bilan bog'laganlar, chunki lotinchada “Viktor” so'zi “g'olib” ma'nosini bildiradi. Televizion viktorinalar

televizion shou dasturlarining ko'pchiligi teleboshlovchining savollariga javob berish tariqasida amalga oshiriladi. Javoblar ba'zan yakka, ba'zida esa jamoa bilan kengashgan holda berilishi mumkin. Masalan, "Zakovat", "Intellectual ring", "Imkon shou", "Кто хочет стат миллионером?" va testlar topshirish bo'yicha ham turli intellektual o'yinlar shular jumlasidandir. Hozirda internetning paydo bo'lishi bilan maxsus saytlarda Onlayn-viktorinalari ham tashkil etildi. Hozirgi kunda Ginneslar kitobiga kiritilgan eng katta viktorina 2010-yilda Belgiyaning Gent shahrida o'tkazilgan bo'lib, unda 2280 nafar ishtirokchi qatnashgan.

Lektoriy (lot. letorium, nem. Lettner) – qadimiy katolik cherkovlarida ibodat paytida qo'yiladigan baland yog'och minbar. Lektoriyalar XI asrda Italiyada, keyinroq Germaniya va Fransiyada paydo bo'lgan. Hozirda lektoriyalar – ko'proq ilmiy tadbirlarga oid bo'lib, ma'lum bir mavzu asosida fikr almashinadi. O'z navbatida O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutida ham bir necha marta lektoriy-konsertlar o'tkazilgan. Lektoriyalar davra suhbatlaridan kengroq tushunchaga ega bo'lib, unda aniq, ilmiy asoslangan ma'lumotlarga tayangan holda tashkil etiladi. Lektoriyalarni suhbat tariqasida ham, ijodiy jarayonlar uyg'unligida ham tashkil etish mumkin.

Shou (ingl. Show – namoyish etmoq, ruscha – показ, представление) ko'ngilochar xarakteriga ega bo'lgan tadbirlardan hisoblandi. Shou-dasturlar tashkillashtirish xususiyatiga ega bo'lib, insonlarni yig'ib ularni ko'ngilochar dasturlar, turli qiziqarli chiqishlar, kuy-qo'shiq, raqslar, turli o'yinlar asnosida o'tkazish mumkin. Shou-dasturlar uchun maxsus ssenariylar yozilib, repetitsiyalar tashkil qilinadi.

Chet ellarda tashkil etiladigan shou-dasturlarining asosiy maqsadi ko'proq mablag' topishga qaratilgan. Mablag'ni qoplash uchun esa ular pulni ayamay sarf qiladilar va yaxshi natijalarga erishadilar ham. Tomoshabinni jalb qilish uchun maxsus kishilar shug'ullanadilar.

O'zbekistonda tashkil etiladigan shou-dasturlar o'zining ma'naviyatga boy, milliy qadriyatlar ufurib turganlik darajasida tashkil etilishi bilan ajralib turadi.

Masalan, “Imkon – shou”, “Navo – shou”, turli taqdimotlar, hisobot konsertlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Shou – tushunchasini nafaqat san’at, balki boshqa sohalarda ham qo‘llash mumkin. Maslan, avia - shou, tele - shou, muz ustidagi shou (muz ustida figurali uchish), chiroqlar shousi, lazer shou va h.k.

Kino – bu alohida san’at turi hisoblanadi. Bunda biz kinoning alohida san’at turi sifatida emas, insonlarning tashrifi va buning asnosida aniq bilimlarga, ma’lumotlarga ega bo‘lishi, tarbiyalanishi haqida so‘z yuritishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Bugungi kunga kino san’atidan aynan tarbiyaviy maqsadlarda foydalanish an’anaga aylanishi quvonchli holdir. Gap alohida masalan, Alisher Navoiy nomidagi san’at saroyiga borib kino ko‘rish kabi maqsad nazarda tutilmayapti. Ma’lum mavzuga bag‘ishlangan filmlar orqali madaniy tadbirlarni tashkil etilishi – bu insonlarni, ayniqsa, yoshlar tarbiyasiga qaratilgan mavzular uyg‘unligidagi samarali ishlardandir. Masalan, tadbir boshlanishidan oldin, film namoyish etiladi va shundan so‘ng film bo‘yicha suhbat-munozara o‘tkaziladi. Hozirda O‘zbekiston ham kino yaratish bo‘yicha dunyoda nufuzli o‘rinni egallab bormoqda. Bunday san’at asarlarini yaratishda ssenarist, rejissyorlar, rassom, operator va boshqa ijodiy guruhlar samarali mehnat qilmoqdalar. Milliy mumtoz badiiy filmlardan “Tohir va Zuhra” (rej. N.G‘aniev), “O‘tkan kunlar” (A.Qodiriy asari), “Sen yetim emassan”, “Mahallada duv-duv gap” (rej. Sh.Abbosov), diniy ekstremizm, aqidaparastlik va terrorizmga qarshi kurash hamda ijtimoiy muhitni sog‘lomlashtirish mavzusidagi badiiy filmlar “Tuzoq” (rej. B.Aynazarov), “Arosat” (rej. M.Abduxoliqov), “Sotqin” (rej. R.Sa’diyev), “Aldangan ayol” (rej.H.Nasimov), harbiy-vatanparvarlik va terrorizm, odam savdosiga qarshi kurash mavzusidagi badiiy filmlardan “Sardor – 1, 2 (rej. Sh.Mahbubov), “Qasamyod” (rej.M.Boymuhammedov), “Haqiqiy erkaklar ovi” (rej.J.Isoqov) kabi filmlar madaniy tadbirlardan oldin qo‘yilib, ana shu filmlardagi voqealarni tahlil qilish asnosida turli tadbirlarni samarasini yanada oshirish mumkin.

Undan tashqari, mustaqillik yillarida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, qo'lga kiritilayotgan yutuqlar hamda ulkan bunyodkorlik ishlari haqidagi hujjatli filmlar, o'zbek adiblarining hayoti va ijodiy faoliyatiga bag'ishlangan hujjatli filmlar, buyuk ajdodlarimiz hayoti va ijodiga bag'ishlangan hujjatli filmlar, diniy ekstremizm, aqidaparastlik va terrorizmga qarshi kurash hamda ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish mavzusidagi hujjatli filmlar, harbiy vatanparvarlik mavzusidagi hujjatli filmlar, giyohvandlik va OITS muammolari haqidagi hujjatli filmlar, reproduktiv salomatlik haqidagi badiiy filmlar, sport va yoshlarni sog'lomlashtirish mavzusiga oid va boshqa turli mavzularni qamrab olgan badiiy va hujjatli filmlar – tadbirlarning samaradorligini oshirishdagi eng zo'r vositalardandir. Ulardan unumli foydalanish tadbirning saviyasini, uning ta'sirchanligini yanada oshiradi.

Ammo shuni ham aytib o'tish joizki, madaniy hayotdagi, ko'pgina kamchiliklar, jumladan, ayrim kinolarimizdagi bachkana tasvirlar, teatrlarimizda qo'yilayotgan spektakllarning talab darajasida emasligi, milliy estradamizda g'arbona andozalarga taqlidning kuchayib borayotganligi, gazeta do'konlarini ko'plab-oldi qochdi nashrlar bosib ketayotganligini ham yoshlar tarbiyasiga ijobiy ta'sir etadi, deb bo'lmaydi.

Muzeylar, madaniyat va san'at maskanlariga, teatr, konsertlar, tomoshagohlarga, ziyoratgohlarga, dam olish maqsadida, ekologiya masalalari bo'yicha tabiat qo'yniga ekskursiyalar-sayohatlar tashkil etish ham madaniy tadbirlar turlaridan hisoblanadi.

Ko'rgazmalarni tashkil etishning ham o'ziga xos muhim jihatlari bor.

Madaniyat markazlari, madaniyat va istirohat bog'larida o'tkaziladigan ko'rgazmalar ilmiy, texnikaviy, tibbiy, badiiy kabi ko'plab yo'nalishlar bo'yicha tashkil qilinib, yoshlar va bolalarga ta'sir qilishning ibratli va qiziqarli vositalaridan hisoblanadi.

Shuni alohida qayd etish joizki, har qanday madaniy tadbirlarni tashkil etishda ssenarist va rejissyorning ishtiroki tadbirning yuqori saviyada o'tishiga asos bo'la oladi.

Xulosa sifatida shuni aytish kerakki, madaniy tadbirlarni o'tkazishda uning o'ziga xos jihatlariga e'tibor bergan holda tashkil etish uning darajasini, saviyasi va ta'sirchanligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayev B., Rustamov V. *Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 180 b.
2. Rustamov V. *Ommaviy bayramlar rejissurasi va sahnalashtirish asoslari*. – Toshkent: O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti, 2007. – 122 b.
3. Internet ma'lumotlaridan olindi. <https://president.uz/uz/lists/view/7870>. 2025 yil 13 fevral kuni olimpiya va paralimpiya harakati, ixtisoslashtirilgan va ommaviy sportni yangi bosqichga olib chiqish hamda aholi jismoniy faolligini oshirish chora-tadbirlari bo'yicha videoselektor yig'ilishida so'zlagan nutqidan olingan. 2025, 13 fevral.

Muyassar Tojiahmedova

*Namangan davlat universiteti
"San'atshunoslik" kafedrasi katta o'qituvchisi
E-mail: atribut_85@mail.ru*

MILLIY TARIXIY XOTIRA VA UNING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy tarixiy xotiraning mazmuni, milliy o'zlikni anglashda uning o'rni, milliy tarixiy xotiraning namoyon bo'lishi atroflicha tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: madaniyat, xotira, milliy o'zlik, psixik jarayon, madaniy-ma'rifiy faoliyat, madaniy meros.

NATIONAL HISTORICAL MEMORY AND ITS MANIFESTATION

Abstract. This article offers a comprehensive analysis of the concept of national historical memory, its role in shaping national identity, and its manifestation in contemporary cultural and social processes.

Keywords: culture, memory, national identity, psychological process, cultural and educational activity, cultural heritage.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi tarixni xolis o'rganish, milliy qadriyatlarimiz tiklanishiga keng yo'l ochib berdi. Tarix xotirasi xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash, milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, bugungi kunda milliy tarixiy xotiraning madaniy-ma'rifiy faoliyat vositasida shakllantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Tarixiy xotira hamisha ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy-ma'rifiy omillar ta'sirida shakllanib, rivojlanib boradi. Shunday ekan, bugungi kunda madaniy faoliyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning milliy tarixiy xotirada aks etishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish hayotiy-amaliy ahamiyatga ega. bu unda ustuvor bo'lgan rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va ijobiy jarayonlar rivojini ta'minlash imkonini beradi.

Ijtimoiy tajriba milliy tarixiy xotiraning shakllanishi va kamol topishida jamiyat rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari, siyosiy kuchlarning pirovard maqsadlarini ifodalaydigan g'oyaviy jarayonlar ham muhim o'rin egallashini ko'rsatadi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "...bugungi tinchlik, erkinlik sharoitida qahramon bobolarimizning pok nomlarini eslash, tabarruk xotiralariga ehtirom ko'rsatish biz uchun ham qarz, ham farz. Shu bois dunyodan o'tgan vatandoshlarimizning ham qadrini tiklayapmiz. "Inson – aziz, xotira – muqaddas" degan ezgu shior hayotimizdan mustahkam joy olyapti" [1]. Darhaqiqat, "Insoniyat tarixiga xalqlar va davlatlar, millatlar va jamiyatlarni yuksalishga yetaklagan yoki ularni tanazzul va halokatga mahkum etgan turli xil g'oyalar ta'sir o'tkazib kelgan" [2, 14-b]. Ayniqsa, g'oyaviy kurash har qachongidan keskinlashgan bugungi kunda milliy istiqlol g'oyasini odamlar ongiga singdirish borasida tizimli va tadrijiy tarzda olib borilayotgan ishlarning milliy tarixiy xotira rivojiga ta'sirini ilmiy tadqiq etish ulkan ahamiyat kasb etadi.

Bugun dunyoda kechayotgan globallashuv jarayonlarida xar bir millat milliy o'zligini saqlash da ma'naviy-ma'rifiy faoliyat asosida tarixiy xotirani tiklashga ehtiyoj sezadi va bu borada tub islohotlarni amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5040-sonli 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli [3] farmonini qabul qilinishi ma'naviy-ma'rifiy faoliyat asosida tarixiy xotirani tiklash uchun zarur shart-sharoit yaratdi.

Insonning har qanday harakatini xotira jarayonlaridan tashqarida tasavvur qilib bo'lmaydi. Hatto eng sodda psixik harakat ham keyingilari bilan "bog'lanishi" uchun esda saqlanishi zarur. Bunday bog'lanishlarsiz rivojlanish bo'lishi mumkin emas. Zero, ularsiz odam "mangu chaqaloqlik, go'daklik holatida qolib ketgan bo'lar edi". Inson xotiraga ega bo'lmagan, faqat ayni paytda idrok qilinayotgan voqeyelikni aks etish bilan cheklanganda mavjud narsa va hodisalar har doim unga yangidek ko'rinavergan bo'lardi. Bilamizki, hayotda bunday emas. Xotira tufayli

ongda nafaqat hozirgi paytda, balki o'tmishda idrok etilgan jarayonlar, kechirilgan his-tuyg'u, tasavvurlar ham aks etadi. Xotira faoliyatdagi izchillikni ta'minlab, inson hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham, inson juda qadimdan oq uning asl mohiyatini tushunishga intilib keladi. Jumladan, qadimgi yunonlar axborotni qandaydir moddiy zarralar tarzida boshga kelib tushishi va bamisoli loy yoki shamdagidek miyaning yumshoq moddasida iz qoldirishini ta'kidlagan bo'lsalar, xotirani gnoseologik nuqtai nazardan tahlil qilgan Platon esa, uni o'lmas ruhning qachondir o'z ko'rganlarini qayta esga olishi sifatida talqin etgan. Arastu qarashlarida esa, xotira insonga ham, hayvonlarga ham xos, lekin eslash esa faqat fikrlash qobiliyatiga ega bo'lganlarga tegishli hodisa ekani ta'kidlangan. Yuqoridagi fikrlarda hozirgi zamon fani ham tasdiqlaydigan xotiraning axborotlarni qayta tiklay olishi haqidagi qimmatli xulosa mavjudligini ko'rish mumkin. Ma'lumki, xotirada axborotlar jamlanadi va o'rni kelganda, qayta tiklanadi, faoliyatda qo'llaniladi bu esa, inson faoliyatidagi tadrijiylilikni ta'minlaydi. Xotiraning aynan mana shu ya'ni, insonning kamol topishiga xizmat qilishdek xususiyatini ustuvor deb hisoblagan holda, Forobiy uni sezgi a'zolarining his, tasavvur turi yordamida vujudga kelishi, shundan so'nggina "xayol quvvati" yordamida kishi bilim va hunar egallashi, xulq-atvoridagi go'zal narsalarni amalga oshirishi, foydali narsalarni zararli narsalardan farqlashini ta'kidlagan [4, 45-b]. Bu bilan olim xotirada to'planadigan va ko'proq ijobiy mazmun-mohiyatga ega axborot va bilimlarning inson hayoti va faoliyatidagi o'rni, ularning yaxshi-yomonni, oq-qorani farqlash, turli xatolardan saqlanishdagi ahamiyatiga diqqat qaratganini ko'rish mumkin. Ammo xotiradagi axborot va bilimlar salbiy mazmunga ega bo'lishi va kishi xulqida o'zining adekvat in'ikosini topishi mumkinligini ham hiech qachon unutib bo'lmaydi. Ibn Sino xotirani ichki sezgilar bilan bog'lagan holda, uni tashqi sezgilardan olingan axborotni umumlashtirish, saqlash va so'ng tasavvur etish uchun xizmat qiladigan vosita sifatida talqin qilgan [5, 4-6-b].

O'rta asrlarda yashab ijod etgan mutafakkir Ibn Xaldun esa xotirani qabul qilinayotgan, eshitilayotgan, tasavvur etilayotgan narsa va hodisalar haqidagi

axborotning miyaning orqa qismida saqlanishi, xuddi keragi bo'lib qolganda olish mumkin bo'lgan xazinaga o'xshatadi. Mazkur fikrda, muhim ahamiyatga ega ikki jihat o'z ifodasini topgan. Birinchidan, axborotlarning miyaning aynan orqa tomonida saqlanishi haqidagi xulosa mutafakkirning o'rta asrlardayoq anchayin rivoj topgan odam anatomiyasi haqidagi bilimlardan yaxshi xabardor bo'lganini ko'rsatadi. Zero, XIX asrga kelib, psixologiya, fiziologiya fanlarining rivoji, olib borilgan tajribalar natijasida haqiqatan ham bosh miyada tasavvur, xayol, idrok, tafakkur kabi markazlar bilan bir qatorda xotiraning aynan orqa miya yarim sharida joylashgani isbotlandi. Ikkinchidan, xotiraning xazinaga o'xshatilishi ham chuqur mazmunga ega. Chunki, bir tomondan, xazinada uning egasi uchun muhim narsalar (axborot va bilimlar) saqlanadi. Boshqa tomondan, har qanday ilmlar xazinasidan ham zarur hollarda, hayotiy-amaliy faoliyat jarayonida foydalanish mumkin.

XVIII–XIX asrlarda psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllana boshlashi, tajribalar o'tkazish malakasining takomillashuvi xotiraning tuzilishi, unga xos ichki jarayonlarning fundamental tahlil qilinishiga, yangidan-yangi ilmiy xulosalarning olinishiga zamin yaratdi. Xotiraning mohiyati to'g'risidagi zamonaviy ilmiy talqinlar o'zining keng qamrovliligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Jumladan, ilmiy asarlarda xotira madaniyat – jamoa tomonidan o'tmish tarixiy tajribasi bilan bog'liq kechinmalarning muhrlanishi sifatida talqin etilgan bo'lib, unga bir avlod tajribasining boshqasiga madaniyat konteksti orqali to'g'ridan to'g'ri uzatilishidek jihat xosligi ifodalangan. S.L.Rubinshteyn qarashlarida esa xotiradagi davriylik va uzluksizlik masalasi, ya'ni unga vaqtlar oralig'idagi bog'lanishlarni tutib turishdek muhim xususiyat xosligi, u tufayli biz kecha bor bo'lganimiz, bugungi kunda mavjudligimiz, ertaga ham mavjud bo'la olishimiz mumkinligi haqidagi fikrlar bayon etilgan. Yuqoridagi kabi yondashuv A.V.Petrovskiy qarashlariga ham xos bo'lib, u xotirani individning o'z hayotiy tajribasini esda olib qolishi, esda saqlab turishi va keyinchalik esga tushirishi sifatida talqin qiladi. Ushbu fikrda “individning o'z hayotiy tajribasi” degan iboraning qo'llanishi xotiraning “hajm”ini toraytirayotgandek tuyuladi, chunki individ xotirasida nafaqat

shaxsiy hayotga tegishli, balki xilma-xil yo'nalish va mazmundagi ma'lumotlar ham saqlanadi. Ayni paytda, xotiraning mohiyatini o'rganish borasida to'plangan bilimlar bunday xususiyat, uning subyektiga ko'ra farqlanuvchi boshqa shakllariga ham xosligini ko'rsatadi. Shuningdek, xotira ta'lim jarayonining ham uzviy qismi hisoblanib usiz avvalgi bilimlarni eslab qolish, yangilari bilan boyitishni qolaversa, inson taraqqiyotini tasavvur qilib bo'lmaydi. Professor E.G'.G'oziyev tomonidan esa, xotiraning ko'plab psixik jarayonlarga zamin tayyorlovchi ruhiy holat sifatidagi murakkab, keng qamrovli xarakteri, shuningdek, unga unutish hamda ma'lumotlarni ijodiy qayta ishlashdek xususiyatlar xosligi ta'kidlangan [6, 4-b]. Ilmiy adabiyotlarda yuqoridagi fikrlarni to'ldiruvchi, jumladan, xotirani o'tmish tajribasining jamlanishi va saqlanishidan iborat bo'lgan, sub'ektning o'tmishini uning kelajagi bilan bog'laydigan hamda o'rganishning asosida yotuvchi muhim bilish funksiyasi sifatida talqin etuvchi qarashlar ham mavjud [7, 386-b]. Falsafa fani doirasida shakllangan qarashlar xotiraning psixologik talqinlaridan kengroq mazmun kasb etadi. Xususan, "Xotiraning ma'naviy qudrati, insonni yaxshilikka da'vat etuvchi va ezgulikka chorlovchi mo'jizasi shundaki, u tafakkur, aql-idrok va tushunchalar orqali o'tmishni anglashga, o'rganishga va undan ijobiy xulosalar chiqarishga, o'z taqdirini, kelajagini ana shu xulosalar asosida yo'lga qo'yishga imkon beradi" [8, 5-b] degan mulohazalar mavjud. Psixologik ta'riflarda xotiraning ruhiy jarayon ekaniga alohida e'tibor berilsa, qayd etilgan yondashuvda uning inson kamoloti, o'z "men"ini anglashi orqali o'zligini anglashiga olib boruvchi murakkab, uzluksiz jarayon sifatida baholanganini ko'rish mumkin. Bu bejiz emas, zero, inson xotira tufayli o'tmishini bugungi kuni bilan bog'laydi, ijtimoiy jarayonlarga munosabat bildiradi, ularni baholaydi. Falsafiy adabiyotlarda xotira sezilgan narsalarning bir qismi saqlanib, keyin tiklanishi mumkin bo'lgan, ongda in'ikos etgan hodisa va jarayonlarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklashdan iborat bo'lgan ongli faoliyat shakli sifatida talqin etilgan. Ushbu ta'rifda xotirada insonga ma'lum bo'layotgan axborotlarning bir qismi saqlab qolinishi ta'kidlangani holda uning selektiv xususiyati qayd etilgan. Haqiqatan ham, xotiraga

kelib tushayotgan axborotlar ma'lum vaqt oralig'idagi filtrdan o'tgach, u yerda saqlanib qoladi, keraksizlari unutiladi. Mazkur jarayon bosh miya neyronlarida juda tezlik bilan ro'y beradiki, inson amalda uni sezishga qodir emas. Buni faqat ma'lum vaqt o'tgandan so'ng, o'sha ma'lumotga ehtiyoj tug'ilgandagina bilish mumkin bo'ladi [9, 353-b]. Ayni paytda, yuqoridagi yondashuvda xotiraning ongli faoliyat bilan bog'lanishi uning muhim xususiyatini ochib berishi barobarida ongga tenglashtirib qo'yilishiga ham zamin yaratgan. Ong maqsadga muvofiq va aktiv faoliyat natijasi hisoblanadi. Xotirada esa ongsiz tarzda to'plangan axborotlar ham saqlanishi mumkinligi e'tiborga olinsa, qayd etilgan qarashning barcha jihatlarini ham o'rinli, deb bo'lmaydi.

Xotira haqidagi ilmiy qarashlar rivoji u haqdagi tasavvurlarning kengayib borgani, umumiy jihatlarini qayd etish barobarida har bir fanning o'z maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda uning ayrim jihatlariga alohida e'tibor berganini anglab yetish imkonini beradi. Xotira mohiyatan o'tmishga emas, balki kelajakka qaratilgan. Zero, o'tmishda "bo'lgan" hodisalarni yodda olib qolish orqaligina kelajakda "bo'ladigan" narsalarni tushunish mumkin.

Tarixiy xotira ham inson psixikasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ilmiy adabiyotlarda u xotira rivojining ma'lum davridan shakllana boshlaydigan darajasi sifatida baholanadi. Tarixiy xotiraning mazmun-mohiyatini anglashda ilmiy adabiyotlardagi mavjud qarashlarni qiyosiy o'rganish muhim ahamiyatga ega. Eng avvalo ilmiy tadqiqotlarda "tarixiy xotira" tushunchasi keng qo'llanilayotgan bo'lsa-da, uning mohiyati, strukturasi hali yetarlicha tadqiq etilmaganini ta'kidlash zarur. Shu jihatdan olib qaraganda, uni ilmiy izlanishlarda atroflicha yoritilgan "tarixiy ong" bilan qiyoslab o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ong va xotira tushunchalari o'rtasidagi nisbatdan kelib chiqib, tarixiy ong tarixiy xotira tushunchasidan kengroq mazmunga egaligi va ular orasidagi bog'liqlikka asoslanib tarixiy xotira tarixiy tafakkur, tasavvur va bilimlar zamirida shakllanishi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh. Shahidlar xotirasi xiyoboniga bordi//
<https://qalampir.uz/uz/news/shavkat-mirziyeev-sha%D2%B3idlar-khotirasi-khiyoboniga-bordi-106311>
2. Bo'ronov K. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar.
– Toshkent: O'zbekiston, 2001. – 80 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi
PF-60-sonli farmoni//Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022.
06/22/60/0082-son.
4. Xayrullayev M., Aliqulov X. O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan.
– Toshkent: O'zbekiston, 1995. – 240 b.
5. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. 2-jild. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi, 1994. – 304 b.
6. G'oziyev E. Xotira psixologiyasi. – Toshkent: Universitet, 1994. – 224 b.
7. Словарь практического психолога. – Минск, Харвест, 1998. – 386 с.
8. Jo'rayev N. Milliy istiqlol g'oyasi va tarixni anglash//Jamiyat va boshqaruv.
– 2003. – №2. – B. 5.
9. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. Т.1: Пер. с франц.
– Москва: Мир, 1999. – 353 с.
10. Ahmedshina F. Tarixiy xotira – xalq ma'naviyatining asosi//Muloqot.
– 2000. – №3. – B. 21.
11. Inatullayev B. Madaniy-ma'rifiy faoliyatda tarbiyaviy jarayonni tashkil etishning nazariy-uslubiy asoslari. Inter education global study. – 2024. – № 9.
– B. 103-113.

Mo'minmirzo Xolmo'minov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Madaniyat va san'at menejmenti" kafedrası
dotsenti, mustaqil tadqiqotchi
E-mail: mominmirzoxolmominov@gmail.com*

**MADANIYAT VA SAN'AT SOHASIDA MABLAG' JALB ETISH VA
DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK LOYIHALARINI AMALGA OSHIRISH:
XORIJ VA MAHALLIY TAJRIBA GIBRID**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada madaniyat va san'at muassasalari faoliyatini rivojlantirish maqsadida ijtimoiy loyihalarga mablag' jalb etish masalalari va xorij tajribasi ko'rib chiqilgan. Bu sohada e'tibor qaratilishi zarur bo'lgan muhim jihatlar va xususiyatlar o'rganilgan. Undan tashqari madaniyat markazlari uchun homiylarni jalb etishda taklif va yechimlar ko'rsatilgan.*

***Kalit so'zlar:** madaniyat va san'at, "fandreyzing", mablag', loyiha, sarmoya, hamkor, aloqa, samaradorlik, muammolar.*

**ATTRACTING FUNDING AND IMPLEMENTING PUBLIC-PRIVATE
PARTNERSHIP PROJECTS IN THE FIELD OF CULTURE AND ART:
A HYBRID OF FOREIGN AND LOCAL EXPERIENCE**

***Abstract.** This article examines the issues of attracting funding to social projects aimed at developing the activities of cultural and art institutions, as well as explores international experience in this field. Key aspects and specific features that require particular attention in this sphere are analyzed. In addition, proposals and solutions for engaging sponsors for cultural centers are presented.*

***Keywords:** culture and art, fundraising, funding, project, investment, partner, communication, efficiency, challenges.*

Hozirgi kunda madaniyat markazlari faoliyati, umuman, madaniyat va san'at muassasalari faoliyatini kengaytirish, aholi orasida milliy madaniyatimizni keng targ'ib qilish, yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, xalqimizni

madaniyat va san'atimizga bo'lgan e'tiborini kuchaytirish va to'laqonli jalb etish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bugun zamonaviy jamiyatimizda yangicha madaniyat va san'at muassasalari, xususan, madaniyat markazlari faolligi talab etilmoqda. So'nggi yillarda madaniyat sohasida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Madaniyat markazlariga pul mablag'larini, ya'ni mahalliy loyihalarni amalga oshirish va bugungi kun talablariga javob beruvchi madaniyat markazlari faoliyatini yo'lga qo'yish uchun tashqi investorlarni jalb etish dunyoning rivojlangan mamlakatlarning madaniyat va san'at sohasida keng qo'llanilgan va ijobiy ta'sir ko'rsatayotgan soha, ochiqroq aytadigan bo'lsam, xayriya to'plash yoki homiylarni jalb etish (ingliz tilida "fundraising" deb ataladi) hisoblanadi.

Madaniyat markazlarining auditoriyasini ko'paytirish, ular uchun foydali va manfaatli takliflarni bera olish, qisqa qilib aytganda, talabga javob bera oladigan madaniy xizmat ko'rsata olish yoki namuna ko'rsatish uchun istiqbolli reja va loyihalar madaniyat va san'at sohasiga homiylarni jalb etish uchun qurol vazifasini bajaradi. Madaniyat markazlariga homiylarni jalb etish – bu jismoniy shaxslar, xayriya jamg'armalari yoki davlat idoralarini jalb etish orqali ixtiyoriy moliyaviy mablag'larni izlash va yig'ish jarayoni.

Buyuk Britaniya madaniyat va san'at sohasiga nazar tashlar ekanmiz, xususi va davlat qaramog'ida bo'lgan ikki shakldagi muassasalar faoliyat yuritadi. Ahamiyatlisi shundaki, har ikki turdagi madaniyat va san'at muassasalari homiylik va xayriya mablag'lari bilan o'zlarini o'zlari moliyalashtiradi, ya'ni "fandreyzing" sohasi allaqochon yo'lga qo'yilgan.

Statistik ma'lumotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Londondagi deyarli barcha davlat tasarrufidagi madaniyat markazlari, teatrlar, sirk, konsert zallari, madaniyat saroylari va muzeylarni moliyalashtirish mablag'larini atiga 30 foizi davlat tomonidan qoplanadi. Taajubki, bizda barcha madaniyat va san'at muassasalarimiz davlat qarmog'ida, barcha imkoniyatlarni davlat qilib bermoqda. Bugun tilimizda "zamonaviy", "zamon talabi", "yangicha hayot tarzi" kabi bir qancha so'z va iboralar muqim o'rnashib bermoqda. Ammo tilimizda bot-bot

takrorlangan bu soʻzlarni amaldagi ishlarimizda qoʻllamas ekanmiz soʻz soʻzligicha, hayotimiz esa muallaq qoladi. Rivojlangan davlatlarda madaniyat muassasalari uchun yetarlicha daromad olib kelayotgan “fandreyzing” sohasi madaniyat markazlarimizda ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish uchun katta imkoniyatdir. Shuning uchun ham ayni paytda bu sohani keng tadbiq etish maqsadida jahon tajribasidan oʻrnak olgan holda anchagina samarali ishlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, Oʻzbekiston davlat sanʼat va madaniyat instituti va Londondagi Goldsmit universiteti hamkorligida 2022-yilning 27-iyunidan 1-iyuliga qadar “Madaniyat va sanʼat sohasida ijtimoiy loyihalarga mablagʻ yigʻishda xorij tajribasi ” nomli seminar-trening boʻlib oʻtgan edi. Ushbu seminar-treningni asosiy maqsadi ham Oʻzbekistonda endi quloq yoyayotgan “fandreyzing” sohasining ahamiyati va foydali xususiyatlarini madaniyat va sanʼat xodimlariga tushuntirish edi. 5 kun davom etgan seminarda respublikamizning turli viloyatlaridan tashrif buyurgan madaniyat markazlarining rahbarlari va talabalar ishtirok etishdi. Trening spikeri Goldsmit universiteti, London ijodiy instituti va madaniy tadbirkorlik direktori Gerald Lidstone: “Fandreyzing – madaniyat markazlarini rivojlantirishda ish beradigan usul”, – deya taʼkidlab oʻtdi. Aslida ham shunday.

Seminarda “fandreyzing”ning 5 ta bosqichi va amalga oshirish mexanizmlari toʻgʻrisida bilim va koʻnikmalar, jahon tajribalari bilan oʻrtoqlashildi:

- 1-bosqich: oʻz tashkilotingizni baholash;
- 2-bosqich: homiy uchun takliflar paketini tayyorlash;
- 3-bosqich: homiylarni qidirish (munosib homiy tanlay olish);
- 4-bosqich: uzoq muddatli va doimiy aloqa oʻrnatish [1].

Ushbu bosqichlardan muvaffaqiyatli oʻtish uchun, avvalo, niyat toʻgʻri boʻlishi va tashkilotning maqsad va vazifalari aniq boʻlishi zarur, deb oʻylayman. Zero, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev taʼkidlaganlaridek, “Har bir rahbar oʻz ish uslubini oʻzgartirib, oddiy odamlarning imkoniyati va koʻnikmalarini inobatga olib, amaliy loyihalar qilinsagina tezroq natija boʻladi”. Amaliyotlar shuni koʻrsatadiki,

o'z faoliyatimiz davomida loyihaviy yondashuvlardan foydalanmas ekanmiz, har qanday g'oya oddiygina rejalashtirish bo'lib qolaveradi.

Shu sababdan ham, trening davomida amaliy topshiriq maqsadida aynan shu muammo uchun yechimlar izlandi. Ishtirokchilar kichik guruhlarda muammoni muhokama qilishni boshlashdi, tajribalar bilan o'rtoqlashishdi, turli yechimlar taklif qilishdi va janob Gerald Lidstone har jamoa uchun seminar yakunida homiylarni jalb etish va ulardan mablag' undirish yo'llarini oddiy va jahon tajribasida sinalgan usullar bilan tushuntirdilar. Seminarning har bir kunida "Biz nima bilan shug'ullanamiz?", "Kim uchun qilyapmiz?", "Qanday qilib bajaramiz?", "Nima uchun bajaramiz?" kabi savollarga javob topildi. London tajribasiga e'tibor qaratar ekanmiz, bu soha har bir tashkilot uchun zarur tarmoq sifatida qaratilar ekan.

Bundan tashqari bu soha uchun iqtisodiyotdan xabardor, mahalliy va xalqaro aloqalar o'rnatish qobiliyatiga ega shaxslar tanlanar ekan. "Hamkorlikning ishonchli va samarali bo'lishi uchun samimiylik va to'g'ri so'zlik oldimizga qo'ygan maqsadimizga erishishimizning yagona ish beradigan vositasidir", – deya ta'kidladi, trening spikeri. Haqiqatdan ham, Navoiy asarlarida shunday deyiladi: "Mol-u martaba garchi jonni parvarish qilsa ham, So'z kamoli hammasidan yuqoriroqdir". Qanchalik martabamiz yuqori bo'lmasin, nutqiy qobiliyatimiz yaxshi rivojlanmagan bo'lmasa, samarali natijaga erisha olmaymiz. Quyida "fandreyzing" sohasining talablariga javob bera oladigan taklif loyihani havola etmoqchimiz.

Taklif. Madaniyat markazlarida har doim tashkil etiladigan tadbirlardan farqli ravishda zamonaviy-ommabop shou-konsert dasturlarini tashkillashtirish va pullik xizmatlarni joriy etishdan iborat. Homiylar tomonidan berilgan mablag' tadbirni namoyish etish uchun zarur zamonaviy texnikalar bazasi bilan boyitish, liboslarni yangilash va madaniyat markazini qo'shimcha mablag' bilan ta'minlash uchun ishlatish reja qilingan. Bu loyiha uchun asosiy homiylar fermerlar hisoblanadi. Yurtimizda qishloq xo'jaligi va ishlab chiqarishda klasterga alohida e'tibor berilgani uchun ham har bir tumanda bir qancha fermerlar va klasterla faoliyat yuritadi.

Amalga oshirish mexanizmi. Zamonaviy texnika va liboslardan foydalanib, auditoriyamizning xohishlaridan kelib chiqib, shou-konsert dasturini tayyorlaymiz. Xizmatlarimizning iste'molchisi, ya'ni auditoriyasi fermer xo'jaliklarida paxta terish mavsumida mehnat qiluvchi 30 yoshda 50 yoshgacha bo'lgan aholi. Tashkil etgan konsert dasturlarimizni yurtimizda paxta terish mavsumi boshlangan paytda namoyish etish rejalashtiriladi. Ko'rsatadigan xizmatlarimiz mavsumiy bo'ladi, ya'ni, har yili ikki oy (sentyabr, oktyabr) da namoyish etiladi.

Homiy uchun tegadigan manfaatlar. Tayyorlangan konsertlar orqali fermer qilayotgan ishlarni reklama qilamiz (uning ishlari to'g'risida sahna asarlari va qo'shiqlar qilinadi). Ular shu orqali viloyatda va respublikada eng namunali fermer nomini ham olishi mumkin. Fermerlar o'rtasidagi raqobatda xodimlarini madaniy hordiq chiqarishi va ularning ish samaradorligini oshirishda o'z hissalarini qo'shayotganligi uchun tahsinga sazovor bo'ladi. Taklifni amalga oshirishda fermer uchun foydali bo'ladigan yana bir jihat shundaki, fermerlar yerga bug'doydan so'ng ikkinchi ekin sifatida qovun va tarvuz hamda boshqa foliz ekinlari ekishadi. Undan tashqari ko'plab fermer xo'jaliklarining bog'lari mavjud. Madaniyat markazida "Karving san'ati" zamonaviy to'garagi tashkil etiladi va ularning mahsulotlari reklama qilinadi.

Kutilayotgan natija. Birgina loyihani o'z vaqtida bir nechta fermerlar uchun taklif qilish orqali madaniyat markazlariga budjetdan tashqari pul mablag'lari jalb etiladi va aholini, ayniqsa, yoshlarni bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish va madaniyat markazlarini byudjetdan tashqari mablag'larini ko'paytirish maqsadida, mahalliy byudjet mablag'lari, yosh tadbirkorlarini jalb etgan hoda zamonaviy ovoz yozish, foto va video studiyalarini, "Karaoke", "Book cafe", "Aerobika" to'garagini tashkil etiladi. Madaniyat va san'at muassasalariga yangi hamkor va homiylarni jalb etish bugungi kun uchun dolzarb masala. Bu soha xodimlari zimmasiga ulkan mas'uliyat yuklaydi. "Har bir vazifada juda katta ezgulik va ulug' maqsadlar mujassam" – deya ta'kidlagan siyosiy fanlar nomzodi, professor Azamat Haydarov [2].

Bu kabi seminar treninglarni doimiy ravishda o'tkazib borish, bugungi kun ish tajribalarining zamonaviy ko'rinishlarini talqin qilish va erishilgan natijalarni amaliyotga to'la-to'kis tadbiq qilish madaniyat va san'at sohasi vakillarining asosiy vazifalaridan biridir desak, mubolag'a bo'lmaydi. Yangi O'zbekistonda yangi marralarni zabt etish, albatta, katta mas'uliyat, mustahkam bilim va tajriba talab etadi. Shuningdek, hayotga chiroyli ko'zlar bilan ko'ra olish hamda yangiliklar sari intilish madaniyat va san'at sohasida yangiliklar yaratish uchun zamin bo'la oladi. O'zbekiston iqtisodiyotining turli tarmoq va sohalarida davlat-xususiy sheriklik (DXSh) loyihalarini amalga oshirish bosqichma-bosqich rivojlanib bormoqda. Bunga mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan farmon va qarorlarda belgilangan Davlat xususiy sheriklik tamoyillari va ustuvor vazifalar asos sifatida xizmat qilmoqda. Shu bilan birga mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega hisoblangan davlat-xususiy sheriklik sohasini boshqarish uchun kadrlar tayyorlash, ularni qayta o'qitish va malakasini oshirish o'ta dolzarb tashkiliy, iqtisodiy va ta'lim-tarbiya ahamiyatiga ega vazifalardan hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, davlat-xususiy sheriklik sohasi uchun kadrlar tayyorlash o'ta murakkab va ko'p qirrali jarayon hisoblanadi. Shu bilan birga ushbu jarayonda ishtirokchilar yuqori bilim, ko'nikma va tajribaga ega mutaxassislardan iborat bo'lishi lozim [3].

Davlat-xususiy sheriklik sohasi mamlakatda yosh va ayni paytda istiqbolli sohalaridan hisoblanadi. U davlat va xususiy sektor – tadbirkorlik subyektlari hamkorligida ijtimoiy, iqtisodiy va infratuzilma sohalarida amalga oshirilgan loyihalar, ishlab chiqariladigan tovarlar va ishlar, ko'rsatilayotgan xizmatlarning turlari va sifatining oshishiga, yangi ish o'rinlari yaratilishida muhim o'rin tutadi. Buni sohani yaxshi yo'lga qo'ygan Yaponiya, Janubiy Koreya, Kanada, Germaniya, Bangladesh kabi davlatlar misolida ko'rish mumkin.

So'nggi yillarda lug'atimizda davlat-xususiy sheriklik degan ibora paydo bo'ldi. Mamlakatimizda Davlat-xususiy sheriklik loyihalar markazi faoliyat ko'rsatmoqda.

Davlat-xususiy sheriklik barcha sohalarga shiddat bilan kirib kelmoqda. Shu bilan bir qatorda madaniyat va san'at sohasini ham chetda qoldirmadi. Bugungi kunda madaniyat va san'at sohasini tubdan isloh qilish va takomillashtirish, madaniyat va san'at muassasalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning samarali tizimini yaratish maqsadida tizimli ishlar olib borilayotganligi meni hayratga solmoqda.

Shu bilan birga, tadqiqotimiz davomida o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, madaniyat va san'at muassasalari binolarini qurish va ta'mirlash, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, hududlarini obodonlashtirish, aholining madaniy ehtiyojlarini qondirish borasidagi ishlar talab darajasida emasligi yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish, ushbu sohadagi muassasalar tarmog'ini kengaytirish va ularning moddiy-texnik ahvolini mustahkamlash, aholiga sifatli xizmatlar ko'rsatishni tashkil etish hamda davlat-xususiy sheriklik uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida bir nechta me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-avgustda "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish uchun shart - sharoitlar yaratish chora - tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3892-sonli qarori, Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 9-iyulda "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirishga ko'maklashish va moliyalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 570-sonli va 2021-yil 20-yanvarda "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklik asosida beriladigan davlat mulki obyektlarining ro'yxatini tasdiqlash to'g'risida"gi 30-sonli qarorlari qabul qilindi. Shu bilan birgalikda yana O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 9-dekabrda "Madaniyat va san'atni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-36-sonli va 2022-yil 2-fevralda "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-112-sonli qarorlarida madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirishga katta e'tibor berilgan. Sohaga davlat-xususiy sheriklikni kirib kelishi yangi iqtisodiy imkoniyatlarni va yangi ish o'rinlarini yaratadi.

Shu kunga qadar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlari asosida davlat-xususiy sheriklikka beriladigan 229 ta madaniyat obyektining ro'yxati tasdiqlangan. Jumladan, Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 9-iyul "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirishga ko'maklashish va moliyalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 570-sonli qarori bilan 57 ta madaniyat objekti, 2021-yil 20-yanvar "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklik asosida beriladigan davlat mulki obyektlarining ro'yxatini tasdiqlash to'g'risida"gi 30-sonli qarori bilan 172 ta madaniyat objekti tasdiqlangan.

Savol tug'iladi madaniyat obyektlarini qanday qilib davlat xususiy-sheriklikka olish mumkin? Bu bo'yicha biron mezon yoki nizom tasdiqlanganmi? Agar tasdiqlangan bo'lsa bu qanday amalga oshiriladi? Bu savollarning barchasiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 9-iyul "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirishga ko'maklashish va moliyalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 570-sonli qarorida javob topamiz. Mazkur qarorda "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi qonunchilik asosida amalga oshiriladigan loyihalarni moliyalashtirish uchun alohida ochiladigan shaxsiy g'azna hisobvarag'i mablag'larini jamlash va undan foydalanish tartibi to'g'risida Nizom", "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi qonunchilik shartlari asosida faoliyat yuritadigan madaniyat va san'at nodavlat muassasalariga O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'laridan subsidiyalar ajratish tartibi to'g'risida Nizom" va "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi qonunchilik shartlari asosida faoliyat yuritayotgan nodavlat madaniyat va san'at muassasalariga O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetidan subsidiyalar ajratish va to'lash Sxemasi" tasdiqlangan. Madaniyat vazirligi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori asosida tasdiqlangan davlat xususiy-sheriklikka beriladigan madaniyat obyektlari to'g'risidagi loyihalarni doimiy ravishda www.madaniyat.uz rasmiy sayti orqali e'lon qilib boradi. Tadbirkorlar shu asosda loyiha tendrida ishtirok etishlari mumkin bo'ladi.

Yangi O'zbekistonda madaniyat markazlari faoliyatini tubdan isloh qilish jarayonlarida sohani moliyalashtirishning yangicha tizimini yanada takomillashtirish yuzasidan bir qancha amaliy chora-tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda. Chunki, bugungi bozor sharoiti madaniy-ma'rifiy sohaning moddiy bazasini mustahkamlash orqali, uning taraqqiyoti bardavom bo'lishini ta'minlovchi yagona omil ekanligini isbotlaydi. Hozirgi global iqtisodiyot madaniyat va san'at sohasiga ham ta'sir ko'rsatibgina qolmay, sohani moliyalashtirishning asosiy omillarini har tomonlama integratsiyalashni talab etadi.

Madaniyat markazlari faoliyatini moliyalashtirish manbalari: O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari; 2019-yil 30-martdagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 264-son qarorining birinchi ilovasi bilan tasdiqlangan Madaniyat markazlari to'g'risida Namunaviy nizomda belgilangan asosiy vazifalardan kelib chiqib, pullik tushum asosda tashkil etiladigan madaniy-ma'rifiy tadbirlar, to'garaklar, turli xizmatlar va boshqalar hisobidan olinadigan daromadlar; yuridik va jismoniy shaxslarning homiylik xayriyalari; qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar [4].

Markazlarda tashkil etilgan pulli to'garaklardan tushadigan mablag'larning 50 foizi ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga, qolgan 50 foizi to'garak rahbarlarining ish haqiga hamda ularni rag'batlantirishga sarflanadi. Markazlarning byudjet va byudjetdan tashqari mablag'lari bo'yicha hisob-kitobi va hisoboti tuman (shahar) Madaniyat bo'limlarining markaziy buxgalteriyasi tomonidan byudjet muassasalari uchun belgilangan tartibda yuritiladi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri bo'ysunuvidagi Markazlarning byudjet va byudjetdan tashqari mablag'lari bo'yicha hisob-kitobi va hisoboti o'zining buxgalteriyasi tomonidan amalga oshiriladi. Bu murakkab jarayon hisoblanadi. Ammo, madaniyat markazlari faoliyatidagi asosiy moliyalashtirish omillari ko'pincha markaz buxgalteriyasida shakllanadi.

Madaniyat markazlari faoliyatini to'g'ri moliyalashtirining asosiy omili sohada xususiy sektorining ulishini oshirish va xususiy sektor vakillariga zarur

shart-sharoit yaratib berishdan iborat. O'z-o'zini moliyalashtirish muammosi iqtisodiyot nazariyasi uchun azaliy hisoblanib, lekin turli davrlarda, har xil mamlakatlar uchun unga turli darajada e'tibor qaratilishi xos. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bizning respublikada ham iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida, o'z-o'zini moliyalashtirish masalalari hozirgacha olimlar va amaliyotchilarning asosiy diqqat-e'tibori obyektiga aylangani yo'q. O'zbekiston Milliy iqtisodiyoti asosan rivojlanishning bozor shakllariga o'tkazilgan hozirgi sharoitda, fikrimizcha, mulkchilikning barcha shakllardagi korxonalarda o'z-o'zini moliyalashtirish mexanizmiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish zaruriyatga aylanib qoladi [5].

Bu zaruriyatni to'g'ri tahlil qilish, moliya resurslari balansini ishlab chiqish va boshqarishda madaniyat markazlari faoliyatini moliyalashtirish omilining yana bir katta muammosi bu – iqtisodchi kadrlar hisoblanadi. Ma'lumotlarga qaraganda, Istanbul madaniyat institutida aynan, madaniyat va san'at sohasi uchun "Madaniyat iqtisodiyoti" yo'nalishi tashkil etilgan bo'lib, unda madaniyat va san'at sohasi iqtisodchisi mutaxassisi tayyorlanadi. Taklif sifatida O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutida ham "Madaniyat iqtisodiyoti" yo'nalishini tashkil etish kerak deb o'ylaymiz. Madaniyat va san'at muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodchi buxgalterlar ijodiy ishlab chiqarish faoliyatini yaxshi tushunishi va madaniyat markazlarini moliyalashtirishning asosiy omillarini chuqur bilishi zarur. Shundagina sohani moliyalashtirish jarayonlari oson va samarali kechadi. Madaniyat markazlarini moliyalashtirishda xalqaro tajribalardan foydalanishimiz va amaliyotga tadbiiq etishimiz kerak. Chunki bugungi madaniy xizmat bozori raqobotni va yaxshi iqtisodiy tahlilni talab etadi. Dastavval, madaniyat markazlarining o'zini-o'zi moliyalashtirish bo'yicha mavjud qaror va farmonlar, buyruqlar va nazariy-amaliy materiyallarni umumlashtirib, tahlil qilib istiqbolda moliyalashtirish ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan madaniyat markazlarining iqtisodiy o'sishini moliyalashtirish orqali boshqa markazlarga ham o'rgatib borishimiz kerak. Madaniyat markazlari faoliyatini moliyalashtirishning asosiy omillarini o'rganar ekanmiz bu yo'lda aniq maqsad qo'yib, ko'proq intilishimiz va sohaga islohot olib

kirishga qo'rqmasligimiz, jahon va milliy bozoriga madaniy xizmat ko'rsatish tizimi sifatiga qayta tanqidiy qarab chiqishimiz maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolmo'minov M., Maratova N. *Madaniyat va san'at sohasida loyihalarga mablag' jalb etish masalalari*//*Oriental Art and Culture*. – 2022. – № 3.3. – B. 114–118.
2. Haydarov A. *Madaniyat – milliy yuksalish poydevori*. – Toshkent: Oltin meros press, 2021. – 478-b.
3. Xolmo'minov M., Xushvoqov A. *Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish*//*Oriental Art and Culture*. – 2022. – № 3.1. – B. 89–95.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Madaniyat markazlari faoliyatiga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida”gi 264-son qarori, 2019-yil 30-mart, www.lex.uz.
5. Xolmo'minov M., Xushvoqov A. *Madaniyat markazlari faoliyatini moliyalashtirishning asosiy omillari*//*Oriental Art and Culture*. – 2022. – № 3.1 – B. 164–171.
6. To'g'onboyeva Z., Xolmo'minov M. *Madaniyat va san'at sohasini rivojlantirishda xorij tajribasi*//*Oriental Art and Culture*. – 2022. – №3.4. – B. 650–654.
7. Fayziyev T., Xolmo'minov M. *Madaniyat va san'at sohasi menejmentida loyihalar faoliyati*//*Oriental Art and Culture*. – 2022. – № 3.2. – B.41–49.

Sadaf Sharipova

*Buxora davlat universiteti
Madaniyatshunoslik mutaxassisligi magistranti
E-mail: sadafsharipova3@gmail.com*

INTERAKTIV ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING MUZEY TURIGA MOS METODIKASINI TANLASHGA DOIR

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada interaktiv zamonaviy texnologiya vosita hamda xususiyatlarni amalda qo'llashda va faoliyatini yo'lga qo'yishda muzey turi, sharoiti va tematikasidan kelib chiqib, unga mos metodika ishlab chiqish to'g'risida so'z yuritilgan. Ma'lumki, muzeylar asosan katta besh guruhga bo'linadi, bularga san'at muzeylari, tarix muzeylari, fan va texnologiya muzeylari, tabiiy tarix muzeylari va bolalar muzeylari kabi kategoriyalarga ajratiladi. Ishimizda har bir muzey turiga alohida to'xtalib o'tilgan, tasnif qilingan va mos metodlar tanlanilgan.*

***Kalit so'zlar:** san'at muzeylari, tarix muzeylari, fan va texnologiya muzeylari, tabiiy tarix muzeylari, bolalar muzeylari.*

ON SELECTING AN INTERACTIVE MODERN TECHNOLOGY METHODOLOGY APPROPRIATE FOR MUSEUM TOURS

***Abstract.** This article discusses the development of a methodology tailored to the specific type, conditions, and thematic focus of a museum for the practical implementation and effective integration of interactive modern technological tools and features. Museums are generally classified into five major categories: art museums, history museums, science and technology museums, natural history museums, and children's museums. In this study, each museum type is examined separately, systematically categorized, and appropriate methodological approaches are proposed accordingly.*

***Keywords:** art museums, history museums, science and technology museums, natural history museums, children's museums.*

XXI asrda raqamli transformatsiya jarayonlari jamiyat hayotining barcha sohalariga, xususan, madaniyat va ta'lim tizimiga ham chuqur kirib keldi. Muzeylar

endilikda nafaqat tarixiy va madaniy merosni saqlovchi maskan, balki interaktiv, innovatsion va ta'limiy muhit sifatida ham faoliyat yuritmoqda. Zamonaviy tashrif buyuruvchilar, ayniqsa, yosh avlod vakillari, an'anaviy ekspozitsiyalardan ko'ra ko'proq interaktiv, multimediamiy va immersiv tajribalarni kutmoqda. Shu bois muzey faoliyatiga interaktiv zamonaviy texnologiyalarni joriy etish dolzarb masalalardan biriga aylandi.

San'at muzeylarining asosiy maqsadi hamda falsafasiga to'xtaladigan bo'lsak, san'at muzeylari asosan san'at asarlarini yig'ish, saqlash, o'rganish, namoyish etish va talqin qilishga bag'ishlangan. Ushbu tarixiy munosabatning boshqa sabablari san'atni yaratish va unga egalik qilish bilan bog'liq jarayon bo'lib, rassomning o'z ijodiy niyatlari bilan ham aloqadordir. Bir muzey xodimi rassomlar, odatda, tomoshabinga qandaydir ta'sir ko'rsatishni xohlashini, ularni tarbiyalashdan ko'ra ko'proq hissiy ta'sir qilishni maqsad qilishini ta'kidlagan. Ularning asosiy vazifasi vizual san'atning estetik, madaniy va tarixiy ahamiyatini namoyish etishdan iborat. San'at muzeylari rasmlar, haykallar, sopol buyumlar va boshqa muhim badiiy artefaktlar to'plamlarini o'z ichiga oladi. Ushbu muzeylarning asosiy ta'limiy maqsadi, odatda, "tashrif buyuruvchining didini va estetik qabul qilish qobiliyatini shakllantirish"dan iboratdir [1, 47-b]. San'at muzeylari umumiy san'at merosining himoyachisi sifatida faoliyat yuritadi va qadimgi haykallardan tortib zamonaviy ko'rgazmalarigacha bo'lgan asarlarning jamoatchilik uchun mavjudligini ta'minlaydi. San'atni talqin qilish, bunda kechayotgan o'rganish jarayoni ko'p jihatdan tashrif buyuruvchining shaxsiy tajribasiga hamda muzey kuratori tomonidan taqdim etilgan kontekstual ma'lumotlarga bog'liq bo'ladi. Ba'zi boshqa turdagi muzeylar ilmiy bilimni yetkazishda asosiy hisoblansa, san'at muzeylari ko'pincha shaxsiy tafakkur, hissiy ishtirok va turli xil talqinlarni ko'rsatishga harakat qiladi. San'at muzeylarida san'atning shaxslar bilan ko'p qirrali muloqotini, tanqidiy tafakkur, hissiy intellekt va go'zallik hamda ixtirolarga hurmat va qiziqishlarni rivojlantirishga asosiy urg'u beriladi. San'at muzeylarining asosiy funksiyasi san'atning geografik, vaqt va madaniy chegaralar bilan cheklanmasdan

tashrif buyuruvchining estetik madaniyatini, estetik didini, kreativlik darajasini rivojlanishiga hamda shakllantirishga yordam berishdan iborat. Bu jihatdan ular muhim ijtimoiy makon sifatida alohida o'rin tutadi [2]. San'at muzeylarida ko'rsatiladigan ko'rgazmalar va ekspozitsiyalar, asosan, turli davrlar va madaniyatlar o'rtasida aloqa o'rnatishga intiladi va umumiy mavzular hamda o'ziga xos nuqtayi nazarlarni yoritadi. Bunda muzey xodimlari va kurator tomonidan yetkazilgan sharhlar va tushuntirishlar tashrif buyuruvchilarni ilgari shakllangan tushunchalarni qayta ko'rib chiqishga va dunyoqarashlarini kengaytirishga yordam beradi.

San'at muzeylari kuratorlari odatda mavjud bo'lgan axborot yetishmovchiligini to'ldirishga harakat qiladilar: ular san'at asarlarini tomosha qilish va mushohada qilish uchun yo'llanmalar beradilar, shuningdek ma'ruzalar, bukletlar va yo'naltirilgan ekskursiyalarni taklif etadilar. Bu yondashuvlar ekspozitsiyalarni ta'limiy vositalar bilan to'ldiradi va ko'rgazmalarning an'anaviy yo'nalishini – san'at asarlarini hayrat va diqqatga sazovor obyekt sifatida namoyish etishni – saqlab qoladi. Hozirda tashrif buyuruvchilarning ko'proq axborotga bo'lgan talabi va kengroq auditoriyani jalb qilish zarurati sababli, ayrim san'at muzeylari ko'rgazma zallarida kompyuterga asoslangan texnologiyalardan foydalanmoqda. Ushbu markazlarda odatda artefaktlar juda kam bo'ladi, yoki umuman mavjud bo'lmaydi; asosiy e'tibor yuqori darajada interaktiv, tadqiqotga yo'naltirilgan ekspozitsiyalar va faoliyatlarga qaratiladi. Bunday muassasalar ko'pincha shovqinli muhitga ega bo'lib, yosh auditoriya salmoqli ulushni tashkil etadi, bu esa aksariyat hollarda ekskursiyaga kelgan maktab o'quvchilarining ko'pligi bilan izohlanadi. Auditoriyaning katta qismini qiziqarli va maroqli mashg'ulot, jarayon hamda ushbu muzey va markazlarga xos bo'lgan "aha!" tajribalari jalb etadigan tasodifiy tashrif buyuruvchilar tashkil qiladi [3, 45-b]. Kompyuterlar va ular bilan bog'liq texnologiyalar imkoniyatlari kolleksiyaning kattaroq qismini tashrif buyuruvchilarga taqdim etishga, shuningdek belgilarda yoki

ma'ruzalarda berilishi amalda mumkin bo'lmagan darajada ko'p ma'lumotni foydalanuvchi boshqaruvida ochishga imkon beradi.

Tarix muzeylari insoniyat tarixiga oid buyumlar va ma'lumotlarni to'plash, saqlash, talqin qilish va namoyish etishga bag'ishlangan. Ularning asosiy vazifasi, avvalo, hikoya qilishdir – ya'ni buyumlar, hujjatlar, og'zaki tarixlar va tasvirlar orqali muayyan davrlar, voqealar, madaniyatlar yoki jamiyatlar haqida yaxlit tarixiy manzarani yaratishdan iborat [3, 62-b]. Ular o'tmishni chuqurroq anglashga yordam berishni, uning bugungi kunga ta'sirini tan olishni va kelajak haqidagi qarashlarimizni shakllantirishni maqsad qiladi. Bu faqat sanalarni yodlash emas, balki jamiyatlarni shakllantirgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy kuchlarni tushunishdir. Ko'plab tarix muzeylari uchun muhim tamoyillardan biri – kontekstni taqdim etishdir. Oddiy qishloq xo'jaligi asbobi, agar u dehqonchilik jamiyati haqidagi hikoya ichida ko'rsatilsa, mehnat, ixtirochilik va jamoaviy hayotni namoyon etuvchi muhim dalilga aylanadi. Shuningdek, ular turli nuqtayi nazarlarni taqdim etish kabi murakkab vazifa bilan yuzlashadilar. Agar tarix ko'pincha g'oliblar tomonidan yozilganligini nazarda tutadigan bo'lsak, ko'plab muzeylar e'tibordan chetda qolgan jarayonlarni yoritishga, unga oid dalillarni namoyish qilishga intiladilar.

Tarix muzeylari sohasi nihoyatda rang-barang bo'lib, ular o'tmish bilan turli usullar orqali muloqot qilish imkonini beradi.

Umumiy tarix muzeylari. Bunday muzeylar odatda milliy yoki hududiy tarix kabi keng tarixiy davrlarni qamrab oladi, siyosiy taraqqiyot, muhim voqealar va madaniy evolyutsiyani asrlar davomida yoritadi. Masalan, Amerika Milliy tarix muzeyi prezidentlarga oid eksponatlardan tortib ommaviy madaniyat timsollarigacha bo'lgan turli mavzularni qamrab oladi [4].

Mahalliy va mintaqaviy tarix muzeylari deyarli har bir shahar va tumanlarda uchraydi va bu muassasalar muayyan hududning tarixiy merosiga e'tibor qaratib, ko'pincha tarixiy jamiyatlar tomonidan boshqariladi. Ular shaxsiy hikoyalar,

mahalliy sanoat tarmoqlari va kundalik buyumlar orqali jamoa xotirasini saqlaydi, mahalliy hayotga yaqin va samimiy nigoh taqdim etadi.

“Jonli tarix” muzeylari. Bu muzeylar tarixiy davrlarni jonlantirib ko'rsatadigan immersiv tajribalardir. Maxsus libos kiygan xodimlar kundalik ishlarni bajaradi, tashrif buyuruvchilar bilan muloqot qiladi va hunar yoki kasblarni namoyish etadi. olonial Williamsburg yoki Plimoth Patuxet bunga yorqin misoldir – ular tarixni sezilarli va interaktiv qiladi.

Madaniy meros muzeylari. Muayyan etnik, madaniy yoki diniy guruhlarining tarixi, an'analari va hissalariga bag'ishlangan bu muzeylar ma'lum mansublikni ko'rsatish va ko'pincha madaniyatni saqlash hamda jamoani birlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, Temuriylar muzeyi, Jadidlar muzeyi, Buxorodagi Ark muzeyi-qo'riqxonasi, va boshqalar. Muayyan mashhur shaxs – masalan, prezident kutubxonasi yoki taniqli yozuvchilar, san'at namoyandalari va davlat arboblarning hayoti tarixi hamda merosi mujassamlashgan uy-muzeylar. Ular bu shaxsning tarix va madaniyatga ko'rsatgan ta'siri haqida chuqur tasavvur beradi. Masalan, Oybek uy-muzeyi, Sadriddin Ayniy uy-muzeyi, Tamaraxonim uy-muzeyi, M.Burhonov uy-muzeyi, F.Xo'jayev uy-muzeyi va boshqalar.

Harbiy muzeylar. Urushlar, qurolli kuchlar va muayyan harbiy mojarolarga bag'ishlangan bu muzeylar xizmat va fidoyilik xotirasini saqlaydi. Ular ko'pincha harbiy kiyimlar, qurollar va shaxsiy xotiralar orqali hikoya qiladi.

Tarix muzeylari funksiyalarining bajarilishida katta mas'uliyat kuratorlar zimmasida bo'ladi. Ular tarix, arxeologiya va antropologiya fanlaridan mukammal bilimga ega bo'lishlari lozim. Kuratorlar sarg'aygan maktubdan tortib, qayta yaratilgan jang maydonigacha bo'lgan vositalardan foydalanib hikoya qilishlari mumkin. Ularning ishi puxta tadqiqot olib borish, eksponatlarning haqiqiylikini tekshirish, nozik buyumlarni saqlash va aniq hamda qiziqarli hikoyalar yaratishni o'z ichiga oladi [5].

Fan muzeylari dastlab insoniyat tarixini uning texnologik ixtirolari orqali namoyish etish joylari sifatida tashkil etilgan bo'lib, keyinchalik barcha jismoniy va tabiiy fanlarga oid ekspozitsiyalarni qamrab olgan.

Fan va texnologiya muzeylari hamda markazlarida interaktiv ta'lim falsafasi ta'siri ostida, kompyuterlar va ular bilan bog'liq texnologiyalar muzey ekspozitsiyalarini nafaqat oddiy artefakt sifatida, balki interaktiv taqdimot vositalari yordamida taqdim qilishi ekskursiyalarni mazmunli tashkil etilishida ijobiy rol o'ynaydi. Ushbu muzeylarning o'z vazifalarini mazkur vositalar orqali "bajarishi" tomoshabin e'tiborini tortadi.

Ushbu mavzuni o'rganish jarayonidagi ikkilamchi tahlillar va intervyular fan va texnologiya muzeylarida qo'llanilayotgan zamonaviy vizual taqdimot usullari "biror faoliyatni bajarish o'qish yoki eshitishdan ko'ra ko'proq ta'limiy ahamiyatga ega" [6, 11-b] degan pedagogik qarashlarni tasdiqladi.

Tabiiy tarix muzeylari qazilmalar, tog' jinslari va minerallar, yo'q bo'lib ketgan hayvonlar, Quyosh tizimi kabi ko'plab mavzular bo'yicha ma'lumot beradi.

Tarix muzeylarining boshqa turlari esa o'tgan jamiyatlarga oid buyumlar – masalan, olimlar yoki shoirlarning portretlari, tarixiy hujjatlar, tangalar va medallarga e'tibor qaratadi. Atrofimizdagi dunyodan olingan artefaktlarni saqlagani sababli, tarix muzeylaridagi ekspozitsiyalar san'at muzeylaridagi ekspozitsiyalarga qaraganda tashrif buyuruvchilarning hayoti bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Yorliqlar, ekskursiyalar va bukletlar ko'pincha buyum yoki namunadagi ma'lumotni to'ldirish va uning ta'limiy qiymatini oshirish uchun qo'llaniladi, shuningdek tobora ko'proq interaktiv, kompyuterga asoslangan ekspozitsiyalar qo'shimcha ta'limiy maqsadlarda ishlatilmoqda.

Dunyoning mashhur tarix muzeylari orasida Parijdagi Luvr (san'at va qadimgi davrlar uchun) Xammurapi qonunlari kabi qadimiy yodgorliklarni o'z ichiga olgan, san'at va tarixni uyg'unlashtirgan yirik muzey, Londondagi Britaniya muzeyi (jahon madaniyatlari uchun) Rozetta toshi va Elgin marmarlari kabi jahon xazinalari bilan mashhur, Vashingtondagi Smitsoniy Amerika tarixi milliy muzeyi (AQSh tarixi

uchun), Pekindagi Xitoy milliy muzeyi (Xitoy merosi uchun) Xitoy tarixi va madaniyatining rivojlanishini va Qohiradagi Misr muzeyi (Qadimgi Misr uchun) Azteklarning Quyosh toshi kabi mahalliy sivilizatsiyalarni zamonaviy texnika vositalari va usullarini qo'llash orqali taqdim qiladi. Bu muzeylarning barchasi insoniyat sivilizatsiyasi, san'at va muayyan milliy tarixga oid ma'lumotlarni qamrab olgan boy to'plamlarga ega [7, 49-b].

Bolalar muzeyi – bu bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlariga xizmat qilishga bag'ishlangan, notijorat ta'limiy va madaniy muassasa bo'lib, qiziqishni uyg'otadigan va o'rganishga undaydigan ekspozitsiyalar hamda dasturlarni taqdim etadi. Bolalar muzeylari maqsad va uslub jihatidan ko'pincha fan muzeylariga juda yaqin bo'ladi, chunki ular tashrif buyuruvchilarni fan sohasidan xabardor qilishni maqsad qiladi va ma'lumotni yuqori darajada interaktiv, qo'l bilan bajariladigan, kashfiyotga asoslangan ta'lim usullari orqali taqdim etadi. Ushbu usullar interaktiv texnologiyalarni ham o'z ichiga oladi, biroq ular bilan cheklanib qolmaydi. Bolalar muzeylari – noyob jamoat muassasalari bo'lib, unda: bolalar rivojlanishiga mos va yuqori sifatli ta'lim tajribalari o'z ifodasini topgan. Barcha bolalar muzeylari hajmidan qat'iy nazar – mahalliy markazlar (ekspozitsiyalar kabi maxsus loyihalashtirilgan makonlar orqali), ta'limiy laboratoriyalar (dasturlar orqali) sifatida faoliyat yuritadi hamda bolalar uchun jamoat resurslari va himoyachilari vazifasini bajaradi [7]. Dunyoda eng mashhur bolalar muzeylardan biri bu, Indianapolis Bolalar muzeyi dunyodagi eng yirik bolalar muzeyi hisoblanadi. U besh qavatdan iborat bo'lib, "Dinosfera" va "Riley Sports Legends Experiene" kabi interaktiv ko'rgazmalarni o'z ichiga oladi. Dunyodagi eng yirik bolalar muzeyi bo'lib, deyarli 500 000 kvadrat fut maydonni egallaydi. Unda "Dinosfera", fan mavzusidagi laboratoriyalar va 7 akrli ochiq sport hududi mavjud. Yana eng nufuzli muassasalar qatoriga Thye Strong National Museum of Play (Rochester, Nyu-York) O'yin tarixiga va uning ahamiyatiga bag'ishlangan. Muzey tarkibida Milliy o'yinchoqlar, Shon-sharaf zali, ikki qavatli ulkan arkada va ko'plab interaktiv hamda qiziqarli ekspozitsiyalar mavjud, ity Museum (Sent-Luis, Missuri) Sobiq

omborda tashkil etilgan 10 qavatli, 600 000 kvadrat futli noyob “ijodiy va chiqishli o‘yin maydoni”. Unda tunnellar, labirintlar va tom qismida 10 qavatli attraksion g‘ildiragi mavjud va Children’s Museum Houston Ko‘pincha bolalar uchun eng yaxshi muzeylardan biri sifatida e‘tirof etiladi. Please Touch Museum (Filadelfiya, Pensilvaniya): Asosan 7 yoshgacha bo‘lgan bolalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, erta bolalik rivojiga yo‘naltirilgan. Muzeyda 1908-yilga oid restavratsiya qilingan karusel mavjud. Thye Magi House (Sent-Luis, Missuri): 55 000 kvadrat futli viktorian uslubidagi bino bo‘lib, fan va tasavvurga yo‘naltirilgan qo‘l bilan o‘rganish markaziga aylantirilgan. Boston Children’s Museum (Boston, Massachusetts): Eng qadimgi bolalar muzeylaridan biri bo‘lib, uch qavatli chiqish inshooti va Yapon uyi kabi ko‘plab qiziqarli ko‘rgazmalarni taklif etadi. Children’s Museum of the Arts (Nyu-York shahri): Bolalarga professional rassomlar bilan turli media vositalarida ishlash imkonini berib, ijodkorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bay Area Discovery museum (Sausalito, Kaliforniya): Oltin darvoza ko‘prigi etagida joylashgan bo‘lib, STeM yo‘nalishiga urg‘u beradi va ochiq tabiatga oid ekspozitsiyalarga ega. ArtSiene museum (Singapur): Xalqaro miqyosda mashhur muzey bo‘lib, san’at va fanni uyg‘unlashtirgan yuqori texnologiyali, immersiv installyatsiyalari bilan tanilgan. Ularning barchasi bolalar uchun keng ko‘lamli, qo‘l bilan bajariladigan va ko‘pincha noyob, tasavvurga boy o‘yin maydonlarini taklif etadi. Mazkur muzeylar bolalar va oilalar uchun jozibador bo‘lgan ko‘ngilochar va ta’limiy mavzularni tanlaydi. Masalan, tashrif buyuruvchilarga haqiqiy politsiya mashinasi yoki tez yordam avtomobilining ichiga kirishga ruxsat beriladi yoki suyuqlik bilan to‘ldirilgan shaffof idishlarni tebratish orqali dengiz to‘lqinlarining qanday hosil bo‘lishi namoyish etiladi. Bu turdagi muzeylarning ko‘pchiligi kompyuter texnologiyalaridan ham foydalanadi. Maqsadli auditoriya hisobga olinganda, ularning shovqinli muhitga ega bo‘lishi tabiiy holat hisoblanadi va odatda artefaktlar soni cheklangan bo‘ladi [8].

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, interaktiv zamonaviy texnologiyalarni muzey faoliyatiga joriy etishda yagona universal metodikadan

foydalanish yetarli emas. Har bir muzey turi – san'at, tarix, fan va texnologiya, tabiiy tarix hamda bolalar muzeylari – o'zining tematik yo'nalishi, auditoriya tarkibi, ekspozitsion xususiyatlari va moddiy-texnik imkoniyatlariga ko'ra o'ziga xos yondashuvni talab etadi. Shu bois interaktiv vositalarni tanlash va amaliyotga tatbiq etishda muzeyning konsepsiyasi, maqsadli auditoriyasi hamda ta'limiy va madaniy vazifalari asosiy mezon sifatida belgilanishi lozim. To'g'ri tanlangan metodika nafaqat ekspozitsiyaning jozibadorligini oshiradi, balki tashrif buyuruvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi, bilim olish jarayonini chuqurlashtiradi hamda muzeyning ijtimoiy-ma'rifiy ahamiyatini mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, interaktiv zamonaviy texnologiyalarni muzey turiga mos ravishda metodik jihatdan asoslangan holda joriy etish muzey faoliyatining samaradorligini oshirish, innovatsion rivojlanishni ta'minlash va tashrif buyuruvchilarga yuqori sifatli madaniy-ta'limiy xizmat ko'rsatishda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ражабов Т. Усовершенствование научно-методических возможностей обучения бухарским детским фольклорным песням в средней общеобразовательной школе//Наука, техника и образование. – 2021. – №2-2. 77. – С. 84-86.
2. Ражабов Т., Ибодов У. Обеспечение национального наследия в обучении песням бухарского детского фольклора на уроках музыки//Вестник науки и образования. – 2020. – №21-2. 99. – С. 55-58.
3. Ражабов Т. Тематическая классификация узбекской детской народной музыки и игр//Наука, образование и культура. – 2020. – №3. 47. – С. 61-63.
4. Rajabov T. Distinctive Features of Folk Songs that Serve in the Spiritual and Moral Formation of Bukhara Pupils//Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress. – 2023. – №2.3. – P. 59-68.
5. Copyright Archives//Museum informatics. – 1993. – P. 9-15.

6. <https://www.wonderfulmuseums.com/museum/what-are-the-5-different-types-of-museums>
7. *ACM Four dimensionsof childrens museums. pdf*
8. *The Experimental gallery, 1992; Museum education consortium, 1992.*
.– New York, NY, and distributed by the ERIC Clearinghouse, Washington, D.C.

Sherali Qo'ldashev

Oriental universiteti

*"Ijtimoiy gumanitar fanlar" kafedrası professori,
tarix fanlari doktori, dotsent*

E-mail: sherali.kuldashev@mail.ru

"CHAQCHAQ" JANRI VA UNING ASKIYA SAN'ATI BILAN BOG'LIQ JIHATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, uyg'ur xalqining xalq og'zaki ijodi va qiziqchiligida – chaqchaq janrining askiya san'ati bilan bog'liq masalalari yozilgan. Unda chaqchaq san'atining tarixi, tadqiqotchilari, turlari, o'ziga xos jihatlari turli tarixiy adabiyotlar va maqolalar asosida tahlil qilingan. Chaqchaq va askiya san'atidagi o'xshash jihatlari ilmiy asosda dalillangan.

Kalit so'zlar: askiya, chaqchaq, san'at, janr, qiziqchilik, tahlil, xulosa.

THE "CHAQCHAQ" GENRE AND ITS RELATION TO THE ART OF ASKIYA

Abstract. This article examines issues related to the connection between the chaqchaq genre and the art of askiya within the framework of Uyghur oral folk creativity and comic performance traditions. It analyzes the history of chaqchaq, its researchers, classifications, and distinctive features based on various historical sources and scholarly publications. The similarities between chaqchaq and askiya are substantiated through scientific analysis.

Keywords: askiya (Uzbek oral satirical dialogue genre), chaqchaq (traditional humorous folk performance), art, genre, comic performance, analysis, conclusion.

Uyg'ur va o'zbek xalqlarining kelib chiqishi bir bo'lib, tarixda Turk xoqonligi, Qoraxoniylar davrida bir davlat tarkibida yashashgan. Shu bois, tili, dini, urf-odatlar o'xshash bo'lgan bu ikki xalqning san'at yoki adabiy merosda ham birday voris hisoblanadi. Uyg'ur xalqi xuddi o'zbeklar singari Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab she'rlarini yodlab, kuylar bastalaganlar. Xalq og'zaki ijodi namunalariga

ham bu ikki xalq birdek voris hisoblanadi. Uyg'ur qiziqchiligida o'z o'rniga ega bo'lgan Chaqchaq san'ati aslida o'zbeklarning askiya san'ati kabidir. Chaqchaq san'ati bu uyg'urlarning avloddan-avlodga o'tib kelgan xalq og'zaki ijodi namunalaridan biri hisoblanadi. Chaqchaq uyg'urlar orasida shunchalik keng tarqalganki, kundalik turmushini chaqchaqsiz tasavvur qilisha olmaydilar. O'zining shakli bo'yicha chaqchaq san'atida xuddi askiya san'ati singari ikki yoki undan ko'p bo'lgan xushchaqchaq kishilar qatnashadilar. Biroq, chaqchaq xarakter jihatdan kishilarning odatdagi suhbatiga emas. Aytilgan kulgi tabiiy kulgiga aylanishi lozim. Har bir aytilgan so'z jaranglab, ixtiyoriy ravishda tabiiy kulgini yuzaga keltirishi lozim. Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asarida shunday so'zlar uchraydi: "Kug degan so'zni izohlaganda, "har yili shahar xalqlari orasida aytilib yuradigan har xil qiziqchilik..." [1, 116-b].

Chaqchaq san'ati tadqiqotchilari To'xta Ibrohim, Muhammadjon Sodiq, Usmon Ismoil Torim, Qodir Akbarlar bu borada ko'plab tadqiqotlar olib borishgan. Ushbu mualliflarning aksariyati o'zbek bo'lib, chaqchaq san'ati ham ko'proq Qashqar va G'ulja hududlarida keng tarqalgan. XX asrning 50-yillarida To'xta Muhammad "Chaqchaq to'g'risida" nomli bir maqola yozgan bo'lsa-da, to 1980-yilga qadar boshqa bu masalaga oid birorta maqola yoki tadqiqot e'lon qilinmagan. 1980-yilda Ahmadjon Qurbon Soriyning "Ili daryosi" nomli jurnalda "Ili xalq chaqchaqlari haqida dastlabki mulohaza" maqolasi nashr bo'lgan. Shundan keyin Abdulkarim Rahmon, Abdusattor Nosiriy, Shermuhammad Jo'rali, Anvar Tojiddin, G'uncham Qodir, Shavkat Alioxun kabi yozuvchilar, shuningdek, Jov Shiji, Tov Lifan, Vong Fan kabi xitoy tadqiqotchilari maqolalari ham chop etilgan [2, 117-b].

Xitoy manbalarida 1828-yilda birgina Qashqarning o'zida 715 xonadon yashaganligi yozilgan. 1987-yilda esa, ularning soni 3016 nafar qilib ko'rsatilgan. Qashqardagi o'zbeklarning aksariyati Farg'ona vodiysidan ko'chib kelishgan shu bois, ular orasida askiya san'ati keng tarqalgan [3, 87-b]. Uyg'urlar uni chaqchaq san'ati sifatida qabul qilgan bo'lishi mumkin deb taxmin qilinmoqda.

Inson kulgiga muhtoj, shuning uchun kishilar ikki xalqda bir maqol bor: “Bir marta kulsang, o‘n yil yasharasan” [4, 360-b]. Uyg‘urlarga xos bo‘lgan chaqchaqni o‘z turmushiga hamroh qilib, kelgan. Ular o‘zaro bir-biri bilan askiya qilishni boshlashganda, kulgi bilan boshlaydilar. Chaqchaq xuddi o‘zbeklardagi singari uyg‘urlarning to‘y bazmlari, xotira marosimlari, mehmondorchilik, xalq sayllari, do‘stlar davrasida asosiy o‘ringa chiqadi. Agar bunday tadbirlarda chaqchaq bo‘lmasa, uyg‘urlar bu marosimni “rohiblarning butxonadagi tilovati” bo‘ldi deb hazil qilishadi. Uyg‘urlar orasida “mulla Zayniddin latifalari”, “Saloy chaqqon latifalari”dan tortib, bugungi kundagi Hisomning latifalari keng tarqalgan. “Uyg‘urlarning so‘z san’atida chaqchaq janrining shunchalik avj olishi, ularning milliy psixologiyasida davom etayotgan xarakterning ifodalanishida uyg‘ur jamiyatining tabiiy geografiyasi sharoiti, iqtisodiy jarayonlari, ijtimoiy muammolari, tarixiy va madaniy omillari sabab bo‘lgan” [5, 360-b].

Uyg‘ur chaqchaq san’atida xuddi askiya san’ati kabi ikki tomonning hozirjavobliligi, mantiqliligi, qochirimliligi, yashirin mijozliligi, obyektivligi kabilar muhim rol o‘ynaydi. Har qanday vaqtda chaqchaq bir mavzuda, biror nishon yoki obyektga markazlashgan. Bu esa o‘zbeklardagi askiya san’ati bilan bir mazmundaligiga misol bo‘la oladi. Agar bir mavzu yoki obyektдан uzoqlashib ketsa chaqchaqning ma’naviy kuchi qolmasdan, kulgi paydo qilmaydi.

“Chaqchaq”ning turlari quyidagilardir:

1. “Uchum qilish”, ya’ni xarakterdagi chaqchaqlar. Aniq bir mavzu atrofida aylanib turgan doirada ichida chaqchaqlashish. Chaqchaqning bu xil shaklida biror shaxsning hayotidagi har bir epizod va qiziq sifatlarni, xarakterdagi o‘zgachaliklarni kulgiga tushirish, mubolag‘alashtirish orqali “odam” yasab chiqish “uchum qilish” deyiladi. Chaqchaqning ajoyib mahorati bilan o‘z obyektini “uchum” qilgandan keyin, oxirida epchil usul bilan uni qaytarib qatorga qo‘shib oladi. Natijada chaqchaqning obyekt, jumladan, boshqalar ham bunga hech qanday g‘ayrilik his qilmaydi.

2. “Laqablik chaqchaq”, ya’ni chaqchaqning eng keng tarqalgan turi hisoblanadi. Uygʻurlarda shaxslarning xos ismlariga qandaydir bir laqabni qoʻshib atash odatga aylangan. Xalq orasida “laqabsiz kishi boʻlmas” degan ibora bor. Darvoqe, uygʻurlarda shaxsiy laqabdan boshqa, otadan bolaga, boladan bolaga meros qoldirgan avlodlar laqablar hamda bir mahalla yoki qishloq, shaharliklarning ham laqablari ham boʻladi. Laqablik chaqchaqda laqab egasiga laqabini toʻgʻridan-toʻgʻri tilga olmaydi. Turli soʻz oʻyini bilan yoki ishoralar bilan kulgi paydo qiladi. Tasavvur va tafakkur iqtidorining kuchli boʻlishi bunda talab qiladi [6, 87-b].

3. Maqol va tamsillik chaqchaqlar. Chaqchaqning bu turi koʻp hollarda laqablik chaqchaqlar bilan oʻxshab ketadi. Masalan, bir kishining laqabi “mol” boʻlib, u bir yigʻilishda bir nomaʼqul ish qilib qoʻysa, buni payqagan chaqchaqchi “molning mozori bilan ishi yoʻq” degan maqoldan foydalanish bilan chaqchaq boshlaydi. Chunki, har qanday maqo-tamsil paydo boʻlishi jihatdan yoʻnaltirish xususiyatiga ega hisoblanadi. Shuning uchun, chaqchaqchilar xalq ogʻzaki ijodidagi maqol va matallaridan, latifalardan, hikmatli soʻzlaridan xabardor boʻlishi bilan birga, ustalik bilan, oʻz oʻrnida qoʻllay olishi lozim. Bunga mahorat talab qiladi.

4. Chaqchaqning “oʻxshatish” shakli, askiya sanʼatidagi “oʻxshatish” shakli bilan bir xildir. Chaqchaqda obyekt sifatida olingan shaxsning qiyofasi, xulqi, koʻzga tashlanadigan gʻalati koʻrinishini turli gʻalati va kulgilik narsa, buyum, hayvon va qushlarga oʻxshatib, tenglashtirish va taqlid qilish usuli orqali chaqchaqni rivojlantiradi.

5. Qiyofali chaqchaq esa sheʼriy shaklidir. Qofiya orqali qiyofa yaratib chaqchaq aytiladi. Qiyofali chaqchaq uygʻur tilining fasohatini namoyon qilish bilan birga kishilarga badiiy lazzat beradi. Xalq orasida “qiyofaga kelganda undan qaytma” degan ibora bor. Bu qiyofa chaqchaq shaklining uygʻur xalqi orasida alohida eʼtibor bilan tilga olishadi.

6. “Soʻz oʻyini” ham chaqchaqning oʻziga xos turi boʻlib, u uygʻur tilidagi mubolagʻa, oʻxshatish, simvol, metafora kabi stilistik vositalarga tayanadi [7].

Xullas, xalq donishmandligining yuksak bir ifodasi bo'lgan chaqchaqda xalq tilining haqiqiy boyligi, rang-barangligi, ma'nodorligi, tasviriy kuchi kabi omillarini namoyon qiladi. Bu yerda shuni eslatish kerakki, haqiqiy ma'nodagi chaqchaq bilan odatdagi mazax qilish tenglashtirilmaydi. Ikkinchidan, ijobiy mazmunidan ko'ra, undagi ta'na va do'q qilish ifodasi yoki birovning zotiga, g'ururiga tegish, shaxsini kamsitish, masxara qilishga o'xshash salbiy mazmundagi fikrlar hukm suradi. Aksincha, chaqchaq ilmiy bo'lib, kishilarning dunyoqarashi, odob-axloq mezonlariga qattiq rioya qilinadi. Kishining aybini ochib, dilini ranjitishdan saqlanadi. Shunga uyg'urlar orasida chaqchaq jarayon, yoki obyektga qarab o'zgarib turadi. Katta va kichik yoshdagilarga, erkak va ayollarga chaqchaq qilishdan saqlanadi. Qisqasi, chaqchaq turmushga xushchaqchaqlik, mazmun berishni maqsad qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jalolov F., Akbarov Q. *Shinjong o'zbeklari tarixidan*. – Andijon: Andijon davlat universiteti, 2011. – 106 b.
2. Muhammadjon S. *Uyg'ur xalq adabiyoti haqida*. – Urumchi: Shinjong xalq nashriyoti, 1995. – 175 b.
3. Usmon I. *Uyg'ur xalq og'zaki adabiyoti haqida bayon*. – Urumchi: Shinjong universiteti nashriyoti, 1998. – 220 b.
4. To'xta I. *Chaqchaq to'g'risida* // "Yosh kommunist" jurnali. – Toshkent, 1957. – №12. – B. 15-17.
5. Abdulkarim R., Odil Muhammad Q. *Uyg'ur folklor madaniyati*. – Shinjon: Qashqar uyg'ur, 2012. – 560 b.
6. Qodir A. *Chaqchaq tadqiqotimizning to'ng'ich sohibi* // Shinjong universiteti ilmiy jurnali. – Shinjong, 2015. – №1. – B. 116-125.
7. Qodir A. *Laqablik chaqchaq haqida* // Shinjong ijtimoiy fanlar tadqiqoti. – Shinjong, 2016. – № 2. – B. 86-92.
8. Qodir A. *Uyg'ur she'riyatida chaqchaq timsoli* // Shinjong ijtimoiy fanlar tadqiqoti. – Shinjong, 2016. – № 4. – B. 139-146.

Gulrux Babanazarova

*Qarshi davlat universiteti
“Musiqiy ta’lim” kafedrası,
san’atshunoslik fanlari bo’yicha falsafa doktori
E- mail: gulruhbabanazarova@gmail.com*

QASHQADARYO DOSTONCHILIK USLUBI VA AN’ANALARI

***Annotatsiya.** O‘zbek mumtoz musiqa merosi, bastakorlik ijodiyoti negizida shakllangan doston maktablari namunalarini o‘quvchi-yoshlar orasida keng targ‘ib etishda Sherobod va Dehqonobod dostonchilik maktablari ustoz-shogird an’anasi asos bo‘lib xizmat qiladi.*

***Kalit so‘zlar:** doston, baxshi, shaman, tabib, maktab, uslub, an’ana, shajara, uslub, do‘mbira.*

THE STYLE AND TRADITIONS OF QASHQADARYA EPIC PERFORMANCE

***Abstract.** The epic schools formed within the framework of Uzbek classical musical heritage and traditional compositional creativity are widely promoted among students and young people. In this process, the teacher–student tradition of the Sherabad and Dehqonabad epic schools of the Qashqadarya region serves as a fundamental basis for preserving and transmitting the art of epic performance.*

***Keywords:** epic, bakhshi, shaman, doctor, school, style, tradition, family tree, style, dombira (a traditional two-stringed plucked instrument).*

Qashqadaryo dostonchilik uslubi – o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi yetuk va o‘ziga xos maktablardan biri bo‘lib, asosan, Qashqadaryo vohasi (Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘, Qarshi atroflari)da shakllangan.

Qashqadaryo dostonchilik musiqiy uslubining asosiy xususiyatlari:

- Qahramonlik ruhi kuchli: dostonlarda mardlik, vatanparvarlik, sadoqat, adolat g‘oyalari yetakchi.

- Epik ohang: bayon salobatli, vazmin, dramatik kuchi baland.
- Jonli improvizatsiya: dostonchi voqeani vaziyatga qarab boyitib, o'zgartirib ayta oladi.

She'riy va nasriy aralash: Matn ko'pincha she'r (qo'shiq) va nasr almashinuvida ijro etiladi.

Ijro uslubi:

- Cholg'u: Asosan do'mbira bilan bo'g'iq ovozda ijro qilinadi.
- Ovoz: Past-baland ohanglar almashinuvi, kuchli emotsional ta'sir.

Ijro muhiti Qashqadaryo dostonchilik uslubida baxshilar to'ylar, sayillar, yig'inlar; tinglovchi bilan bevosita muloqot qilgan holda auditoriyadan qaysi dostonni ijro etishlarini so'rab ijro etadilar.

Repertuari keng tarqalgan dostonlar: "Alpomish", "Go'ro'g'li" turkumi, "Ravshan", "Avazxon" va boshqalar.

Qashqadaryo variantlari syujet tafsilotlari va qahramon xarakterlarining chuqur talqini bilan ajralib turadi.

Mashhur dostonchilar (baxshilar):

Tarixiy baxshilar orasida Qodir baxshi, Ergash Jumanbulbul o'g'li an'analari kuchli ta'sir ko'rsatgan; keyingi avlodlar Dehqonobod dostonchilik maktabida ustozlar an'anasini davom ettirib kelmoqdalar.

O'zbekistonning janubida yashovchi ko'pgina baxshilar Sherobod dostonchilik maktabi bilan bog'liqdir. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining bir necha tumanlari, Tojikiston va Turkmanistonning janubiy, qisman Shimoliy Afg'oniston (o'zbeklar ko'p yashaydigan) hudud sarhadlarida yetishib chiqqan yuzlab baxshilarni birlashtirgan dostonchilik maktabidir [1]. Sherobod dostonchilik maktabi tufayli Surxondaryo va Qashqadaryo dostonchilik an'alarini izchil rivojlanishi bugungi kunlarda ham davom etmoqda [2, 33-b].

Sherobod dostonchilik baxshilari shogird yetishtirishda, shogird tayyorlashda juda e'tiborli bo'lganlar. Chunki, og'zaki yaratilib kelingan dostonlar avloddan-avlodga faqat shu yo'l bilangina yetib borgan. Bu maktab an'alarini

Dehqonobod dostonchilik vakillari ham ustozlari Qodir baxshidan o'rganganlarini yosh avlodga yetkazib davom ettirib kelmoqdalar.

XIX asrning II yarmi va XX asr boshlarida yashagan bu maktabning mashhur vakili Shernazar Beknazar o'g'li bir qancha shogirdlar yetishtirganlar. Mardonaqul Avliyoqul o'g'li, Umir Safar o'g'li, Normurod baxshi, Ahmad baxshi, Nurali Boymat o'g'li, Mamadrayim baxshi, Bo'riboy Ahmad o'g'li, Yusuf O'tagan o'g'li kabi o'nlab dostonchilar shu maktabga birlashadi va ulardan bir qancha dostonlar yozib olingan. Bu baxshilar repertuariga nazar tashlar ekanmiz, dostonchilikning nisbatan badiiy tafakkurning uncha rivojlanmagan shakllariga duch kelamiz [6, 239-b].

Sherobod dostonchiligi maktabi vakillaridan yozib olingan “Oltin qovoq”, “Malla savdogar”, “Zayidko'l”, “Ollonazar Olchinbek”, “Sherali”, “Kelinoy” kabi qator dostonlar O'zbekistonning boshqa joylarida yashab o'tgan baxshilar repertuarida uchratmaysiz.

Qashqadaryo dostonchilik maktabining boshqa maktablardan farqli tomonlari:

- Xorazm uslubiga nisbatan kamroq lirik, ko'proq epik;
- Farg'ona – Toshkent maktabiga qaraganda ohang salobatliroq va qahramonlik urg'usi kuchliroq.

Matn va badiiy til dostonlar xalqona tilda, ammo badiiy jihatdan yetuk tarzda ijro etiladi.

Tilga xos jihatlar:

- mahalliy Qashqadaryo shevasi unsurlari;
- arxaik so'zlar va iboralar;
- ramziy tasvirlar (ot, qilich, tog', yo'l obrazlari).

Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo viloyatlaridagi poetik maktablar ham o'zaro yaqin aloqada bo'lganlar. Masalan, Shahrisabzlik Zokir shoir Qo'chqorov narpaylik Islom shoirning shogirdidir. U ustozning repertuaridagi asarlardan 35 terma, 7 doston (“Alpomish”, “Kuntug'mish”, “Zulfizar”, “Hiromon”, “Orzugul”, “Bo'tako'zoyim”, “Oymalika”) o'rganganlar bundan tashqari do'mbira tuzilishini,

nusxasini ham Islom shoirdan o'rgansa-da, Qashqadaryo va Surxondaryo baxshilari do'mbirasini cherta olmaydi. Ayni vaqtda Samarqand baxshilari orasida Islom shoir Qashqadaryo bilan eng yaqin aloqada bo'lgan. Chunki ona avlodi Qashqadaryolik bo'lgan. Islom shoir bu vohaga tez-tez kelib turgan. Bu haqida o'zi shunday deydi [4]:

To'y qilsa chaqirgan Arg'onning cho'li,
Qo'ymay mehmon qilgan Qarshining eli.
Qarshining bor Qashqa degan daryosi,
Shu dostonni aytgan Islom bobosi [5].
She'riy tuzilma:

- 7–8 bo'g'inli va 11 bo'g'inli vaznlar;
- qofiya va radiflar ustuvor;
- takrorlar orqali drammatizm kuchaytiriladi.

Qashqadaryo baxshilar ham o'z kuylarini nag'ma deb ataydilar. Qozoq jirolari ijodidagi “nomad”, qadimgi yunonlardagi “Nom” (kuylarni asosini tashkil qiluvchi ohang) tushunchalari ham xuddi shunday mazmunda keladi.

Doston kuy-nomalarini baxshilarning o'zlari quyidagicha ta'riflaydilar. Qashqadaryo maktabi namoyandasi Qahhor baxshi Rahimov dostonlarda ishlatiladigan cholg'u kuylar ba'zida baxshi kuy, do'mbira kuy, ko'pincha o'z nomlari bilan Cho'poni noma, Ot haydash nomasi, Noma boshi deb yuritilishini va agar bu kuylar doston so'zlariga solib o'qilsa nomalar deyilishini ta'kidlaydi [1].

Nag'ma ijro etishda Qashqadaryo baxshilari juda mahoratli sozanda hamdir. Masalan, Farobiy, Ibn Sino, Xorazmiylarning risolalarida bu tizim notalarning o'rniga – barmoqlarning qo'yiladigan joyiga qarab pardalar bildirilgan.

Bosh barmoq (birinchi yoki ko'rsatkich barmoq) – **Sabboba**,
O'rta barmoq – **g'usta**,
Nomsiz barmoq – **binsir** ,
Jimjildoq – **xinsir** [3].

Qahhor baxshining o'zi bilan bo'lgan suhbatda shuni aytadiki, baxshi shogird chiqarishda juda injiq, ammo juda sabrli. Shogirdning birinchi darsida u dastlab baxshichilik, dostonlar, terma va laparlar haqida ma'lumotlar beradi. Keyingi darslaridan esa do'mbira cholg'usini qo'lda qanday tutish, pardani topish, dastlab ikkita barmoq bilan ijro etishni keyin to'rtta barmoq bilan ijro etishni o'rgatib undan so'ng shtrixlarni o'rgatib nag'malarga o'tiladi.

2 Quvnoqnoma

Baxshilar ijrosi Xudo tomonidan berilgan muqaddas ne'mat ovoz (yoki ovoz san'ati) deb qaralgan. Qadimdan eng kuchli va murakkab cholg'u inson ovozi deb qaralgan. Baxshi kuy va ohangi (talaffuz etilishi, kelib chiqishi, ijrosi, manbai)ga emas, balki borib yetadigan joyi (eshitilishi)ga qarab samoi deb yuritiladi. Samoining o'ziga esa – xushmavzun (muvofiq, mutanosib, go'zal) ovoz deb ta'rif beriladi. Inson ruhiyatiga beixtiyor ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan inson ovozi tovush foyda ham, ziyon ham keltirishi mumkin. Baxshilar bayramlar, to'ylar, tantanali voqealarda hamda xursandchiliklar, bazm-ziyofatlarda xalqning yonida turib o'z ijrolari bilan davralarni qizdirganlar.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, Qashqadaryo baxshichilik san'ati nag'ma – kuy va noma – og'zaki bayon (she'riy matn)ning o'zaro mutanosibligi, dutor ijrochiligi orqali matnni dramatik kuchaytirish, xalq maqollari, hikmatlar bilan boyitilgani, ritmik va kuychan uslubda ifodalanishi ijrodagi hissiyot, dinamika va

boshqa musiqiy ifoda vositalaridan foydalanishi kabi ijro texnikasi, repertuar tanlashi, avlod-dan-avlodga o'tishi kabi o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. "Baxshili el – yaxshili el", – deydi xalqimiz. Qashqadaryo to'y-u tomoshalari baxshilarsiz o'tmaydi. Musiqa san'atida ham xalq ijodida ham baxshilarning o'z o'rni va e'tirofi bor. Bu esa baxshichilik san'atini hali juda ko'p tasnif va tahlil qilishimiz imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Matyoqubov B. *Doston nomalari*. – Toshkent: Building Print, 2009. – 342 b.
2. "Doston ijrochiligi san'atini rivojlantirishda oliy ta'lim va baxshichilik san'atiga ixtisoslashtirilgan maktablar integratsiyasi" respublika ilmiy-amaliy konferensiya maqola Babanazarova G// "Qashqadaryo baxshichilik san'atining ijro xususiyatlari" nomli. – Toshkent, 2004.
3. Matyoqubov O. "Og'zaki an'anadagi professional musiqa asoslariga kirish". – Toshkent: O'qituvchi, 1970. – 342 b.
4. Ergashev A. *Qashqadaryo-Surxondaryo dostonchiligi*. – Toshkent: Fan, 2008. – 348 b.
5. Tilovov A. *O'zbek va tojik xalq eposi aloqalariga doir//Islom shoir va uning xalq poeziyasida tutgan o'rni*. – Toshkent, 1975.
6. Safarov O. *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. – Toshkent: Musiqa, 2010. – 368 b.

Musallam Abdujabbarova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasi mudiri,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
E-mail: abdujabbarovamusallam@gmail.com*

ALISHER NAVOIY IJODIDA SO'Z SAN'ATI VA BADIY TAFAKKUR MASALALARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada buyuk alloma Alisher Navoiyning merosida so'z san'ati va badiiyati xususida fikr-mulohazalar bildirilgan. Badiiy adabiyotning inson faoliyatini yoritishda Alisher Navoiyning o'ziga xos uslubda she'rlar yaratganligi ifodalangan.*

***Kalit so'zlar:** Alisher Navoiy, adabiy meros, badiiyat, so'z san'ati.*

THE ART OF THE WORD AND ISSUES OF ARTISTIC THINKING IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI

***Abstract.** This article explores the issues of the art of the word and artistic expression in the literary heritage of the great scholar and poet Alisher Navoi. It highlights Navoi's distinctive poetic style and his unique contribution to the representation of human experience and activity in artistic literature.*

***Keywords:** Alisher Navoi, literary heritage, artistic expression, art of the word.*

Bugun o'zbek xalqi tarixi va adabiyotida insoniyat ma'naviy taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgan ulkan mutafakkir shaxslarning me'rosiy manbalarini o'rganish alohida muhim o'rin tutadi. So'z san'ati, badiiy tafakkur masalasida Alisher Navoiyning ijodi va badiiy merosi benihoya ko'p bo'lib, bu merosni o'rganish uchun hali ko'p asrlar kerak bo'ladi. U adabiyot, san'at, tilshunoslik, tarix, falsafa, diniy ta'limotlar, tarjima san'atida ham o'z o'rniga ega alloma hisoblanadi. Birgina Alisher Navoiyning yuksak badiiyati xususida ko'plab mulohazalar yuritish mumkin. Buyuk mutafakkirlar ilm-u ma'rifatning, fan va madaniyatning qay bir sohasida faoliyat olib bormasinlar o'zlari yashagan xalqning, millatning faxr-u

iftixori bo'lib qoladilar. Zotan, “Navosoz ulusning navobaxshi bo'l” deb kuylagan ulkan so'z san'atkorining xalqimizning madaniy hayoti va taraqqiyoti tarixida katta ijodiy merosga ega ekanini butun dunyo e'tirof etmoqda [1].

Mutafakkir degan nom quvvayi hofizasi o'tkir, tafakkuri teran, falsafiy fikrlash tarzi keng, chuqur mushohada salohiyatiga ega bo'lgan iqtidorli insonlarga nisbatan ishlatiladi. Alisher Navoiyni mutafakkir shoir deb ulug'lashimizning sababi ham shunda. Shu bois, uni “Biz bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir” [2, 47-b], – deb sharaflangan. Alisher Navoiyning she'riyatga bo'lgan qiziqishi bolalik chog'larida o'tkazilgan mushoirlarda uyg'ongan. U o'zining “Majolisun nafois” asarida, uch-to'rt yoshlarida otasi uyushtirgan mushoirada o'tirgan vaqtda mashhur shoir Qosim Anvarning bir kichik baytdan iborat g'azalini yodlaganligini qayd qilgan. Bunday iqtidor egalarining hali bolaligidan ma'naviy kamolga yetganlarini Alisher Navoiyning yetti-sakkiz yoshidan she'r yoza boshlaganidan, 14–15 yoshida elga tanilganidan bilsak bo'ladi. Manbalarda ko'rsatilishicha, “Furqatingda za'faron uzra to'karman lolalar”, “Labing ko'rgach, iligim tishlarim har dam tahayyurdim” misralari bilan boshlanuvchi g'azalini Navoiy 14–15 yoshida yozgan ekan. Xondamirning guvohlik berishicha, ustoz Lutfiy sakkiz yoshdagi Alisherning:

Orazin yopqoch ko'zumdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh.

Matlasi bilan boshlanuvchi g'azalini eshitib, lol qolganini va uning turkiy va forsiyda bitgan ikki ming baytdan tashkil topgan shu g'azal bilan almashtirishga rozi ekanini aytadi. Navoiy 24 yoshidayoq “Badoye'-ul bidoya” (“Boshlang'ich ijodlar”) nomli birinchi devonini muxlislari tomonidan tuzilganini yaxshi bilamiz. Shu o'rinda “Navodirun nihoya” (“Eng nodir she'rlar”) nomli

ikkinchi devonning yaratilishi ham benazir ijodkorning sermahsul ijod namunalaridan sanaladi.

Navoiy badiiyatining gultoji hisoblangan, o'zbek adabiyoti tarixida katta burilish yasagan "Xamsa" asarini 1483–1485 (ikki yil) yozib bitilishi uni butun jahonga mashhur qildi.

Ma'lumki, "Xamsa" yozish Sharq xalqlari adabiyotida o'ziga xos an'anaga aylangan va bu sohada qirqqa yaqin qalam sohibi o'z ijodida sinab ko'rgan. Faqatgina Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylarning asarlari betakror asarlar sifatida tan olingan. Navoiy "Xamsa" sining qadr-u qimmatini shundaki, u turkiy tilda yozilgan edi. Navoiyning o'zi:

Forsiy o'ldi chu alarg'a,

Turkiy ila qilsam ani ibtido.

Forsiy el topti chu xursandlik,

Turk dog'i topsa barur mandlik, – deydi.

"Xamsa"dagi besh dostonlar – "Hayrat-ul abror" ("Yaxshilar hayrati") da fozil jamiyat va barkamol inson, insonni inson qilib ko'rsatadigan ezgu fazilatlar, yaxshilik va yomonlik, savob-u uvol, ezgulik va yovuzlik inson taqdiri orqali ko'rsatilsa, "Farhod va Shirin"da vafodorlik va qahramonlikning hayotiy tasviri kuylanadi, "Layli va Majnun"da esa ikki yoshning bir-biriga yozgan maktublarida sadoqat va ishonch tuyg'ularini tengsiz muqoyasalarda ifodalaydi, garchand ikki yosh jismonan bir-birlariga yetisholmasalar-da doston muhabbatning yorqin tasviri bo'lib o'quvchining yuragiga yetib boradi. "Sab' ai sayyor" sarguzasht syujetlar asosida axloqiy-ramziy pardada yozilgan doston sifatida, "Saddi Iskandariy"da shoh Iskandar o'limi oldidan o'z onasiga maktub yozib, shunday iltimos qiladi: "Va lekin meni tobutga yotqizgan paytingizda yoqut teshigidan ipni chiqazib qo'yilgani kabi, albatta, bir qo'limni tobutdan chiqazib qo'ying. Toki xaloyiq bu qo'lga hayrat ko'zi bilan emas, balki ibrat ko'zi bilan boqib, "Bu panjalar saf tortib, yer yuzini o'z qo'lga olgan edi,

mana endi bu qo'llar dunyodan shol kishining qo'liday quruq, chinorning yaproqsiz butog'iday bo'm-bo'sh ketayotir!" desinlar. Bu hol odamlar uchun ibrat maktabi bo'lib, dunyoni egallash mashg'ulotidan qo'llarini tortsinlar".

Navoiyning ulug'ligi – inson taqdiridagi eng kichik voqea hodisalarni ham katta ibrat sabog'i, hikmat darsi sifatida o'quvchiga yetkazolganidadir. Xalq orasida "Chor devon" deb nomlangan shoirning barcha turkiy she'rlarini o'z ichiga olgan "Xazoyin-ul maoniy" ("Ma'nolar xazinasi") she'riy asari ham bolalik ajoyibotlari, yigitlik sarguzashtlari, o'rta yosh voqeliklari, keksalik hikmatlarining o'ziga xos tasvirlaridan iborat edi.

Ota-ona inson hayotining charog'boni ekanini shoirning:

Boshni fido ayla ato qoshig'a,

Jismni qil sadqa ano boshig'a...[3, 5-b].

Satrlarida anglasak, ma'naviy barkamollikning timsoli bo'lmish, ota-onadan keyin o'zimizni qarzidor hisoblaganimiz ustoz hurmatini quyidagi satrlarda ko'ramiz:

Haq yo'linda kim senga bir harf o'qitmish ranj ila,

Aylamak bo'lmas ado aning haqqin yuz ganj ila [4, 28-b].

Alisher Navoiy inson umrini to'rt faslga taqqoslab shunday yozgan:

1. Yetti-sakkiz yoshdan yigirma yoshgacha bo'lgan davrni "bolalik chog'lari" deb atab, uni "umr fasllarining navbahori va hayot gulshanining gavhari" deb ta'riflagan hamda bu vaqtda bag'ishlangan she'rlarini "G'aroyib-us sig'ar" ("bolalik g'aroyibotlari") nomli asariga kirgizgan.

2. Yigirma yoshdan o'ttiz besh yoshgacha bo'lgan davrni "yigitlik zamoni" deb atab, uni "umrning yoz fasli va yigitlik bulog'i" deb sifatlagan. Bu davrdagi chog'larini "Navodirush shabbob" ("yigitlik nodirliklari") asarida keltirgan.

3. O'ttiz besh yoshdan qirq besh yoshgacha bo'lgan davrni "o'rta yoshli kunlar" deb qiyos qilgan. Bu davrni "umrning hazon fasli, ya'ni tiriklik chog'i" deb ta'riflaydi. Shu yosh davriga bag'ishlangan asari "Badoyil vasat" ("o'rta yoshlik go'zalliklari") deb nomlangan.

4. Qirq besh yoshdan oltmish yosh atrofigacha bo'lgan davrni “umrning qish fasli” deb atagan. “insonning odam yo'liga kirib, zamon ahli bilan xayrlashadigan vaqti” deb ta'riflaydi. Bu haqida uning “Favoid-ul kabir” (“qarilik paydolari”) deb nomlagan.

Vatanni sevmok, Vatan ravnaqi va taraqqiyotiga munosib hissa qo'shmoq Navoiy ijodining eng muhim va eng yuksak cho'qqisi hisoblanadi. Navoiy nazdida vatanni imoni bor inson ardoqlaydi va unga munosib bo'lishga harakat qiladi. Va mana shu g'oya, mana shu hikmat shoir umrining mazmunini, ijodining badiiy falsafasini belgilaydi. “G'urbatda g'arib bo'lib yurish ikkinchi do'zax hisoblanadi, vatanni sevish esa iymon nishonasidir”, – deb yozgan satrlar fikrimiz isbotidir.

Mutafakkir shoirning har bir satrida, har bir misrasida insonga mehr, yaxshilikka intilish, yiqilganni suyash, jo'mardlik va bag'rikenglik, chin insoniy fazilatlar bor bo'yi-basti bilan, teran falsafiy mushohadalarda bayon etiladi. Alisher Navoiyning “Arbain” asarida “Orangizda hech bir kimsa o'zi sevgan narsasini o'z birodariga ravo ko'rmaguncha imoni mukammal bo'lmaydi” mazmunidagi hadisni nazmda quyidagicha ifoda etadi:

Mo'min ermastur ulki imondin,

Ro'zg'orida yuz safo ko'rgay.

Toki qardoshiga ravo ko'rmas,

Har nakim o'ziga ravo ko'rgay [5, 6-b].

Xullas, Alisher Navoiy o'zbek adabiy adabiyotida yuksak badiiyatning o'z asarlari, she'rlarida aks ettirganki, bu jahon adabiyotida kamdan-kam uchraydi. Badiiyatdagi so'zlarning ko'pligi, yuksak mahorat bilan tasvirlanishi nafaqat o'zbek adabiyotida, balki jahonning bir necha adabiy muhitlarga ham o'z ta'siri o'tkazgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. *“Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy bog'i hududida Adiblar xiyobonini barpo etish to'g'risida”gi qarori*//*“Xalq so'zi” gazetasi* 2017-yil 18-aprel.
2. Karimov I. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.* – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
3. Alisher Navoiy. *Ibratli hikoyatlar va xislatli hikmatlar.* – Toshkent: Sano-standart, 2016. – 520 b.
4. Alisher Navoiy. *Hikmatlar.* – Toshkent: Sharq, 2006. – 88 b.
5. Bahodir K. *Hazrat Navoiyga ehtirom.* – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016. – 88 b.

Шоира Рамазанова

кандидат филологических наук,
доцент кафедры «Узбекская и мировая филология»
Государственного института искусств и культуры Узбекистана,
E-mail: shoira-ramazanov@mail.ru

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ СФЕРЫ ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются методологические основы преподавания мировой литературы в системе высшего образования в сфере искусства и культуры. Анализируется её роль в формировании профессионального и мировоззренческого потенциала будущих специалистов в условиях глобализации и трансформации образовательных приоритетов. Обосновывается необходимость интегративного и междисциплинарного подхода, а также применения современных педагогических технологий для повышения эффективности обучения.

Ключевые слова: Художественное образование, методика преподавания, междисциплинарный подход, системный анализ, компаративистика, литературная коммуникация

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHING WORLD LITERATURE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE ARTS AND CULTURE SPHERE

Abstract. The article examines the methodological foundations of teaching world literature in higher education institutions in the field of arts and culture. It analyzes the role of this discipline in the formation of the professional and worldview potential of future specialists in the context of globalization and the transformation of educational priorities. The necessity of an integrative and interdisciplinary approach, as well as the application of modern pedagogical technologies to enhance learning effectiveness, is substantiated.

Keywords: *art education, teaching methodology, interdisciplinary approach, systems analysis, comparative studies, literary communication.*

В современных условиях одной из приоритетных задач государственной культурно-образовательной политики Республики Узбекистан является формирование интеллектуально развитого, духовно зрелого общества, опирающегося на богатое наследие национальной и мировой культуры. В этом контексте особое значение придаётся роли художественной литературы как важнейшего средства формирования мировоззрения личности. Выступая на IV съезде молодёжного общественного движения «Камолот», Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев подчеркнул недопустимость формирования сознания молодёжи под влиянием случайной, недостоверной и деструктивной информации, в отрыве от проверенных временем ценностей мировой и национальной литературы. Данная позиция на протяжении всего периода независимости остаётся одной из ключевых установок государственной политики в сфере образования и культуры [1, 5-с].

Известный литературовед Озод Шарафиддинов, переводя эссе Германа Гессе «Библиотека мировой литературы» и публикуя его в журнале «Jahon adabiyoti», рассматривал идеи немецкого мыслителя как концептуально-методологическую основу литературного образования. По мысли Гессе, подлинное образование представляет собой не замкнутый и ограниченный путь, а процесс духовного расширения личности, источник внутреннего роста и гармонии. Изучение мировой литературы открывает доступ к неисчерпаемому интеллектуальному и нравственному опыту человечества, накопленному в художественных образах, символах, идеях и философских обобщениях, передаваемых из поколения в поколение [2, 3–5-с].

Во все исторические эпохи искусство играло ключевую роль в формировании мировоззрения человека и становлении личности. Его воздействие обусловлено способностью пробуждать нравственные чувства,

формировать ценностные ориентиры, развивать эмпатию и эстетическое восприятие мира. Не случайно Л. Н. Толстой неоднократно подчёркивал, что подлинное искусство способно передавать человеку исключительно добрые и возвышенные чувства [3, 231-с]. В этом ряду художественная литература как искусство слова занимает особое место. Крупнейшие философы, мыслители и общественные деятели указывали, что без чтения и приобщения к литературе невозможно полноценное интеллектуальное, культурное и творческое развитие личности [2, 3–5-с].

Современная система образования в сфере искусства и культуры функционирует в условиях глобализации и требует от будущих специалистов целостного представления о человеке, обществе и культурных процессах. В этой связи подготовка кадров не может ограничиваться исключительно профессионально-прикладными дисциплинами; она должна опираться и на фундаментальные гуманитарные знания. Одним из важнейших компонентов такой подготовки является изучение мировой литературы, обладающей значительным мировоззренческим и интегративным потенциалом [4, 15–18-с].

В рамках теоретических занятий по мировой литературе студенты осваивают не только историко-литературный материал, но и осознают литературу как непрерывный культурный процесс. Анализ произведений различных эпох позволяет проследить изменения в системе ценностей, представлениях о человеке, его внутреннем мире, социальных и философских проблемах [4, 42–45-с]. В процессе обучения внимание уделяется не только биографиям писателей и их художественному наследию, но и тем дискуссионным вопросам, которые волновали интеллектуалов разных эпох. Так, в произведениях и трактатах мыслителей эпохи Просвещения – Д. Дефо, Г. Филдинга, Дж. Свифта, Д. Дидро, Вольтера – отражены новые подходы к пониманию человеческой природы, воспитания и общественного прогресса [2, 4–5-с]. Изучение художественных и философских текстов позволяет глубже понять социальную среду, в которой жил автор, особенности мышления эпохи,

представления о возможностях и ограничениях человека, а также пути поиска истины. Дисциплины художественно-творческого цикла – актёрское мастерство, режиссура, сценическая речь, драматургия, история театра и кино – во многом пересекаются с предметным полем мировой литературы, что подчёркивает их внутреннюю взаимосвязь и методологическое единство.

В условиях цифровизации, стремительного развития интернета и технологий искусственного интеллекта особенно остро встаёт проблема мотивации молодёжи к чтению художественной литературы. В этой связи от преподавателя требуется не только глубокое знание собственной дисциплины, но и ориентация в смежных гуманитарных науках, а также понимание современных культурных процессов в театре, кино и медиасреде [5, 279-с]. Дискуссии о судьбе литературы в современном мире, начатые ещё в конце XX века, сохраняют актуальность и сегодня. По мнению многих исследователей, несмотря на трансформацию форм коммуникации, книга не утрачивает своей сущностной роли. Умберто Эко подчёркивал, что литература, подобно эпохе Л.Н.Толстого, продолжает обобщать фундаментальный человеческий опыт и осмысливать проблемы жизни и смерти [5, 279-с]. Вместе с тем кризис читательской культуры ставит под угрозу преемственность духовного опыта, накопленного человечеством [2, 3–5-с].

Изучение мировой литературы способствует более глубокому пониманию исторического контекста, национальной специфики, менталитета, психологии и культурных традиций различных народов. Студенты творческих направлений – актёрского искусства, кино, телевидения, звукорежиссуры – в процессе профессиональной подготовки неизбежно обращаются к литературным источникам. Так, при постановке пьесы К.Готци «Турандот» недостаточно лишь выучить текст и сценическое действие; необходимо учитывать историко-культурный контекст, полемику драматурга с традицией *commedia dell'arte*, использование мифологических и фольклорных мотивов, специфику восточного колорита и систему художественных образов.

Осмысление этих аспектов позволяет будущему артисту не просто воспроизводить текст, но интерпретировать его творчески и осознанно [4, 110–115-с].

Следует отметить, что в последние годы в учебных планах ряда направлений Государственного института искусств и культуры Узбекистана объём преподавания мировой литературы существенно сокращён. В некоторых образовательных программах дисциплина полностью исключена, в других – объединена с курсом узбекской литературы и преподаётся в ограниченном объёме. Подобная практика вызывает обоснованные сомнения, особенно на фоне международного опыта. Сокращение гуманитарных дисциплин нередко оправдывается увеличением часов по специальности, однако преподаватели профильных кафедр отмечают недостаточный уровень читательской культуры, узость кругозора и слабое развитие аналитического мышления у студентов.

Следовательно, обеспечение полноценного преподавания литературных дисциплин в системе высшего образования является важным условием формирования не только профессионально подготовленного специалиста, но и всесторонне развитой, мыслящей личности. Курс мировой литературы позволяет сопоставлять культурные традиции разных народов, осмысливать их сходства и различия, формируя у студентов способность к межкультурному диалогу.

Совершенствование преподавания литературы предполагает отказ от формального изложения материала и репродуктивных методов обучения. Эффективными являются современные педагогические подходы – системный анализ, литературная коммуникация, компаративистика, а также использование инновационных технологий, включая интеллектуальные карты (mind mapping) и интерактивные формы работы. Их применение в теоретических и практических занятиях способствует повышению познавательной активности и качества усвоения материала [6, 185–187-с].

В соответствии с постановлением Президента Республики Узбекистан от 1 февраля 2019 года, направленным на повышение качества высшего образования и внедрение инновационных методов обучения, особое внимание уделяется развитию самостоятельного мышления студентов и использованию интерактивных образовательных технологий [1, 3-с].

Реализация этих задач предполагает переосмысление подходов к преподаванию литературных дисциплин. Наряду с накопленным отечественным опытом необходимо систематически изучать и внедрять лучшие зарубежные практики. Современные научные тенденции, в частности развитие социальной (культурной) антропологии, ориентируют образование на понимание человека как центральной ценности культуры. В этом контексте интегративный подход в системе художественного и культурного образования представляется наиболее продуктивным.

Использованная литература

1. *Постановление Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по повышению качества образования в высших образовательных учреждениях и обеспечению их активного участия в реализуемых в стране масштабных реформах» от 1 февраля 2019 года.*
2. *Мировые писатели о литературе. – Ташкент: Маънавият, 2010. – 390 с.*
3. *Толстой Л. Путь жизни. – Москва: Республика (серия Библиотека этической мысли), 1993. – 432 с.*
4. *Зинченко В., Зусман В., Кирнозе З. Методы изучения литературы. Системный подход: учебное пособие. – Москва: Флинта; Наука, 2002. – 200 с.*
5. *Эко У. От Интернета к Гутенбергу//Общество и книга: от Гутенберга до Интернета. – Москва: Традиция, 2000. – 365 с.*

6. Махмудова С. «Использование интеллектуальных карт при преподавании модуля Мировая литература»//Вестник Государственного института искусств и культуры Узбекистана. – Ташкент. – 2019. – № 4. – С. 185–187.

Bibiaysha Kudaybergenova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Folklor va etnografiya" kafedrası dotsenti
E-mail: kudaybergenova1963@gmail.com*

QORAQALPOQ FOLKLOR SAN'ATI VA MADANIYATINING SHAKLLANISH TARIXI

***Annotatsiya.** Maqolada Qoraqalpoq folklor san'ati va madaniyatining shakllanish tarixi, milliy qadriyatlar va an'analarning zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimidagi o'rni tadqiq etilgan. Xalqning ko'chmanchi turmush tarzi, urf-odatları, qo'l san'ati va folklor merosining yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** Qoraqalpoq folklori, milliy madaniyat, tarixiy meros, urf-odatlar, ta'lim-tarbiya.*

HISTORY OF THE FORMATION OF KARAKALPAK FOLKLORE ART AND CULTURE

***Abstract.** The article examines the formation history of Karakalpak folklore art and culture, the role of national values and traditions in the modern education system. The nomadic lifestyle of the people, customs, handicrafts and the importance of folklore heritage in youth education are highlighted.*

***Keywords:** Karakalpak folklore, national culture, historical heritage, customs, education.*

Qoraqalpog'iston Respublikasi o'zining boy tarixi va madaniyatiga ega bo'lib, jahon sivilizatsiyasida alohida o'rin egallaydi. Umuman olganda, qoraqalpoq xalqlari urug'-qabila shaklida yashagan, bunday qabilalar yuzdan ortiq bo'lgan holda, o'zining betakror qadriyatlariga tayanib, o'zligini anglashga intilgan xalqdir. Qoraqalpoq xalqining ijtimoiy-tarixiy jarayonda rivojlanishi tahlilidan ma'lum bo'lishicha, o'zligini anglash va axloqiy bilimlari va ota-bobolaridan meros bo'lib qolgan udumlari hamda urf-odatlarida shakllangan normalar orqali

boshqarilib kelgan. Qoraqalpoq xalqi o'z san'atining kuy-qo'shiqlari, jarangdor ovozlari bilan dunyo taniydigan darajaga kelgan. Yangi O'zbekistonning hozirgi rivojlanishi to'plagan tajribani har tomonlama o'rganishni keyingi taraqqiyot uchun, ijobiy va ibratli foydalanishni taqozo etadilar. Shu jihatdan, Qoraqalpog'iston madaniy aloqalari tarixi katta ilmiy ahamiyatga egaligi bilan dolzarb hisoblanadi.

Tarixdan ma'lumki, o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining taqdiri yaqinligi, o'zaro munosabatlari, iqlim sharoiti, madaniy an'analari tarixiy jarayonlarning ta'sirida bir-biriga yaqin bo'lganligi hammamizga ma'lum. O'zbekiston Respublikasini qaysi hududi, yoki sohasini rivojlantirish borasida qandaydir yangilik joriy qilinsa, eng avvalo, Qoraqalpog'istondan boshlanadi. Muhtaram Prezidentimizning Qoraqalpog'iston Respublikasiga bo'lgan alohida e'tiborini har bir so'zida va amaldagi islohotlarda chuqur his qilib turamiz. Masalan, Prezident Sh.Mirziyoyev qilgan ilk safarini ham aynan Qoraqalpog'iston Respublikasidan boshlaganlar, – deydi professor Qahramon Quranbayev.

Qoraqalpoq xalqi, O'rta Osiyo xalqlarining ichida eng qadimiylaridan biri bo'lib, mifologiya, etnik an'analari va milliy musiqiy madaniyatiga ega xalqdir. Uning rivojlanish tarixiy genezisiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, dastlab ular urug'-qabila davrini boshidan kechirib, har bir qabila o'zining oqsoqollarini saylab olgan holda, qabila a'zolari esa unga to'liq itoat etganlar. Shu sababdan qabila a'zolarining shaxsiy va ijtimoiy faoliyati bilan bog'liq bo'lib, urf-odat, marosimchilik, nikoh va diniy marosimlardan iborat barcha muammolarni "Odat" qoidalari asosida bajarilgan. Qoraqalpoq xalqlari qadimiy xalqlardan bo'lib, dastlab urug'-qabila shaklida yashab kelgan. Shu bois, milliylik millatning tarixi, qadriyatlari, an'analari, madaniyati, yashash tarzi yaqqol namoyon bo'lib, millatning yutuq va ijobiy tajribalarini o'rganish, ularni o'zlashtirish o'z milliyligini boyitish va rivojlantirishga katta ahamiyat kasb etadilar. Qoraqalpoq xalqining paydo bo'lish tarixi qanchalik uzoqqa borib taqalsa, uning milliy an'analari, urf-odatlari, marosimlari ham shunchalik teran tarixiy ildizga ega. Darhaqiqat, an'analari urf-odat, marosim va bayramlar xalqning, millatning ma'naviyati,

qadriyatlarning ajralmas qismidir. Chunki marosimlar har bir xalqning milliy qiyofasi va o'ziga xosligini ko'rsatadigan belgilaridan biridir. Qoraqalpoq xalqi o'zining urf-odatini, tarixini, san'ati va madaniyatini, bilimini, sevgi va muhabbatini, orzu-istaklarini shu davrga qadar namoyon etib kelmoqdalar. Har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyati, kelajagini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va an'analari, milliy va hayotiy qadriyatlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Qoraqalpoq xalqi ham o'zining boy tarixi va bir-biridan go'zal urf-odatlari, tili san'ati madaniyati bilan o'z o'rnini va obro'siga ega millatdir. Ularning hayot tarzi, urf-odatlari, dasturlari va xulq-atvorlari o'zgachaligi ko'chmanchi qoraqalpoq xalqi o'zining asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan o'ziga xos badiiy boyligini shakllantirgan. Bu xalq ota-bobolarining makon bosgan yerlarini kezib, ko'chib-ko'nganligiga qaramasdan, haqiqattan boy va takrorlanmaydigan o'zining tili va badiiy san'atini saqlab kelgan. Xalq o'zining orzu-umidlarini va qayg'ularini yaxshilik va yomonlik haqidagi tushunchalarini, o'z vatanini himoya qila oladigan jonkuyar yigit-qizlarining ertakdagidek qudratli botirligini doston va poeziyalarda, cheksiz qir-adirlarda jirlab, chiroyli va jo'shqin ovozlarda qo'shiqlar, o'yinlar, urf-odat marosimlar bilan an'anaga aylanib, hayot bilan birga zamonaviy tus olib kelgan. Ularning turmush tarzida chorvachilik bilan shug'ullanib, qayerga ketishsa, o'zlari bilan suruv-suruv mollarini oldiga solib haydab ketgan. Xuddi shu hayot tarzini san'at va an'analarda ham aks ettirgan. Qoraqalpoq ayol-qizlari 7-8 yoshlaridan qo'llariga igna-ip olib kashtachilik va tikuvchilik bilan shug'ullanib kelgan.

Bir-biridan go'zal va takrorlanmas san'at asarlarini yaratgan, qizlarimizning tikkan "ko'k ko'ynagi" turli xalqlar va Yevropa mamlakatlariga ham tarqalganlar. Hozirda Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus shahrida I.V.Savitskiy nomidagi davlat san'at muzeyida saqlanib kelmoqdalar. Mustabid tuzim davrida o'z tarixini, an'analari, madaniyatini, urf-odat qadriyatlarini o'rganishdan mahrum edilar. Milliy istiqlol mafkurasi asrlar davomida shakllangan ma'naviyatimiz, urf-odat an'analari va qadriyatlarni tiklash imkoniyati yaratildi. Bu milliy qadriyatlar ham millatning tarixi, yashash tarzi, milliy mentaliteti, rasm-rusumlari, urf-odatlar diniy

e'tiqodini o'z ichiga olar ekan, boshqa xalqlarnikiga o'xshamaydigan urf-odat, rasm-rusumlar, marosimlar va an'analar bilan tavsiflash hozirgi davr uchun ham katta ahamiyatga egadir.

Shuningdek, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning olib borayotgan siyosatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, eng avvalo, boy tarixiy-ma'naviy meros, milliy qadriyat, urf-odat va an'analar asosida milliy o'zligini anglash, milliy g'urur-iftixori yuksalgan, umuminsoniy qadriyatlar, zamonaviy texnologiyalar, ilm-fan yutuqlari asosida dunyoqarashi shakllangan barkamol avlodni tarbiyalashni ko'zda tutganlar.

Shu sababli, O'zbekistondagi barcha o'zgarishlarning negizi hisoblangan ta'lim-tarbiya tizimida tub islohotlar olib borilmoqda. Ayni vaqtda Yangi O'zbekistonimizni yanada rivojlantirishda, ta'lim-tarbiya sohasi, shubhasiz, ular orasida alohida ahamiyatga ega. Chunki xalqimizning ertangi kuni bugun voyaga yetayotgan avlod taqdiri bilan uzviy bog'liqdir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Qoraqalpoq miliy an'analari urf-odat va marosimlari o'sib borayotgan yoshlar tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Qoraqalpoq folklor san'ati, madaniyatining shakllanish tarixi va nomoddiy merosi millatning o'ziga xosligini ifodalab, uning kelib chiqish tarixi, turmush tarzi, jamiyat va insonlar o'rtasidagi umuminsoniy fazilatlarni o'z ichiga olgan holda yetishib kelayotgan har bir farzand o'z tarixidan va urf-odat marosimlaridan faxrlanib kelgusi avlodga yetkazish bilan birga ularni qadrlash, avaylab asrash va boyitish yo'lidan bormog'i lozim. Qoraqalpoq folklor san'ati va madaniyati kadrlarni tarbiyalashda unumli foydalanish ta'lim-tarbiyaning ta'sirini oshirishda yetakchi omillardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947 son Farmoni.

2. Mirziyoev Sh. *Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz.* – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
3. Qurbanova U., Kudaybergenova B., Qobilov N. *Yakkaxon qo'shiqchilik.* – Toshkent: Barkamol fayz media, 2014. – 180 b.
4. Ayymbetov Q. *Xalq danaligi'yi.* – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988. – 149 b.
5. *Qaraqalpaq folklori. Ko'p jildli.* – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988. – 409 b.
6. Kudaydergenova B. *Yakkaxon qo'shiqchilik.* – Toshkent: Barkamol fayz media, 2023. – 180 b.

Bobur Abdurahimov

Namangan davlat universiteti
“An'anaviy xonandalik va cholg'u
ijrochiligi” kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: abdurahimovb65@gmail.com

XALQ QO'SHIQLARIDA MILLIY QADRIYATLARNING BADIY-G'OYAVIY IFODASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalq qo'shiqlari orqali inson hayotining asosiy jabhalarida o'zining inkor etolmaydigan madaniy, axloqiy, badiiy va estetik tafakkurini namoyon bo'lishi, yosh avlod tarbiyasida aks etishi va asrlar osha qiymatini yo'qotmasdan saqlanib kelayotganligi xususida atroflicha tahlil olib borilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, madaniyat, erksevar, badiiy, xalq og'zaki ijodi, dolzarb, variantlilik, og'zaki uzatish, kodlar, ijtimoiy-axloqiy.

THE ARTISTIC AND IDEOLOGICAL EXPRESSION OF NATIONAL VALUES IN FOLK SONGS

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of how folk songs embody the inalienable cultural, moral, artistic, and aesthetic worldview of a people across the fundamental spheres of human life. It examines the ways in which these values are reflected in the upbringing of the younger generation and how they have been preserved over centuries without losing their significance. The study emphasizes the enduring relevance of folk songs as a vital component of national identity and spiritual heritage.

Keywords: globalization, culture, freedom-loving spirit, artistic expression, folklore, relevance, variability, oral transmission, codes, socio-moral values.

Bugungi globallashuv jarayonlarida har qanday xalqning o'z tarixiy xotirasi, madaniy merosi va milliy qadriyatlariga e'tibor yanada ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, o'zbek xalqining ko'p asrlik madaniy xazinasini bo'lgan og'zaki xalq ijodi, xususan, xalq qo'shiqlari – xalq ma'naviy dunyosining teran qatlamlarini, estetik

tafakkurini va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi betakror badiiy manba sifatida muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Xalq qo'shiqlari orqali avlodlardan avlodga uzatilgan ruhiy meros, urf-odatlar, axloqiy-me'yorlar, ijtimoiy ong va ma'naviy tamoyillar milliy identiklikni shakllantirishda o'ziga xos vosita bo'lib xizmat qilgan.

Milliy qadriyatlar har bir xalqning ijtimoiy hayotida muhim o'rin egallaydi. Ular xalq ruhiyatining, tarixiy tajribasining, dunyoqarashining mahsuli bo'lib, jamiyat barqarorligi va shaxs tarbiyasida tayanch bo'lib xizmat qiladi. Xalq qo'shiqlari esa bu qadriyatlarni nafaqat ifodalaydi, balki ularga badiiy-g'oyaviy jilo berib, xalq ongiga chuqur singdiradi. Ular hayotiy haqiqatga asoslangan holda insoniyatning umumiy ma'naviy tajribasini milliy ruh bilan uyg'unlashtirib, o'zbek xalqining estetik ideallarini mujassamlashtiradi.

Xalq qo'shiqlari o'z ifoda vositalarining badiiy kuchi, g'oyaviy teranligi bilan ajralib turadi. Biz bugun global jamiyatda yashayapmiz. Tilimizga, madaniyatimizga, o'zligimizga bo'layotgan ma'naviy tahdid ko'lami ham globaldir [1, 9-b].

Ular orqali xalq g'ami, umidi, orzusi, iztirobi, kurashi, sabr-toqati, erksevarligi va fidoyiligi kabi ijtimoiy-axloqiy holatlar ifodalanadi. Xususan, xalq qo'shiqlarida vatanparvarlik, sadoqat, halollik, mehnatsevarlik, ayol siymosiga hurmat, mehr-oqibat va sabr kabi qadriyatlar yuksak badiiy vositalar bilan tasvirlanadi. Shu jihatdan ham xalq qo'shiqlari faqat san'at mahsuli emas, balki tarixiy, ijtimoiy, madaniy va axloqiy qadriyatlar ombori sifatida ham ilmiy tahlilga loyiqdir. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 20-yanvardagi O'RQ-668-son "Madaniy faoliyat va madaniyat tashkilotlari to'g'risida"gi qonuni ushbu ko'p yillik qadriyatlarni qonunan muhofaza qilishda asosiy kuch sifatida xizmat qiladi.

Bugungi kunda milliy madaniyatimizni asrash, yosh avlod ongida sog'lom ijtimoiy-ma'naviy tamoyillarni shakllantirish, g'oyaviy immunitetni mustahkamlash dolzarb masalaga aylangan. Ayniqsa, globallashtirish, axborot tahdidlari, ma'naviyatsizlik, ommaviy madaniyat bosimi kuchayib borayotgan bir paytda xalq og'zaki ijodidagi, jumladan, xalq qo'shiqlaridagi milliy qadriyatlar asosida

tarbiyaviy ishlar olib borishning ilmiy-nazariy asoslarini chuqur o'rganish va ularni amaliyotga tatbiq etish zarurati ortmoqda. Shu sababli, xalq qo'shiqlari orqali milliy qadriyatlarning badiiy-g'oyaviy ifodasini ochib berish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Xalq og'zaki ijodi – bu biror muallifga tegishli bo'lmagan, avloddan-avlodga o'tib kelgan, xalqning ijtimoiy-madaniy tajribasini, estetik qarashlarini, urf-odat va an'analarni mujassamlashtirgan badiiy ijod shaklidir. Bu turdagi ijodiy faoliyat xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ruhiy-axloqiy mezonlarini ifodalovchi yirik madaniy qatlam hisoblanadi [1, 17-b]. Xalq og'zaki ijodi, xususan, xalq qo'shiqlari o'zining quyidagi badiiy-funksional xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- ✓ kollektivlik – bu asarlar bir shaxs tomonidan emas, balki butun xalq ijodiyoti asosida yaratiladi;
- ✓ variantlilik – asarlar hududlar, lahjalar va zamonlarga ko'ra turli shaklda mavjud bo'lishi mumkin;
- ✓ og'zaki uzatish – yozma manbadan emas, balki eshitib va yodlab olish orqali saqlanib kelgan;
- ✓ simvolilik va obrazlilik – xalq og'zaki ijodi timsollar va ramzlar orqali fikr ifoda etadi;
- ✓ didaktik yo'naltirilganlik – odatda o'rgatuvchi, ibratli, tarbiyaviy xususiyatga ega bo'ladi.

O'zbek xalq qo'shiqlari, o'zbek xalqining tarixiy tafakkuri, mehnat faoliyati, dunyoqarashi va ijtimoiy g'oyalarini badiiy til orqali ifoda etish vositasi bo'lib xizmat qilgan. Xalq qo'shiqlari o'zining badiiy soddaligi va g'oyaviy teranligi bilan har doim xalq ongining ifoda shakli sifatida ustuvor bo'lib kelgan.

Milliy qadriyatlar – bu muayyan xalqning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida aks etadigan, shaxs va jamiyat hayotini tartibga soluvchi axloqiy, estetik, mafkuraviy va madaniy tamoyillar tizimidir. Ular xalq hayotining turmush tarzi, urf-odatlari, diniy e'tiqodi, tarixiy xotirasi, ona tili va madaniyatida mujassam bo'ladi.

O'zbek xalqining qadriyatlari, asosan quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Axloqiy qadriyatlar: halollik, sadoqat, sabr, kamtarlik, vijdon.
2. Oilaviy qadriyatlar: ota-onaga hurmat, mehr, o'zaro sadoqat, farzand tarbiyasi.
3. Ijtimoiy qadriyatlar: do'stlik, hamjihatlik, bag'rikenglik, odob.
4. Madaniy qadriyatlar: milliy urf-odatlar, san'at, adabiyot, xalq amaliy san'ati.
5. Vatanparvarlik qadriyatlari: Vatanga muhabbat, fidoyilik, jasorat, ozodlik.
6. Diniy qadriyatlar: imon, e'tiqod, diniy urf-odatlar.

Bu qadriyatlarning shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bilan bog'liq. Ular zardushtiylik, islomiy qadriyatlar, turkiy dunyoqarash, Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy singari mutafakkirlar ta'sirida shakllangan. Shu bilan birga, qadriyatlar har doim xalqning og'zaki ijodi – dostonlar, maqollar, va ayniqsa, xalq qo'shiqlari orqali ongga singdirilib kelgan [1, 60-b].

Xalq qo'shiqlari qadriyatlarni faqat aks ettiribgina qolmay, ularni xalq ongiga estetik shaklda singdiradigan madaniy vositadir. Ular xalqning real hayotidan, tarixiy voqealardan, ijtimoiy jarayonlardan ozuqa olgan holda, zamon va makon o'zgarishlariga mos ravishda o'zgarib borgan. Shu sababli ularni tarixiy-madaniy kontekstda o'rganish lozim.

Qadriyat tushunchasi inson faoliyatining yo'naluvchanligini, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi asosiy mezon va axloqiy-me'yoriy asoslarini ifodalaydi. Qadriyatlar nafaqat shaxsning, balki jamiyatning ma'naviy tuzilmasini ham belgilaydi. O'zbek xalq qo'shiqlari qadriyatlar tizimini ifodalovchi badiiy vosita sifatida mehnat, halollik, fidoyilik, vatanga muhabbat, ota-onaga hurmat, sadoqat, ayollar sha'ni kabi qadriyatlarni uzatadi.

Xalq qo'shiqlari orqali qadriyatlar avloddan-avlodga qanday o'tadi?

Xalq og'zaki ijodi, ayniqsa, qo'shiqlar orqali qadriyatlar quyidagi usullar bilan uzatiladi:

1. Ritmik struktura orqali esda saqlanadigan shaklda kodlanadi.

2. Obrazlar vositasida ma'naviy mazmun yuklanadi (masalan, "Ko'zlaring o'q" iborasi orqali muhabbat, xavf, hayajon ifodalanadi).

3. Qahramonlar modeli orqali axloqiy namunalar yaratiladi (masalan, "Oshiq G'arib", "Alpomish").

4. Madaniy matnlar orqali ularning kodlari qayta-qayta takrorlanadi.

Xalq qo'shiqlari, ayniqsa "alla", "do'ppi tikdim", "o'lan" turlarida tarbiyaviy model sifatida ishlaydi. Bular go'daklikdan boshlab ma'naviy immunitetni shakllantiradi. Til va estetik didni rivojlantiradi va ijtimoiy munosabat me'yorlarini uzatadi [1, 44-b]. Masalan, "Alla"larda ona muhabbati va mehribonlik qadriyatlari bo'y-basti bilan namoyon bo'ladi:

Alla-alla, bolam yot,

O'zing ulg'ay, yurtga bot...

Bu obrazlar orqali bola ongiga mehnatsevarlik, yaxshilik qilish, onani sevisish kabi qadriyatlar singdiriladi.

O'zbek xalq qo'shiqlarida aks etgan qadriyatlar – bu etnik identiklikning ifodasidir. Xalq qo'shiqlari orqali madaniy kodlar (kuy, ritm, matn, voqealar), mahalliy-axloqiy model (masalan, oila, ayol erkak rollari), tarixiy voqealar xotirasi (masalan, "Jangnoma" yo'nalishidagi qo'shiqlar) saqlanadi.

Xalq qo'shiqlari ushbu vorisiylik tizimining og'zaki shakli, badiiy ifodasi, emotsional kuchi orqali ishlaydi.

Qadriyatlarni uzatishda mediatsiya mexanizmlari kundan-kunga takomillashib, qadriyatlarni uzatish tizimida faol ishtirok etmoqda.

Bugungi kunda qadriyatlar uzatish jarayoni endilikda mediatsiyalashgan (vositachilik asosidagi) shaklga ega bo'lib bormoqda. Bu jarayonlar OAV, madaniy marosimlar (to'y, aza, bayram), maktabgacha ta'lim va maktab darslari orqali amalga oshmoqda.

Xalq qo'shiqlari milliy qadriyatlarni saqlashda quyidagi asosiy ijtimoiy-madaniy funksiyalarni bajaradi:

1. Axloqiy-tarbiyaviy funksiya: halollik, fidoyilik, sadoqat, sabr-toqat singari qadriyatlarni ulug'laydi.
2. Tarixiy xotira funksiyasi: tarixiy voqealar va shaxslar xotirasini saqlaydi (masalan, "Tohir va Zuhra", "G'oz" qo'shiqlari).
3. Ma'naviy identifikatsiya funksiyasi: xalq kimligini, o'zligini anglash vositasi sifatida xizmat qiladi.
4. Emotsional-psixologik funksiya: xalqning dardini, orzusini, sevinchini ifodalaydi.
5. Estetik tarbiya funksiyasi: go'zallikni anglash, badiiy didni shakllantirishga yordam beradi.

Masalan, xalq qo'shiqlaridagi quyidagi satrlar halollik va sabr-toqat g'oyalari aks ettiradi:

"Halol bo'lgan to'ydan baraka ketmas,
Sabrli dildan qayg'u o'tmas..."

Bu misralar xalq orasidagi eng muhim axloqiy qadriyatlarni ko'rsatadi. Bundan tashqari, oilaviy qadriyatlar haqida kuylangan qo'shiqlarda ayol siymosining pokligi, ona hurmati, mehr-oqibat g'oyalari ustuvor o'rin tutadi:

"Ona dardi yurakda,
Ko'z yosh bo'lib oqadi..."

Shuningdek, xalq qo'shiqlari orqali tarbiyaviy qadriyatlar yosh avlodga yetkaziladi, bu esa madaniy vorisiylikni ta'minlaydi.

Xalq qo'shiqlari milliy qadriyatlar ichida eng yuksak o'rin egallagan vatanparvarlik va ozodlik g'oyalari teran estetik shaklda ifoda etadi. Tarixiy bosqinchilik davrlarida xalq ozodlik uchun kurashgan, bu kurash ruhiy-madaniy merosda, ayniqsa, xalq qo'shiqlarida o'z aksini topgan. Qo'shiqlarda vatanni sevish, unga sodiqlik, jasorat, fidoyilik va g'urur bilan bog'liq obrazlar orqali milliy ruh ifoda etilgan.

Masalan, "G'oz" nomli xalq qo'shig'ida yurt himoyasiga chiqqan jasur yigitlar qahramon sifatida tasvirlanadi. Unda quyidagi satrlar mavjud:

“G‘ozi yigit bo‘lding endi,
Dushman yo‘liga to‘p solding endi...”

Bu kabi misralar xalq ongida erkinlik va jasoratni qadrlash hissini mustahkamlaydi. Tarixiy voqealarga asoslangan ayrim qo‘shiqlarda mustamlaka davrida xalqning qarshilik kayfiyati, ozodlik istagi ochiq va ramziy shakllarda ifodalanadi.

Xalq qo‘shiqlarida mehr-oqibat, sadoqat, oila muqaddasligi kabi qadriyatlar o‘ziga xos lirizm bilan kuylanadi. Ayol va erkak o‘rtasidagi pok muhabbat, ota-onaga bo‘lgan hurmat, farzandlar baxti yo‘lidagi fidoyilik xalqimiz uchun doimiy axloqiy mezon bo‘lib kelgan. Qo‘shiqlarda bu qadriyatlar kuchli obrazlar, sadolar va metaforalar orqali ifoda etiladi.

Masalan, turmush og‘irliklarini yengayotgan ayol obrazini tasvirlovchi qo‘shiqlarda mehr, sabr, sadoqat kabi qadriyatlar o‘z ifodasini topadi:

“Yig‘lamayin, kelin qiz, sabrli bo‘l,
Sabr etgan doimo davlatli bo‘l...”

Shuningdek, er-xotin o‘rtasidagi sadoqat quyidagi misralarda yorqin tasvirlanadi:

“Yorim ketdi, ko‘zim nam,
Yuragimda o‘rtanib kuyaman...”

Bu kabi lirika janridagi qo‘shiqlar xalq axloqiy qarashlarining madaniy timsoli sifatida xizmat qiladi.

Mehnatsevarlik, halollik, sabr-toqat o‘zbek xalqining tarixiy mentalitetida chuqur ildiz otgan qadriyatlar sirasiga kiradi. Aynan xalq qo‘shiqlari ana shu qadriyatlarni ulug‘lovchi badiiy makon bo‘lib xizmat qiladi. Dehqon, hunarmand, chorvador obrazlari orqali mehnatning shon-shuhrati ulug‘lanadi, halollik esa oliy axloqiy mezon sifatida ko‘rsatiladi.

Quyidagi satrlar bu g‘oyalarni aniq ifodalaydi:

“Yer haydovchi qo‘lim loy,
Halol yebman halol toy...”

Shuningdek, og'ir sharoitda mehnat qilgan odamlar haqida kuylangan qo'shiqlar hayotga ijobiy munosabatni, sabr bilan har narsaga erishish mumkinligini targ'ib qiladi:

“Qo'limda quloch, yuragimda umid,
Yerga suyanib yashar halol xalq”.

Bu obrazlar xalq ongida mehnatni muqaddaslashtirish orqali ma'naviy barkamollikni shakllantirgan.

O'zbek xalq qo'shiqlarida diniy axloq va tasavvufiy g'oyalar ham chuqur ifoda etilgan. Bu qo'shiqlarda Allohga ishonch, taqvo, sabr, tavoze, qanoat va oxirat haqidagi tasavvurlar ramziy uslubda ifoda etiladi. Ayniqsa, Yassaviylik ta'siridagi qo'shiqlarda tasavvufiy ohanglar, “sabrli bo'l”, “halol bo'l”, “kamtar bo'l” kabi g'oyalar ustuvor bo'ladi.

Ko'plab xalq qo'shiqlari quyidagi diniy-ma'naviy qadriyatlarni ifoda etadi:

- ✓ Allohga ishonch: “Yaratganga suyanaman, chidayman dardlarga...”
- ✓ qanoat: “Bo'lsa ikki nonim, birini bersam – baraka bo'ladi...”
- ✓ tavakkal: “Taqdirga roziman, har ishda hikmat bor...”

Bu kabi diniy ruhiy g'oyalar xalq ongida sabr, qanoat, vijdonlilik va rahm-shafqat tuyg'ularini mustahkamlaydi.

O'zbek xalq qo'shiqlarida ayol siymosi – onalik, mehribonlik, sabr, fidoyilik, go'zallik va iymon ramzi sifatida kuylanadi. Ayniqsa, ona haqida aytilgan qo'shiqlar xalqimizda ayolga bo'lgan chuqur hurmat va ehtiromni ifodalaydi.

Masalan:

“Ona yuragida shifodir dardga,
Ko'z yoshing daryo, joning gardga...”

Bu misralarda ona timsoli hayotiy kuch, mehr, bag'rikenglik timsoli sifatida badiiy tasvirlanadi. Ayol obrazining yuksak darajadagi estetik talqini orqali xalqimizning genderga oid qadriyatlari, onalik hurmati, ayolga bo'lgan mehr-muhabbati ifodalanadi.

Shuningdek, “Kelin qo‘shiqlari”, “To‘y qo‘shiqlari”, “Ayrim xotin-qizlar aytgan lirik qo‘shiqlar” orqali ham ayollar o‘z ichki kechinmalari, ma’naviy ahvoli, oilaviy qadriyatlar haqidagi fikrlarini kuylaganlar. Bu jihat xalq qo‘shiqlarining faqat erkaklar emas, balki ayollar madaniy tajribasini ham o‘zida jamlaganini ko‘rsatadi.

Xalq qo‘shiqlari – bu o‘zbek xalqining ko‘p asrlik madaniy xotirasi, ijtimoiy tajribasi va estetik tafakkurining ifodasidir. Ular milliy identiklikni, ya’ni shaxsning o‘z millatiga mansubligini anglash va his qilish hissini shakllantirishda kuchli vosita hisoblanadi. Bugungi globallashuv va ommaviy madaniyat sharoitida aynan xalq qo‘shiqlari orqali tarixiy-madaniy merosni asrab qolish, milliy g‘urur va o‘zlikni anglash tuyg‘ularini mustahkamlash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, xalq qo‘shiqlari axloqiy, estetik, diniy, sotsial, psixologik va pedagogik qadriyatlar tizimini mujassam etgan badiiy-falsafiy manbadir. Qo‘shiqlarda ifodalangan qadriyatlar xalqning tarixiy xotirasi va madaniy identikligini mustahkamlashda muhim vositadir;

Xalq qo‘shiqlari xalqning jamoaviy tafakkuri mahsuli sifatida o‘zbek millatining ruhiy genofondini saqlab kelmoqda. Qo‘shiqlarda vatanparvarlik, sadoqat, sabr, halollik, onalik, muhabbat, bag‘rikenglik singari qadriyatlar xalq tomonidan e‘zozlanib, estetik shaklda ifoda topadi. Raqamli madaniyat sharoitida bu qadriyatlar zamonaviy usullar orqali keng ommaga, ayniqsa yosh avlodga yetkazilishi zarur. Demak, xalq qo‘shiqlari – bu nafaqat folklor yodgorligi, balki mustaqil O‘zbekiston sharoitida milliy o‘zlikni anglash, yoshlarni sog‘lom ma’naviyatda tarbiyalash, madaniy vorislikni ta’minlash va jamiyatda barqaror ma’naviy muhit yaratishda beqiyos ma’naviy resursdir. Shunday qilib, xalq qo‘shiqlari o‘zbek xalqining ijtimoiy-madaniy rivojida nafaqat tarixiy, balki dolzarb ahamiyatga ega bo‘lgan badiiy-ma’naviy hodisa sifatida har tomonlama ilmiy yondashuv va amaliy e’tiborni talab qiladi. Ulardagi qadriyatlar bugun ham o‘z kuchini yo‘qotmagan, aksincha, globallashuvga qarshi milliy ma’naviy immunitet shakllantirishda katta imkoniyatlar yaratadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirzayev T., Turdimov Sh., Jo'rayev M., Eshonqulov J., Tilavov A. *O'zbek folklori [Matn]: darslik.* – Toshkent: Malik print co, 2022. – 240 b.
2. Zarifov H. *O'zbek folklori va adabiyoti.* – Toshkent: Fan, 2023. – 230 b.
3. Abdurahimov B. *Xalq musiqasi merosidagi mumtoz asarlarning ashula va raqs ansambllari repertuari uchun ahamiyati*//*Research Focus.* – 2025. – №4. Scceial Issue 3. – B. 296–299.
4. Bakijonovich I. *Ceremonial Folklore and Its Aesthetic Educational Significance*//*Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture.* – 2024. – №5(6). – P. 226-230.
5. Inatullayev B. *Madaniy-ma'rifiy faoliyatda tarbiyaviy jarayonni tashkil etishning nazariy-uslubiy asoslari*//*Inter education global study.* – 2024. – № (9). – B. 103–113.

Shaxloxon Davlatova

Namangan davlat universiteti
“San’atshunoslik” kafedrası o‘qituvchisi
E-mail: atribut-85@mail.ru

O‘ZBEK XALQ QO‘SHIQLARI TASNIFI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek milliy madaniyatining ajralmas qismi bo‘lgan o‘zbek xalq qo‘shiqlarining ijtimoiy-madaniy hayotdagi ahamiyati, uning o‘ziga xos belgilari, o‘zbek xalq qo‘shiqlari borasidagi nazariy qarashlar asosida ularning turlari bo‘yicha tasniflanishi atroflicha tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *madaniyat, milliy identiklik, xalq qo‘shiqlari, ijtimoiy hayot, urf-odat, an‘ana, marosim, qadriyat, mehnat qo‘shiqlari, marosim qo‘shiqlari.*

CLASSIFICATION OF UZBEKISTAN FOLK SONGS

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the significance of Uzbek folk songs as an integral component of national culture within socio-cultural life. It examines their distinctive characteristics and offers a systematic classification of their types based on theoretical perspectives concerning Uzbek folk songs.*

Keywords: *culture, national identity, folk songs, social life, customs, traditions, rituals, values, work songs, ritual songs.*

O‘zbek xalq og‘zaki ijodiyoti ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, uning tarkibiy qismlaridan biri sifatida xalq qo‘shiqlari o‘ziga xos estetik, ma’naviy va tarixiy qadriyatlarni mujassam etishi bilan milliy madaniyatning ajralmas qismi hisoblangan. Xalq qo‘shiqlari nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki xalqning ruhiy olami, orzu-umid va qayg‘ularini ifodalovchi ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida e’tirof etiladi. Ular asrlar davomida og‘zaki an’anada yashab kelgan va jamiyat hayotidagi ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlarga mos ravishda yangilanib borgan.

Bugungi globallashuv va axborotlashtirish davrida milliy o‘zlik, madaniy meros va xalq an‘analarini asrash muhim vazifa hisoblanadi. Shu jihatdan xalq

qo'shiqlarining ilmiy-nazariy o'rganilishi, tasnifi va turlari bo'yicha tahlillarni chuqurlashtirish orqali ularning jamiyatdagi ahamiyatini aniqlash dolzarb ilmiy muammolardan biridir.

Xalq qo'shiqlari – bu xalqning og'zaki ijodi mahsuli bo'lib, musiqiy va poetik unsurlarning uyg'unlashuvi asosida vujudga kelgan, xalqning estetik qarashlarini, ijtimoiy-tarixiy tajribasini va ruhiy kechinmalarini ifoda etuvchi badiiy asarlardir. Shu o'rinda qo'shiq atamasi bilan bog'liq ayrim mulohazalarni keltirib o'tish o'rinlidir. Xalq qo'shiqlarining yetuk bilimdoni M.Alaviya qo'shiq terminining sof o'ziga xosligi va ko'p asrlar muqaddam turkiy tilda paydo bo'lganligini, hozirda xalq poeziyasi ma'nosini anglatishini aytib, atama genezisini aniqlashga juda yaqin kelgan [1, 15-b].

Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida qo'shiq so'zining arabcha she'r, qasida, rajaz ma'nolari qayd etiladi. Biroq e'tirof etish kerakki, qo'shiq turkiy xalqlar folklorida arab bosqinchiligiga qadar mavjud bo'lganidan tashqari, bu atamalarning birortasi o'zbek xalq qo'shiqlarini tabiatini, mohiyatini to'liq ifodalay olmaydi. Hozir turkiy xalqlar o'z qo'shiqlarini turlicha ataydilar. Masalan, turkmanlar, aydım, turk va ozorlar qo'shoq deb yuritadilar [2, 32-b].

Ilmiy adabiyotlarda xalq qo'shiqlari haqida turli yondashuvlar mavjud. Masalan, folklorshunos A.Qodirov xalq qo'shiqlarini “xalq musiqiy tafakkuri mahsuli sifatida mustaqil estetik hodisa” deb talqin qilgan. B.Abdullayev esa ularni “xalqning shaxsiy va ijtimoiy tuyg'ularini kuylovchi shakli” [3, 58-b] sifatida baholagan.

Xalq qo'shiqlari og'zaki ijodiy asosda yaratilgan, ko'pchilik tomonidan tan olingan va ijro etilganlik, an'anaviy shakllarda saqlangan va rivojlanganlik, milliy musiqiy va poetik urf-odatlarini ifodalaganlik kabi belgilarga ega bo'ladi.

Xalq og'zaki ijodiyoti o'z ichiga ertaklar, dostonlar, maqollar, topishmoqlar, yalla va qo'shiqlarni oladi. Ular orasida qo'shiqlar o'zining musiqiy-poetik sintezga asoslanganligi bilan alohida o'rin tutadi. Qo'shiqlar nafaqat og'zaki an'ananing bir shakli, balki musiqiy ifoda vositasi sifatida ham e'tiborni tortadi.

Folklorshunoslikda xalq qo'shiqlari lirika, epika va dramatik shakllarga yaqin turgan janr sifatida tasniflanadi. Shu bois, qo'shiqlar o'zining musiqiy shakli bilan badiiy-tasviriy vositalarni kuchaytiradi va ta'sir kuchi yuqori bo'ladi. S.Shoismatovning ta'rificha: "Xalq qo'shiqlari og'zaki poetik musiqaning o'ziga xos turi bo'lib, ular xalqning tuyg'ularini musiqiy estetik usulda jamoaga yetkazish vositasidir".

Xalq qo'shiqlari mazmun va shaklga ko'ra bir necha yondashuvlar asosida tasniflanadi. Ilmiy adabiyotlarda ushbu tasnifiy yondashuvlar mavjud:

Xalq qo'shiqlari tematik tasniflanishiga ko'ra mehnat qo'shiqlari, marosim qo'shiqlari, lirik qo'shiqlar (muhabbat, sog'inch, ayriliq), tarixiy va epik qo'shiqlar, hazil-mutoyiba va satirik qo'shiqlar, bolalar qo'shiqlari kabi turlarga ajratiladi.

O'zbek xalq qo'shiqlari ijro shakliga ko'ra yakka ijrodagi qo'shiqlar hamda jamoaviy qo'shiqlarga bo'linadi.

O'zbek xalq qo'shiqlarini vazifasiga ko'ra tasniflasak, ritmik-harakatni muvofiqlashtiruvchi, emotsional-hissiy ifodachi, tarbiyaviy-funksional va og'zaki tarixni saqlovchi kabi turlarga bo'lish mumkin.

Shu bilan birga xalq qo'shiqlari aytilish muhiti, mavsumiylik, voqea mazmuni, ijro usuli kabi mezonlar asosida ham turlarga ajratiladi. Bunday yondashuv ularni yanada aniqroq tahlil qilish imkonini beradi.

Xalq qo'shiqlari o'ziga xos poetik tuzilma va badiiy ifoda vositalariga ega. Ular quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

Birinchidan, tuyg'ularning ifodaviyligi. Bu qo'shiqlarda inson qalbi, kayfiyati, orzu-umidlari obrazlar orqali badiiy ifodalanadi.

O'ng qabog'im uchdi-ya,

Sochim belim quchdi-ya.

Ulla-bulla shu bugun,

Og'am yodimga tushdi-ya [4, 35-b].

Ikkinchidan, tashbeh, istiora, parallelizm. Bu qo'shiqlarda ko'p hollarda tabiat manzaralari, hayvonot dunyosi, samoviy hodisalar orqali ramziy ifoda ishlatiladi.

Misol:

Oy ko'rdim – seni esladim,

Yulduz yonar – yuragim qizir.

Uchinchidan, qofiyalash va ritm. Musiqiylik va ritmik uyg'unlik qo'shiq poetikasining ajralmas qismi hisoblanadi.

To'rtinchidan, soddalik va esda qolarli obrazlar. Bu xalq qo'shiqlarida badiiy soddalik bilan chuqur falsafiy mazmun uyg'unlashgan bo'ladi.

Poetik struktura ko'pincha 2–4 misralik bandlardan iborat bo'lib, ohangga moslab takrorlanish elementlari qo'shiladi.

Mehnat faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan xalq qo'shiqlari insoniyat tarixining ilk bosqichlaridanoq shakllangan. Bu turdagi qo'shiqlar insonning mehnat paytidagi harakatiga mos ravishda yaratilgan bo'lib, ular ish jarayonini yengillashtirish, mehnatni jamoaviy tarzda tashkil etish, ruhlantirish va birlikni mustahkamlash kabi funksiyalarni bajaradi.

Mehnat bu – insonning nafaqat jismoniy, balki ruhiy zo'riqishidir. U og'ir bo'lib kishidan mashaqqat talab etadi. Ana shu mashaqqatni kuy-qo'shiqlariga solib kuylash o'zbek xalqining mahalliy aholisining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Azaldan bu xalq og'ir mehnatni yengib o'tishda ruhiy tetiklik va quvvat bag'ishlovchi qo'shiqlar to'qigan va kuylagan. Xalq qo'shiqchilik ijodiyotida yuzaga kelgan mehnat aytimlari musiqashunoslikda qayd etilgan uch turga bo'linish an'anasiga muvofiq tasnif etiladi:

1. Chorvadorlik qo'shiqlari.
2. Dehqonchilik qo'shiqlari.
3. Hunarmandlik qo'shiqlari.

Qo'shiq ixcham doiradagi tersiya oralig'ida kuylanadi. "To'ray-to'ray" qo'shig'i qo'ylarni dalalarga boqish, qo'yxonaga chorlash, sog'ish, qo'zisini emdirish vaqtida aytiladi. Bu qo'shiq ohista xirgoyi xonish qilinadi. Misol, "Churey-churey" qo'shig'i echkilarni sog'ish hamda chorlash vaqtida ijro etilsa-da, uning yana bir o'ziga xosligi endigina tug'ilgan uloqni ona echki "olmas" bo'lib qolganda,

yoki ona echki ko'zi yorib, nobud bo'lganda chorvador boshqa ona echki oldiga uloqchani olib kelgan vaqtda hissiy ohangda aytiladi. Aytim ta'sirida begona ona echki uloqni o'z bolasidek emizgan holatlari kuzatilgan:

Shoxlaring bor bir minor-a, churey-churey,

Minoraga qushlar qo'nar-a, churey-churey.

Bolang olib iskasang-a, churey-churey,

Olgan shu echkim yaxshi echki, churey.

Sog'ish paytida echki qarshilik qilmay tek turib bersa, sog'uvchi uni maqtab, erkalab, ba'zan yengil hazil bilan tegajoqlik qilib qo'shiq kuylaydi:

Tikraygan qulog'i bor, churey-churey,

Chashmadek bulog'i bor, churey-churey.

Ichida egiz ulog'i bor, churey-churey,

Olgan shu echkim yaxshi echki, churey.

Echkilar yo'qolganda esa cho'ponlar tomonidan tojik tilida "Buzakam" (echkijon, echkicham) qo'shig'i horg'in kayfiyatda xirgoyi qilinadi. Bu qo'shiq echkining dikir-dikir sakrab o'ynoqiligi va yoqimtoyligini tasvirlash uchun ijod qilingan. Viloyatlarning ayrim tumanlarida chorvadorlar hayotidan olingan va ilhomlantiradigan qo'shiqlar ham mavjud. "Otboqar qo'shig'i", "Cho'pon qo'shig'i" shular jumlasidandir. Shu o'rinda chorvaga ixtisoslashgan hudud chanqovuzchilari chorvaga oid "Tuya qaytarish", "Cho'pon kuyi", "Qo'zi ma'rash", "Qo'y boqish", "Echki sakrash" chanqovuz kuy-nag'malarni ijro etayotganini ta'kidlash joiz. Shuningdek, ayollar ijrosidagi "Guppi" qo'shig'ining musiqiy ritmik ta'sirchanligining o'ziga xosligi kishi diqqatini tortadi. An'anaga ko'ra sigir suti pishirilgandan so'ng ma'lum haroratda usti yopib, uyitiladi. Qatiq holatiga kelgach, maxsus xaltalarga solinib, suvi ajratiladi va quyushgach suzmaga aylanadi. "Suzma" ayrim viloyatlarning mahalliy aholi tilida "chakki" deyiladi. Uning yog'i maxsus idish yordamida ajratib olinadi. Qo'shiq mana shu jarayonda aytiladi. Qo'shiqning ritmi "guppi pishish" – yog'ni ajratib olishda foydalanadigan dastakning harakat (go'yo avtomobil motorining porshen ishlash uslubi) tezligidan

olingan. Dehqonchilik mehnati turkumiga kiruvchi qo'shiqlar mehnat jarayonida shakllangan aytimlarning kattagina qismini tashkil etadi va umumiy nomda "Dehqonchilik qo'shiqlari" deb ataladi. Bu turkum aytimlari mamlakatimiz hududining deyarli barcha vohalarida, tumanlarida, go'shalarida uchraydi. Yer haydash mavsumi bilan bezatilgan qo'shga katta ho'kizlarni olib chiqib qo'shgan.

Qo'shchi qo'shni boshqarayotib "Qo'shchi qo'shig'i"ni aytgan. Qo'shga yordam berib boruvchilar qo'shiqqa jo'r bo'lgan. Qo'shiq kuylanish xususiyati ko'tarinki kayfiyat bilan dalda berish maylida kuylanadi. Qo'shiqning she'riy matni va ritmik tasvirlanishi qo'shga qo'shilgan ho'kizlarning bir maromda ish harakat suratini susaytirmasligiga qaratilgan. Ushbu marosim Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax, Sirdaryo, Navoiy viloyatlarida yoppasiga qo'sh haydash ishlarini boshlanishini anglatgan. Ekin yerlari shudgorlangach, "Don septi" marosimi o'tkazilgan. Marosim an'anasiga binoan uni mo'l-ko'pchilik ramzi sifatida ko'p farzandli, munis onaxonlar dastlabki urug'lik bug'doyini dalaga sepib, oq fotiha berish bilan boshlagan. Shundan so'ng marosimiy "Don septi" qo'shig'i ijro etilgan. Hosil yoz yoki ilk kuz fasl oylarida yetilgach, "Arpa bug'doy pishibdi", xirmondagi somondan donni ajratib olishda esa "Mayda", "Xo'p mayda", baland tog' yonbag'ridagi dalalardan g'alla donini ot, yoki eshakka yuklab, qishloqqa olib tushishda "Havvor" kabi dehqonchilikning mashaqqatli mehnatini badiiy ifodalovchi qo'shiqlar to'qilgan va ijro etilgan.

Folklorshunos A.Qodirov mehnat qo'shiqlarini "tashkiliy-funksional qo'shiqlar" sifatida talqin qiladi, ularning asosiy xususiyati – vazifaboplikdir.

Marosim qo'shiqlari xalqning diniy, ijtimoiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutadi. Ular turli udum va rasm-rusumlar: tug'ilish, sunnat to'y, nikoh, dafn marosimlari, hosil tantanalari, yil fasllari bilan bog'liq qadimiy e'tiqodlar jarayonida ijro etilgan. Marosim – bu ko'pincha an'ana va urf-odatning tarkibiy qismi bo'lib, asosan, rasmiy va ruhiy ko'tarinkilik vaziyatida o'tadi, o'zining umum qabul qilgan ramziy harakatlariga ega. Masalan, aqiqa – ism qo'yish marosimi, nikohdan o'tish marosimi, dafn qilish marosimi, xotirlash marosimi, ekishga kirishish (urug' qadash)

marosimi, o'rimga kirishish marosimi va hokazolar [5, 145-b]. O'zbek folklorida "Yalla", "Navro'z qo'shiqlari", "Sunnat to'y yallalari", "Kuyovga qo'shiq", "Kelin salom" kabilar marosim qo'shiqlariga kiradi. Jumladan, bahor bilan bog'liq ushbu qo'shiq an'anaviy shaklga ega:

Lola, lola, lolajon o'sar joying dalada,

Lola, lola, lolajon chidadingmu jalaga.

Jala yog'sa qo'rqmagin,

Sellar oqsa qo'rqmagin.

Chiroyingni ochay deb,

Qizlar taqsa qo'rqmagin.

Naqorat:

Lola, lola, lolajon o'sar joying dalada,

Lola, lola, lolajon chidadingmu jalaga.

Sayilimiz sho'x bo'lsin,

Dard-u alam yo'q bo'lsin.

Sen qip-qizil yashnagin,

Oqko'ngillar to'q bo'lsin.

S.Shoismatovning fikricha, marosim qo'shiqlari "xalq an'alarining musiqiy ifodasi" bo'lib, ular zamonaviylik va qadimiylik elementlarini o'zida uyg'unlashtiradi.

Folklorshunos B.Abdullayev lirik qo'shiqlarni "inson qalbining estetik hayqirig'i" deb ataydi. Ularning musiqiy uslubi odatda kuychan, lirizmga boy va chuqur ramziy ma'noga ega bo'ladi.

Xalq qo'shiqlari ijro shakliga ko'ra ham tasniflanadi:

- Yakka ijrodagi qo'shiqlar – lirik janrlarda keng tarqalgan. Soz jo'rligida ijro etiladi.
- Jamoaviy qo'shiqlar – mehnat, marosim va yalla janrlarida keng tarqalgan. Ayrim hollarda sahnalashtirilgan tarzda ijro etiladi.

Jamoaviy qo'shiqlarda ishtirokchilar ohang va ritmga qat'iy amal qilgan holda birgalikda kuylaydilar. Bu esa xalq orasidagi birdamlik, bir ruhda yashash g'oyasini mustahkamlovchi vosita hisoblanadi.

O'zbek xalq qo'shiqlari orqali xalqning tarixiy xotirasi, qadriyatlari, an'analari va orzu-umidlari avloddan-avlodga uzatiladi. Masalan, qo'shiqlar tarixiy shaxslar va voqealarni madh etish orqali tarixiy ongini mustahkamlasa, lirik qo'shiqlar shaxsiy kechinmalar orqali milliy ruhiyatni ifodalaydi. S.Shoismatovning ta'kidlashicha, "xalq qo'shiqlari – bu millatning kuylovchi xotirasidir". Ular milliy madaniyat ramzi sifatida xalq ruhiyatining ko'zgusi vazifasini bajaradi. Xalq qo'shiqlari asrlar davomida yosh avlodni tarbiyalashda muhim vosita bo'lib kelgan. Ular orqali bolaga axloqiy-me'yoriy qadriyatlar (halollik, sabr, vatanparvarlik), estetik did (go'zallikni anglash), ruhiy-milliy birlik (vatan, xalq, urf-odatga sadoqat) singdirilgan.

Xalq qo'shiqlari ijtimoiy birdamlikni ta'minlovchi kuchli madaniy vositadir. Ayniqsa, jamoaviy ijrodagi yalla, chor qo'shiqlari, to'y va rasmiy tantanalardagi kuylovlar orqali xalq o'zini yagona jamiyat sifatida his etadi. Bundan tashqari, xalq qo'shiqlari xalqlararo madaniy muloqotda ham muhim vosita bo'lgan. Turkiy xalqlar, ayniqsa, Markaziy Osiyo xalqlarida o'xshash motiv va ritmlar mavjud. Bu esa xalq qo'shiqlarining transmadaniy xususiyatidan dalolat beradi.

O'zbek xalq og'zaki ijodiyoti doirasidagi xalq qo'shiqlari xalq ruhiy hayotining, tarixiy xotirasining, estetik qarashlarining va ijtimoiy ongining musiqiy-badiiy ifodasi sifatida muhim o'rin tutadi. Xalq qo'shig'i fenomeniga nafaqat musiqiy, balki sotsiologik, psixologik va madaniy kategoriya sifatida yondashiladi. Qo'shiqlar xalqning ijtimoiy-tarixiy kechinmalari va estetik qarashlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Xalq qo'shiqlari milliy identiklikni shakllantirish va saqlashda muhim vosita hisoblanadi. Ular orqali milliy ruhiyat, tarixiy xotira va madaniy o'zlik avloddan-avlodga o'tadi. Xalq qo'shiqlarning tarbiyaviy funksiyasi yuqori. Ayniqsa, bolalar uchun mo'ljallangan qo'shiqlarda axloqiy, estetik va madaniy qadriyatlar ifodasi bor.

Ular bola dunyoqarashini, didini, madaniy ongini shakllantiradi. Hozirgi zamon sharoitida xalq qo'shiqlari o'z yashash muhitini yangilab, zamonaviy san'at shakllariga uyg'unlashmoqda. Shu bilan birga, ularning asl mazmun va ruhini saqlash muhimligi dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Xalq qo'shiqlari nafaqat estetik tajriba, balki ijtimoiy-madaniy birdamlikni mustahkamlovchi kuchli kommunikativ vosita hisoblanadi. Ular jamoaviylik, birlik va madaniy muloqotni ta'minlaydi.

Xalq qo'shiqlarini yozma va raqamli shakllarda saqlash, kataloglashtirish ishlari kuchaytirilishi lozim. Bu borada muzeylar, milliy kutubxonalar, va raqamli madaniy platformalar hamkorlikda faoliyat yuritishi kerak. O'zbek xalq qo'shiqlari asosida zamonaviy musiqiy asarlar yaratish orqali yosh avlodda milliy qadriyatlarni ommalashtirishga erishish mumkin. Xalq qo'shiqlarini maktabgacha, umumta'lim va oliy ta'lim dasturlariga integratsiya qilish orqali ularning tarbiyaviy va estetik salohiyatidan foydalanish kerak. Folklor festivallari, xalq qo'shiqlari tanlovlari va ilmiy anjumanlar doimiy ravishda tashkil etilib, ularning xalq orasidagi mavqeini oshirishga xizmat qilishi lozim. Transmadaniy tadqiqotlar orqali o'zbek xalq qo'shiqlarining boshqa turkiy xalqlardagi o'xshash janrlari bilan qiyosiy o'rganilishi, ularning umumiy ildizlari va o'ziga xos jihatlari ochib berilishi muhim.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974. – 308 б.
2. Musaqulov A. O'zbek xalq lirikasi. – Toshkent: Fan, 2010. – 316 b.
3. Madayev O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 228 b.
4. Бойчечак. Болалар фолклори. Меҳнат қўшиқлари. Тўпловчилар О.Сафаров, К. Очилов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. – 336 б.
5. Xojiyev A va boshqalar. Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Sharq, 2001. – 258 b.

Abduxamid Umarov

*Kamoliddin Behzod nomidagi
Milliy rassomlik va dizayn instituti
"Ijtimoiy fanlar va informatika" kafedrası
professori, iqtisod fanlari nomzodi
E-mail: dumarovasumarov@gmail.com*

MADANIYAT VA SAN'AT OLIY MAKTABLARIDA "ART TA'LIM" SIFAT VA SAMARADORLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy ta'lim va san'at muassasalarida ijodiy muhitni samarali tashkil etish, madaniyat va san'at oliy maktablarida "art ta'lim" sifat va samaradorligini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Maqolada Art ta'limni sifatli tashkil etish metodlari keng yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: badiiy ta'lim, art klaster, ijodkor, madaniyat, san'at, metodlar, sifat ko'rsatkichi.

IMPROVING THE QUALITY AND EFFECTIVENESS OF "ART EDUCATION" IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF CULTURE AND THE ARTS

Abstract. This article explores the effective organization of a creative environment in institutions of art education and examines issues related to improving the quality and effectiveness of "art education" in higher schools of culture and the arts. It comprehensively presents methods for ensuring the high-quality implementation of art education.

Keywords: art education, art cluster, creative professional, culture, arts, teaching methods, quality indicators.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot yo'nalishida, jadal rivojlanish mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy modernizatsiya qilishni amalga oshirish yuzasidan olib borilayotgan islohotlar shaxsga, jamiyatni sifatli yangilashga tizimli va izchil investitsiyalar kiritish orqali amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, davlatning

madaniy siyosati negizida ta'kidlanganidek, O'zbekistonning kelajagi uchun xavfli bo'lgan ijtimoiy inqirozning mumkin bo'lgan ko'rinishlariga quyidagilar kiradi:

- 1) jamiyatning intellektual va madaniy darajasining pasayishi;
- 2) umume'tirof etilgan qadriyatlarning devalvatsiyasi va qiymat yo'nalishlarining buzilishi;
- 3) agressiya va murosasizlikning kuchayishi, noturg'un ijtimoiy xatti-harakatlarning namoyon bo'lishi;
- 4) jamiyatning avtorizatsiyasi: ijtimoiy aloqalarning buzilishi (do'stona, oila, mahalla), o'sish individualizm, boshqalarning huquqlarini mensimaslik. Bunday jamiyatda kuzatilayotgan ijtimoiy inqirozlarning eng samarali yechimi esa, jamiyatni ilm va ma'rifat orqali qo'llab quvvatlash sanaladi.

Ijtimoiy inqirozning namoyon bo'lishini bartaraf etish, jamiyatning yuqori sifati, uning fuqarolik birligi, aniqlash qobiliyati va madaniy muammolarni hal qilmasdan umumiy rivojlanish maqsadlariga erishish mumkin emas. Milliy taraqqiyot mafkurasini shakllantirmasdan turib, axloqiy, etik va ma'naviy jihatdan mustaqil fikrlovchi, ijodiy va badiiy tafakkurni [4] shaxs ma'naviyatini rivojlantirmasdan taraqqiy etib bo'lmaydi.

Demak, badiiy ta'lim bu san'atning eng yuksak qirralaridan biri bo'lib, xilma-xil va boy chiroyli tasvirlar, ijod parvozi va shu bilan birga hayot va borliqning ma'nosini anglash istagi, bu insonning ijodiy energiyasining ajoyib konsentratsiyasi anglatadi.

Bugungi kunda biz san'at deb ataydigan asarlar qadim zamonlardan beri inson hayotida mavjud bo'lgan chiroyli tasvirlar, haykallar, arxitektura inshootlari, hatto uy-ro'zg'or buyumlari, ko'p ming yillar davomida insoniyatning badiiy merosi sifatida inson hayotida mavjuddir [8].

Davlatning ijtimoiy va madaniy-ma'naviy siyosati eng muhim ijtimoiy g'oyalar va qarashlarni anglab etishdan boshlanadi [1]. Xalqning yuksak taraqqiy etgan madaniyatini yangi avlodlarga etkazish vositasi sifatida, milliy o'ziga xoslikning asosini tashkil etuvchi axloqiy tamoyillar to'plami-axloqiy qadriyatlar

sifatida namoyon bo'ladi. Jahonda badiiy pedagogikaga ustuvorlik berish asosida o'quvchilarning umummadaniy kompetentligini rivojlantirish, art-ta'lim vositasida ta'lim oluvchilarda badiiy-estetik madaniyatni shakllantirish global va tinchlik uchun ta'limning konseptual asoslari sifatida e'tirof etilmoqda.

Xalqning o'z madaniy tarixini aks etuvchi ma'naviy tadbirlarda ishtirok etishi insonga asosiy axloqiy ko'rsatmalar, tarix va urf-odatlariga, xalqlarimizning ma'naviy asoslariga hurmat va ehtirom ko'rsatish orqali amalga oshadi [4]. Bu borada xalqning milliy madaniyati va badiiy san'at asarlari tahlili, ularning millat taqdirida qadrlanishi va soha mutaxassislarining iste'dodi, qobiliyatini ochib berish uchun keng imkoniyat sifatida e'tirof etiladi.

Badiiy ta'limni o'qitishda sifatli ta'lim muammolari, uning qadriyat darajasidagi ahamiyati va tizimli tabiati, o'zbek xalqining dunyoqarashi, mentaliteti dastlab ma'naviyat bilan bog'liq bo'lib [6], o'zbek xalqi falsafiy dunyoqarashi, madaniyati yaratuvchilari tomonidan ochib berilgan.

Bu borada o'z milliy tarixini yoritishda MDH olimlari ham tadqiqot ishlarini olib borgan bo'lib, ular ichida Rus badiiy ta'limini o'rgangan I.A.Ilyin sifatli ta'lim deganda-hayotning barcha siyosat, iqtisodiyot, madaniyat, ta'lim, tarbiya va kasbiy faoliyat jabhalarini samarali rivojlantirish haqida g'oyalarni ilgari suradi. Sifatli ta'lim bu xodimning asosiy xususiyati va iqtisodiy rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida tushunadi.

A.M.Moiseyev maktab ta'lim sifatini "maktab o'quvchilarining, jamiyatning, mijozlarning ta'lim ehtiyojlarini qondira oladigan ta'lim natijalarining muhim xususiyatlari va xususiyatlari to'plami" sifatida talqin etadi.

Ta'lim sifati bu – o'quvchining davlat ta'lim standartlariga, milliy o'quv dasturiga mos ravishda davlat talablariga va ehtiyojlariga muvofiqligi darajasini ifodalovchi ta'lim faoliyati, ta'lim faoliyatini amalga oshirishning kompleks tavsifi. Sifatli ta'limni ta'minlash esa rejalashtirilgan va amalga oshiriladigan, doimiy nazorat qilish mumkin bo'lgan faoliyat turlari sifatida e'tirof etiladi.

Madaniyat va san'at ta'limi tashkilotlarida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish masalasi zamonaviy pedagogika, art menejmenti va madaniy-ma'rifiy siyosatning kesishgan nuqtasida joylashgan dolzarb ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Badiiy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonining mazmuni, pedagogik metodlar, ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlari va sifatni nazorat qilish tizimi art klasterining o'zaro integratsiyalangan murakkab tizim sifatida qaraladi.

Art ta'limni rivojlantirishda madaniyat va san'at ta'limi tashkilotlarida o'quv dasturlarining milliy o'quv dasturiga binoan kompetensiyasi talablar bilan mosligi, pedagoglarning metodik tayyorgarligi, innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi hamda sifat monitoringi mexanizmlarining samaradorligi bilan bog'liq jihatlari mavjud[10]. An'anaviy yondashuvlar ko'proq tajriba asosida shakllangan bo'lib, klaster yondashuv ilmiy asoslangan baholash indikatorlari va integrallashgan sifat nazorati tizimiga ehtiyoj seziladi.

Ta'lim sifatini aniqlash, baholash va rivojlantirish bo'yicha ko'plab nazariy yondashuvlar mavjud. Masalan, Project Zeroning "Qualities of Quality" [2] dasturida san'at ta'limida sifatli o'quv tajribasi nima ekanligi, o'qituvchi, o'quvchi, muhit va pedagogik jarayonlar nuqtayi nazaridan aniqlanadi. Bu tadqiqot san'at ta'limi tizimida sifatni baholashga ham pedagogik, ham muhit-iqtisodiy jihatdan yondashish zarurligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, san'at ta'limi sifatini baholashda o'ziga xos kriteriyalarning: intellektual rivojlanish, kreativlik, kommunikativlik kabi mezonlar zarurligi ta'kidlangan.

Zihao Lining: Quality Assurance for Performing Arts Education: A Multi-Dimensional Analysis Approach [7] maqolasida yuqori ta'lim muassasasida san'at ta'limi sifatini baholash uchun ko'p o'lchovli tahlil (multi-dimensional analysis) qo'llanilgan bo'lib, bunda art yo'nalishida tahsil olayotgan talaba kursi baholari, o'qituvchi reytingi, kurs tuzilishi va talabaning sa'y-harakatlari asosida xulosalar chiqarilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, san'at va madaniyat ta'limi tashkilotlarida sifat va samaradorlikni o'rganishda kvantitativ va sifat(qualitative) usullarni

integratsiyalash muhim ekanligi o'z tasdig'ini topdi. Badiiy ta'lim tashkilotlarida nazariy va empirik tadqiqotlar olib borishda klaster yondashuvning qo'llanishi, uzluksiz ta'lim tashkilotlarining samarali integratsiyasini aks etadi. Bunda so'rovnomalar, testlar, baholash ma'lumotlari yig'ish – talabaning ijodiy natijalari, ishtirokchilik darajasi, o'qituvchi reytinglari, muassasa resurslari va boshqalardan keng foydalanish mumkin.

Zamonaviy ta'lim tizimi innovatsion yondashuvlarni talab etmoqda. Ayniqsa, badiiy ta'lim (ART ta'lim) sohasida ta'lim jarayonini integratsiyalash [5], moduli asosda tashkil etish va ijodiy muhitni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Madaniyat va san'at oliy maktablarida klaster yondashuv vositasida "ART ta'lim" ni tashkil etish bu borada samarali usullardan biri hisoblanadi.

Klaster bu – o'zaro bog'liq tashkilotlar, ta'lim muassasalari, ijodiy markazlar, san'atkorlar va mahalliy hokimiyat organlarining hamkorlikda ish yuritish tizimidir. Ta'limdagi Klaster modeli san'at, madaniyat va ta'limni birlashtiruvchi kompleks platforma sifatida faoliyat yuritadi.

ART ta'lim klasteri ta'lim, tarbiya va ijodiy o'sishni muttasilligini ta'minlaydigan uzviy bog'langan muassasalar va ishtirokchilar hamkorligini nazarda tutadi. Bunda bolalar bog'chasidan to oliy ta'limgacha bo'lgan bosqichlarda badiiy ta'limni samarali va sifatli taraqqiy ettirish bilan birga gorizontaal yo'nalishda takomillashtirish mumkin [3]. Madaniyat va san'at oliy maktablari badiiy ijodni takomillashtirish va rivojlantirish maskanlari sifatida muhim ahamiyatga ega.

Bu borada "ART ta'lim"ni Klaster vositasida tashkil etishning ham samarali va asosiy metodlari [1] mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

1. Modulli integratsiyalashgan o'quv dasturlarini joriy etish orqali badiiy ta'limning turli yo'nalishlarini (rassomlik, musiqa, dizayn, teatr va h.k.) umumiy konsepsiya asosida bog'lash, san'atning soha yo'nalishlari bo'yicha integratsiyasini tashkil etish imkonini beradi.

2. Boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim darajalarida bir-birini to'ldiruvchi dasturlarni ishlab chiqish. Respublika miqyosidagi barcha badiiy ta'lim

muassasalarida rassomlik, dizayn va amaliy san'at yo'nalishlaridan kelib chiqib, Steam fanlari misolida fanlararo bog'lanishlarni tashkil etish va amaliyotda qo'llash ham eng kerakli natijalarni beradi.

3. Kooperativ ta'lim modellaridan foydalanish. Bunda Klaster yondashuvning eng asosiy tamoyili bo'lgan, ta'lim, ijod va biznes sohasini integratsiyalash, ularning uzviyligini ta'minlovchi badiiy kechalar, amaliy va tasviriy san'at yarmarkalarida barcha ijod sohasi mutaxassisining hamkorlikdagi ishtiroki orqali yaratilgan badiiy ijod mahsulotlarini ochiq tomoshabinlar e'tiboriga havola etish bilan birga, talab va taklif qonunini rivojlantirish.

4. Ta'lim muassasalari va ijodiy tashkilotlar o'rtasida shartnomalar asosida amaliy mashg'ulotlar o'tkazish. Ijodkorlar va ishlab chiqaruvchilarning samarali hamkorligini yo'lga qo'yish.

5. San'atkorlar, dizaynerlar va musiqashunoslar ishtirokida master-klasslar, seminarlar tashkil etish. Nazariy olinayotgan bilimlarni aniq, ma'lum bir maqsadlar va holatlarda qo'llay olish qobiliyatini rivojlantiradi.

6. Ijodiy laboratoriya va mahalliy resurs markazlarini tashkil etish, soha bo'yicha mutaxassisi bo'layotgan yoshlarni bir hududda yig'ishga qaratilgan bo'lib, har bir hududda badiiy ta'limga ixtisoslashgan Klaster markazlari (studiya, galereya, teatr maktabi) yaratish orqali amalga oshadi. Bunda badiiy ta'lim va san'atning keng turlari bo'yicha amaliy mashqlar olib boriladi.

7. Bolalar va yoshlar uchun to'garaklar, ijodiy ekspeditsiyalar tashkil etish. Bunda biz an'anaviy, jonli mahorat maktablarini tashkil etish bilan birga, virtual ART platforma orqali multimedia resurslar, videodarslar, onlayn ko'rgazmalar tashkil qilib ham katta samaraga ega bo'lishimiz mumkin.

8. Raqamlashtirish va onlayn ta'lim texnologiyalarini joriy etish asosida, talabalar uchun elektron Portfolio va interaktiv ta'lim tizimlarini ishlab chiqish. Hozirgi vaqtda respublikaning barcha jabhalarida keng taraqqiy etib kelayotgan, axborot texnologiyalarining taraqqiyot natijalaridan keng foydalanish.

9. Steytxolderlar (ish beruvchilar, ota-onalar, jamoat tashkilotlari) bilan hamkorlikni kuchaytirish asosida Art Klaster subyektlari o'rtasidagi munosabatlarni yanada barqarorlashtirish. San'at sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalar bilan tajriba almashinuv orqali hamkorlikni yo'lga qo'yish, ularning mehnat faoliyatini barqarorlashtirishga erishish.

Klaster faoliyatining samaradorligini baholash mezonlari va badiiy kompetentlikni namoyon etish ko'rsatkichlar tizimini joriy etish asosida badiiy kompetensiyalar rivojini baholovchi diagnostik instrumentlardan foydalanish san'at sohasi ijodkorlarini sifatli ta'limini kafolati va garovi shaklida namoyon bo'ladi.

Quyidagilarni ta'kidlash mumkinki, uzluksiz ta'lim tizimida ART ta'limni Klaster vositasida tashkil etish bu – ta'lim, san'at va ijtimoiy hamkorlikni birlashtiruvchi innovatsion yondashuvdir. Bunday tizim ijodkor avlodni shakllantirishda, milliy madaniyat va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Samarali Klaster modellari orqali nafaqat ta'lim, balki madaniy siyosat, ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy imkoniyatlar ham rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lois Hetland, Patricia Palmer, Steve Seidel, Shari Tishman, Ellen Winner *The Qualities of Quality: Understanding Excellence in Arts Education*//Published. 2009

2. Nurtayev U “Badiiy ta'lim tizimida tasviriy va amaliy san'at hamda dizayn sohasini uzluksiz va uzviylikni ta'minlash pedagogik muammo sifatida” uzluksiz ta'lim. 2020.

3. O'zbekiston badiiy akademiyasi huzurida rassomlik mahorat ustaxonasi. (oliy rassomlik kursi) to'g'risidagi nizomni tasdiqlash to'g'risida. 05.04.2021.

4. Umarov A. Uzluksiz ta'lim tizimida badiiy ta'lim innovatsion klasteri. “International scientific research conference”. – Belarus: 2022.

5. Umarov A. Uzluksiz ta'limda zamonaviy san'at maktablarini tashkil etishning Klaster tamoyillari//ReFocus. – 2022. – №1. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/uzluksiz-talimda-zamonaviy-sanat-maktablarini-tashkil-etishning-klaster-tamoyillari>

6. Zihao Li. *Quality Assurance for Performing Arts Education: A Multi-Dimensional Analysis Approach*//*Applied Sciences*. – 2022. – №12(10):4813.

7. Султанов Х. На пути совершенствования изобразительного искусства в непрерывном образовании: из опыта работы., *academic research in educational sciences volume 1 | ISSUE 4 | 2020 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJiF) 2020: 4.804 Academic Research, Uzbekistan 545 www.ares.uz*

8. Хангельдиева И. Специфика арт-маркетинга: ключевые особенности//*власть социологии*. – 2012. – №3.

9. Maftunaxon K. *Madaniyat va san'at ta'limi tashkilotlarida ta'iim sifati va samaradorligini oshirish*//*Oriental Art and Culture*. – 2025. – №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/madaniyat-va-san-at-ta-limi-tashkilotlarida-ta-iim-sifati-va-samaradorligini-oshirish>

10. <file:///C:/Users/User/Downloads/spetsifika-art-marketinga-klyuchevye-osobennosti.pdf>

Rashid Usnatov

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti
«Muzikalı teatr óneri» kafedrası professor u.a.
E-mail: usnatov76@gmail.com*

TEATR KÓRKEM ÓNERI PEDAGOGIKASINDA SÓZDÍŃ HÁREKETI ÚSTINDE ISLEW

Аннотация. *Bul maqalada teatr san'ati pedagogikasında sóz ústinde islew, onıń háreketin tabıw, tereń maǵanasın anıqlaw máseleleri haqqında sóz etiledi.*

Tayanışh sózler: *tekst, sóz astı mánisi, elesletiw, mazmun únlesligi, anıq aytıw, sóylew texnikası, dawıs, dem alıw, sóz háreketi, sózdiń tásirliwligi.*

WORKING ON THE ACTION OF THE WORD IN THEATRE ARTS PEDAGOGY

Abstract. *This article examines working with words in theater arts pedagogy, identifying their actions, and determining their deep meanings.*

Keywords: *text, subtext, imagination, unity of content, clear articulation, speech technique, voice and breathing, verbal action, effectiveness of speech.*

Aktyordıń eń tásirli qurallarınan biri onıń dawısı hám sóylewi bolıp tabıladi. K.S.Stanislavskiy hám onıń izbasarları sóz háreketine úlken itibar bergen. Betxoven shıǵarmaların úsh notada atqarıp bolmaydı. Shekspir shıǵarmaların saxnalastırıwda miynettiń tórtten úsh bólimi sóz ústinde islewge ketkenindey, Moler, ózbek klassikalıq dramaturgları: S.Abdulla, M.Shayxzoda, I.Sulton, Uyǵun, Áliyshe Nawayınıń shıǵarmaların tamashagóyge jetkeriwde sózdiń ornı teńsiz. Ókinishke bola etyud ústinde islew procesiniń ózine tán kemshilikleri de bar. Tábiyǵıylıqqa erisiw, turmıslıq haqıyqattı izlew maskası astında búgingi saxnamızda ádebiy normalarǵa ámel etpeytuǵın, mazmunsız, ańsat, ápiwayı sóylew ústinlik etpekte. Saxna sózine, onıń teatrǵa tán bolǵan tásir kúshi mázi ótkinshi gáp emes. Shıǵarma ústindegi etyud kórinisine ie fizikalıq háreketler tabıw jolında izleniwler alıp barıp atırǵan rejissyor, avtor tárepinen berilgen sózlerge ótiw procesinde saxna sóziniń bay múmkinshilikleri, onıń kórkem ańlatılıwın hesh qashan umıtıp qoymawı kerek.

Atap ótkenimizdey, dramalıq teatr kórkem ónerinde saxnalıq háreketti tamashagóyge jetkerip, túsindirip beriwshi eń tiykarǵı qural-bul sóz bolıp sanaladı. Nemirovich-Danchenko “Sóz-dóretiwshilik taji” dep biykarǵa aytpaǵan. Aktyorlıq óneriniń teoriiyası, sózge óziniń kóz qarasınan kelip shıǵıp jantasadı. Ol sózdi tásir etiw quralı, yamasa “sóz háreketi” sıpatında úyrenedi. Bul teoriya aktyorlıq kórkem óneriniń ózine tánligin, onıń talaplarına súenedi. Adam sanasına tásir etiwshi eń kúshli quralı sıpatında, sóz, obraz jaratıw procesinde logikalıq háreketke tiykarlangan aktyor dóretiwshiliginde úlken áhmietke ie. “Sóz háreketi” aktyordıń barlıq háreketlerinen eń kerekli hám eń tásirsheń háreketi bolıp esaplanadı. Aktyor partnyorınıń sanasına sóz arqalı qanshama ustalıq penen tásir etse, tamashagóy de sonshellı tásirlenedi. Aktyorlıq ónerinde sóz qúdireti bahasız esaplanadı. Aktyor sóz arqalı partnyorınıń qıyalına tásir etedi, onıń ishki aynasına zárúr kórinisti payda etiwge umtıladı. Partnyordıń “Qulaǵı ushın emes, kózi ushın” háreket etiw kerek, deydi K.S.Stanislavskiy. Demek, óz qıyalındaǵı pikir-kórinislerin partnyordıń qıyalına sińdiriwge háreket etiw zárúr.

Háreket – erk-ıqrarlı usıl esaplanadı. Háreket – fizikalıq, sóz arqalı hám de pikir iskerligin óz ishine aladı. Bul processler óz-ara baylanıslılıqta ótedi.

Sóylew, aytıw – háreket etiw degeni. Óz qıyalımızdı basqalarǵa sińdiriw maqsetimizdi aktivlestiredi. Basqalar siziń qıyalınıздаǵı kórinisti kóre me yaki joq pa bunıń kerektiligi siz ushın áhmietli emes. Bul tábiyat hám sananıń astı kúshlerine baylanıslı. Siz ushın maqsetińizge erisiw, partnyor qıyalına tásir etiw qálewı, nieti bolsa boldı. Qálew, niet bolsa háreketti qozǵaltadı. “Tamashagóy aldına warsaqı gáp ayıp shıǵıp ketiw hám sóz arqalı tásir etip háreket etiw bul pútkilley basqa-basqa nárseler sanaladı. Birinshi situaciya bul “aktyorlıq” etiw, ekinshi situaciya insan sıpatında janlı atqarıw degeni esaplanadı” [1, 125-b].

Sóz arqalı bolatuǵın hárekettiń úsh shárti bar:

1. Sóz astınıń mánisin anıqlap, garmoniyasın mazmunına qarap tabıw.
2. Elesletiw – birlemshi esaplanadı.
3. Sóz háreketiniń úshinshi shárti – sóylew texnikası.

Sózdi garmoniya menen oqıw, úyreniw, yadlap alıw usınıs etilmeydi. Tek qıyalımızdağı simvoldıń múnásibeti, háreketi, maqset hám sebeplerge tiykarlanıp sózdiń tıp mánisin jetkeriw múmkin. Berilgen tárepler arqalı pikirlew lazım. İnsan dawısınıń tartımlılıǵı, gózzallılıǵı hám tásirsheńligi sóz hám pikirdi kewilden kewilge baqırmay-shawqım salmay, tábiyǵıy dawısta jetkeriwge de baylanıslı.

Aktyor óziniń sózlerine qanshama sırtqı garmoniya bermesin, qanshelli óziniń sezimlerin qozǵawǵa háreket etpesin, qanshama olardı óz basınan “keshiriw”ge urınbasın, egerde óz elesletiwinde aytıp atırǵan nársesin kórmese “sóz arqalı háreket”ke erise almaydı. Sózge bile tura intonaciya beriw, jasalmalılıqqa, deklamaciyaǵa alıp keliwi hámmege málim. Sonıń menen birge, aktyor óz dawısınıń únlesliligin bayıtpasa, olardan paydalanıwdı bilmese, sóz háreketi logikasınıń qıyın payıtlarında kerek bolatuǵın anıq hám túsiniikli etip sóylewdi ielewi múmkin emes. Sol sebepli, ol óz sóylewiniń ırǵaǵına, intonaciyasına ayrıqsha itibar qaratıwǵa májbúr boladı.

Sırtqı qurǵaq intonaciyalardan qutılıw ushın aktyor dawıs ırǵaǵın háreketiń tásir kúshine aylandırıwı lazım.

Aktyorlar ónerge aylandırǵan bul sıyaqlı unamsız illetlerge qarsı gúresiw kerisinshe halatqa da alıp kelgen hám alıp kelmekte. Saxna sóziniń garmoniyalılıǵı, anıq hám tegisligine itibarsızlıq nátiyjesinde sóz óziniń tásir kúshin joǵaltpaqta, saxnadağı sóz háreketleri mıljın bolıp, shıǵarmanıń mazmunına unamsız tásirin tiygizbekte. K.S.Stanislavskiy aktyorlardan mazmunlı, tásirli háreketlerdi talap etip kelgen, atap aytqanda sózdiń tartımlılıǵına úlken itibar qaratqan. Biraq, ol tuwrıdan -tuwrı qurǵaq intonaciya ústinde islewdi biykarlaǵan. Intonaciyalar maqset hám wazıypalardan kelip shıǵıp, júdá qattı jańlaǵan bolıwı emes, olar janlı háreketke boysınǵan bolıwı dárkar.

K.S.Stanislavskiy bunday intonaciyalardıń tuwılıw nızamların belgilep ketken. Egerde, aktyor bul nızamlarǵa boysınǵan halda dóretiwshilik etse (sanalı – ıqtıyarlı yaki sananıń astı – ıqtıyarsız halda) ol sóz arqalı aktiv háreket ete aladı. Basqasha etip aytqanda, garmoniya forması háreket mazmunınan kelip shıqsa

janli, maqsetke boysingan, haqiqiylik turin aladi. Egerde, insan o'zini maqsetine jetisiw prosesine jan kuydirse, aytip atirgan sozlerine biyparwa bolmasa ham bul sozler kewlin larzege salsa, onin soylewi de tasirli, dawisi bolsa unleslikke bay boladi. O'zini algan tasirleniwlerin qizgin tusindirip bermekshi bolgan insan dawisini putkil koleminen (diapazoninan) paydalaniwga hareket etedi. Tek unlesliklerdin turli renlerinden emes, qarama-qarsi renlerden de paydalaniw soylewdin saykeslilikin bayitadi.

Qiyalda kórinisler – birlenshi sanaladi. Aktyor qolına alğan rol tekstinde pesa qatnasıwshısı qiyalının nátiyjesi berilgen, al, qiyalda kórinisler tekst artında qalıp ketken boladi. Egerde, aktyor tekstti jaqsılap úyreniw, sóz astı mazmunların ashıw arqalı, usı qiyalda kórinislerdi tiklemese, egerde onın hár bir gezektegi atqarıwında, hár bir sózinde bul kórinisler qiyalında tiklenbese, bunday aktyor sóz arqalı partnyor ham tamashagóylerge tásir ete almaydı.

Sóz arqalı baylanısqa kirisiw procesinde elesletiwdiń ornı tiykargı áhmietke ie boladi. Rol, yadlaw arqalı emes, elesletiwdiń arqasında ózlestiriledi. Elesletiwdiń ilajı bolğanınsha qizgınlastırılıwı, berilgen sharayattı keskinlestiriwi aktyor tusindirip beriwiniń belgisi sanaladi. Dóretiwshiniń qábiletiniń dárejesin onın elesletiw ham qiyal etiwiniń potencialı belgileydi. Dóretiwshilik potencial bolsa tásirshenlikke, elesletiwdiń qúdiretine baylanıslı. Ádette, kóz aldında kórgenimdi-aytıp atırman hareketler bir-birine say keledi. Ayırım payıtları kórgenim menen aytqanı bir-birine say kelmeydi. Bir nárseni kórip turman, basqa nárseni aytıp atırman. Óz-ara múnásibet waqtında gúrrińlesiwshiniń qiyalın oyatıw kerek boladi. Basqasha etip aytqanda, gúrrińlesiwshiniń qulağına emes, “kózine”, qiyalına, elesletiwine tásir ótkeriw zárúr. Rol ústindegi jumıstın dáslepki basqışında, qaharmannın kelbeti ele qiyalıımızdan alısıraq bolğanı ushın, qaharman ham ózimizge jaqın bolıp berilgen sharayatlarga múrátat etkenimiz maqsetke muwapıq boladi. Bunda, etyud arqalı berilgen sharayatlardı áste-aqırınlıq penen ózlestiriw, bayıtıw ham elesletiwdi oyatıw názerde tutılmaqta. Álbette, qaharmanga tán bolğan elesletiw kórinislerin birden oyatıw, biraz qıyın boladi.

Tamashagóy hám esitiwshi sóz arqalı saxnada júz berip atırǵan processtń mánisin ańlap baradı.

Simvol – obrazdıń tásirtililigin jaratıw procesinde, sóylew texnikası úlken áhmietke ie. Ol saxna sóylewiniń tiykargı faktorlarınan biri. K.S.Stanislavskiy, obraz ishki dúnyasın qızǵın hám anıq ańlatılıwında simvolǵa say dawıs hám sóylewden paydalanıwǵa úlken itibar bergen. “Keshirme” mektebi aktyorı tek dawıs hám sóylew texnikasın ielegende ǵana ózinde bolıp atırǵan obraz keshirmelerin túsindirip beriwi múmkin. Egerde aktyordıń dawısı ózine boysınbasa, imkaniyatları tómen bolsa, sóylewi tegis bolmasa, dikciya hám orfoepiyalıq normalardan uzaq bolsa, aktyor atqarıwında forma hám mazmun bir-birine qarsı keledi hám “keshirme kórkem óner”iniń mánisi buzıladı.

Sóylewinde kemshiligi bar bolǵan aktyor partnyor sanasına tásir etiw procesinde mashqalalarǵa dus boladı, sebebi, sóz arqalı aytilatuǵın pikir hám tásirileniwlerin jetkerip beriwge qıynaladı. Sóz aytılıwınıń buzılıwı mazmunǵa zıyan jetkeredi. Egerde aktyorda sóylew nuqsanları bolmasa da sózdiń únles dawısların jalmap, únlilerin qısqarttırıp aytsa, aytılwı anıq bolmasa, demek ol birinshiden, aytqan gápi ne haqqında ekenligin qıyalına keltire almay atırǵanlıǵı yaqi sózler ne maqsette aytılp atırǵanlıǵın bilmeytuǵınan dárek beredi. Ekinshiden, ol sóylew texnikasın ielemegen boladı. Usıǵan uqsas barlıq situaciyalarda aktyor óziniń qıyalındaǵı kórinislerdi sóz arqalı túsindirip beriwge ázzilik etedi. Sóz tásiriniń kúshi júdá áhmietlilikin ańlaǵan halda barlıq teatr bilimlendiriw oqıw orınlarında “Saxna sózi” pánine jeke túrde oqıtıw ushın saatlar ajratılǵan. Bul sabaqlarda bolajaq aktyor hám rejissyorlardı sóz háreketi hám onıń tásirtililigin asırıwǵa qaratılǵan joqarı texnikanı ielew wazıypası qoyılǵan. Biraq, usıǵan qaramastan saxna sóziniń búgingi awhalı aytarlıqtay jaqsı emes. Bul jaǵday da obektiv hám subektiv sebeplerge baylanıslı. Obektiv sebepler: tábiyǵıy jaǵday, teatr óziniń rawajlanıwında estetikalıq qaraslardı zaman talaplarına say ózgerttirip barıwǵa májbúr. Kinematografiya, televidenie táhiri astında tamashagóylerdiń qabil etiw talabı, talǵamı ózgergen hám teatr dádbeli, deklamaciya, teatrlıqtan waz

keship, tábiyǵılıqqa, turmıslıq haqıyqatlıqqa, naturalizmge talpına basladı. Bul saxna sóylewine de óziniń tásin ótkerdi. Biraq, ekilemshi kórkem óner dep júrgiziletuǵın rejissura hám aktyorlıq kórkem ónerinde anıq nızam hám qaǵıydalarsız, ishki túsinik hám sezgilerge súenip dóretiwshilik etiw “múmkin” degen pikir júrshe /sebebi, bul kórkem ónerler dramaturgiyaǵa tiykarlangan hám tayar sózdi qalqan etip alıwı múmkin, “Saxna sózi” pání belgili áhmietli qaǵıyda hám nızamlarǵa baǵınadı. Dem alıw hám dawıs qoyıw, aytıw-dikciya, orfoepiyalıq normalar haqqında túsinikke ie bolıw azlıq etedi, olar haqqında anıq bilim hám kónlikpelerdi ielew, tájiriybe arttırıw oǵada kerek. Qánige bolmay turıp, anıq bilim hám kónlikpelerdi ielew, tájiriybe arttırıw da áhmietli. Qánige bolmay aq, sóylew haqqında pikir júrgiziw múmkin. Dawıs bar ma, joq pa, sóylewi tegispe joq pa, gápti aytıwı tuwrı ma joq pa bulardı hámme seziwi múmkin. Biraq, sóylewdiń názik táreplerin tek ǵana qánige anıqlawı múmkin. Aktyordıń dem alıwı durıs qoyılǵanlıǵı, dawıstıń qaytarǵıshlarǵa baǵdarlanganlıǵı, jańlawı, kólemi keńligi; maqset, háreket, oylawına boysındırılǵan únleslikleriniń reńbe-reńligi; tekst ústinde islew kónlikpeleri bar ma, joq pa hám t.b. bularǵa tek qánige juwap beriwi múmkin. Bolajaq rejissyor hám aktyorlar “Saxna sózi”niń bunday quramalı tarawların tájiriybeli pedagog – qánige basshılıǵında ózgeriwleri lazım “Aktyor sózdiń skulptorı bolıwı kerek” – deydi K.S.Stanislavskiy [2, 36-b].

P.Ershov óziniń “Sóz hám sózsiz háreket logikası” (Logika slovesnix i besslovesnix deystviy) kitabında gáp dúziw logikasına úlken itibar qaratqan. “Gáp dúziwdiń ishki psixikalıq tárepi bolmıstı úzip-julıp, kútilmegen baylanıslı bólimlerge bólip emes, usı bolmıstıń óz-ara baylanıslı táreplerin toplaǵan halda bir pútin kóre alıwshılıq penen baylanıslı. Gáp dúziwdiń (lepka frazi) sırtqı fizikalıq tárepi onıń anıq hám tınıq sáykesligi, garmoniyasında bolsa, onıń grammatikalıq hám de ruwxıy qurılıması sáwleleniwi tiyis.

Sóz háreketiniń bul eki tárepi bir-biri menen tıǵız baylanıslı. Egerde aktyor ishki ayna menen aytıp atırǵan gápiniń ne haqqında ekenligin ańlasa, mánis hám mazmunın shaǵıp, neni hám ne ushın aytıp atırǵanın bilse, ol bul haqqında arnap

o'ylap o'tirmaydi, gap' öz-özinen öziniñ formasın tabadı. Yaki onıñ kerisi , egerde aktyor gap' dúziw qağıydaların bilse, mánisin ashıwğa háreket etse bul öz nábwetinde aktyordıñ oylawın qozǵatıwğa járdem beredi. Birinshiden, gap'tı túrli tárizde jasaw, dúziw onıñ mánisine anıqlıq kirgizedi, bayıtađı hám ishki aynanıñ betindegi kórinisti jaqtılandıradı. Ekinshiden, hár bir gap'tı hár qıylı kórsetip beriw arqalı gap'ke túrli mánis, hátteki keri mánisti de beriwı múmkin.

Úshinshiden, gap'tı dúziw hám onıñ anıq sóylewin tuwrı túsindirip beriw sóz astı mánisin ashıp beriwge baylanıslı boladı” [3, 18-b].

Aktyordıñ waqıt hám zaman birliginde tapqan úskeneleri onıñ qábileti haqqında dárek beredi. Bul princip sóz háreketi hám sóylewdıñ anıq sóylew baylıǵında tiyisli. Partnyor sanasına haqıyqıy tásir etpekshi bolǵan insan hesh qashan uzaq waqıt dawamında bir qıylı sóylewden, usıldan paydalanbaydı.

Únleslik baylıǵına erisiw ushın aktyor, birinshiden – elesletiwdi jetilistiriw, bayıtıwı zárúr. Aytıp atırǵan gap'i astında turǵan kórinisti ishki aynasında jaqtılı, simvollıq tárizinde kóriwi kerek. Ekinshiden-sóz hám gap'tıñ anıq hám tegis jetkeriw kónlikpesine iye bolıwı hám úshinshiden-sóz háreketi metodınan sheberlik penen paydalanıwı tiyis. Tamashagóy waqıyalar aǵımın sóz arqalı túsiniw aladı. Sózdiñ anıq hám tegis jetip kelmewi, tásirsizligi, mıńǵırlap, shaynalıp sóylewi-birinshi nábvette tamashagóyge, qalamasına avtor hám öziniñ kásibine qaray húrmetsezlik belgisi esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlardıñ

1. Станиславский К. «Танланган асарлар». – Москва: Искусство, 1954–1961. 2-жылд, – 385 б.
2. Станиславский К. Собрание сочинений в 8 томах. – Москва: Искусство, 1954–1961. – 3392 б.
3. Еришов П. Логика словесных и бессловесных действий. – Москва, 1989. – 161 б.

Xayitgul Pirmedova

*Toshkent davlat yuridik universiteti
Axborot-resurs markazi direktori
E-mail: Khaytgul1971@gmail.com*

O'ZBEKISTON OLIY O'QUV YURTLARIDA AXBOROT-RESURS MARKAZLARI RESURSLARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH MASALALARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida faoliyat yuritayotgan axborot-resurs markazlari resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim jarayonida axborot-resurs markazlarining o'rni, elektron va raqamli resurslardan foydalanish holati hamda mavjud muammolar yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** axborot-resurs markazi, oliy ta'lim muassasalari, elektron resurslar, raqamli kutubxona, axborot savodxonligi, ta'lim sifati, innovatsion xizmatlar, ilmiy-tadqiqot faoliyati.*

ENHANCING THE EFFICIENCY OF INFORMATION AND RESOURCE CENTER UTILIZATION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UZBEKISTAN

***Abstract.** This article analyzes the issues of improving the efficiency of using the resources of Information and Resource Centers operating in higher education institutions of Uzbekistan. It also examines the role of information and resource centers in the modern educational process, the current state of using electronic and digital resources, as well as existing challenges in this area.*

***Keywords:** information and resource center, higher education institutions, electronic resources, digital library, information literacy, quality of education, innovative services, research activity.*

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va ta'lim sifati hamda ilmiy-tadqiqot faoliyatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu yo'nalish bo'yicha bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Jumladan, Prezidentning 2019-yil 8-oktyabrdagi PD-5847-sonli "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"[1]gi qarori oliy ta'lim sohasini tizimli isloh qilish, ta'lim va ilm-fan integratsiyasini kuchaytirish hamda sifatli kadrlar tayyorlashni strategik maqsad qilib belgilaydi. Mazkur konsepsiyada oliy ta'lim muassasalari faoliyatiga zamonaviy texnologiyalar, raqamli axborot resurslari hamda jahon ta'lim standartlariga mos sharoitlarni joriy etish orqali ta'lim jarayonini takomillashtirish topshirilgan.

Bundan tashqari, Prezidentning 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"[2]gi qarori oliy ta'lim muassasalari moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlash va talaba hamda o'qituvchilarning jahon ta'lim resurslariga keng kirishini ta'minlash vazifalarini qo'ygan.

Bu qarorlar doirasida oliy ta'lim muassasalarida axborot va ilmiy resurslar infratuzilmasini modernizatsiya qilish, elektron kutubxonalar va global ilmiy bazalarga kirishni kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlar belgilandi. Mazkur yondashuv raqamli ta'lim muhiti shakllanishi natijasida axborot-resurs markazlarining rolini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, amaliyotda axborot-resurs markazlaridan foydalanish samaradorligi masalalari oliy ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqot jarayonlarini samarali amalga oshirish bilan chambarchas bog'liq. Zamonaviy ta'lim sharoitida elektron va raqamli resurslardan samarali foydalanishning pastligi, foydalanuvchilarning axborot savodxonligi darajasining yetarli emasligi hamda texnik muammolar oliy o'quv yurtlarida ta'lim jarayoni samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli, Prezident qarorlarida belgilangan vazifalardan kelib chiqib, axborot-resurs markazlari resurslaridan

foydalanish samaradorligini oshirish masalalarini ilmiy jihatdan tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Axborot-resurs markazi (ARM) oliy ta'lim muassasasining ta'lim, ilmiy-tadqiqot va ma'naviy-madaniy jarayonlarini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan strukturaviy bo'linmasi hisoblanadi. U kutubxona va axborot xizmatlarini integratsiyalashgan holda amalga oshiruvchi asosiy infratuzilma bo'lib, oliy ta'lim tizimida ilmiy bilimlar almashinuvi va o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. ARM faoliyati oliy ta'lim tizimining global rivojlanish tendensiyalari hamda O'zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy bazasi asosida qonuniy tartibga solinadi. Masalan, har bir institut tuzgan Axborot-resurs markazi to'g'risidagi nizomlar va foydalanish qoidalari O'zbekiston Respublikasi Prezident qarorlari va vazirlik buyruqlari bilan mustahkamlanadi.

Axborot-resurs markazi oliy ta'lim muassasasining ilmiy, o'quv va ma'rifiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi axborot-kutubxona tizimi sifatida ta'riflanadi. U nafaqat an'anaviy kutubxona xizmatlarini (kitob va qo'lyozmalar bilan ishlash), balki elektron va raqamli resurslar orqali ta'lim olishga, ilmiy tadqiqotlar o'tkazishga sharoit yaratadi.

ARMning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Foydalanuvchilarni ilmiy-ta'lim resurslari bilan ta'minlash va ularni axborot texnologiyalari orqali keng axborot bazalariga bog'lash;
2. Ilmiy-tadqiqot ishlarini qo'llab-quvvatlash uchun elektron kataloglar, ma'lumotlar bazasi va ilmiy adabiyotlar bilan xizmat ko'rsatish;
3. Foydalanuvchilarning axborot savodxonligini oshirish va zamonaviy axborot qidirish ko'nikmalarini shakllantirish;
4. Kutubxona bilan bog'liq normativ-huquqiy hujjatlar asosida fondni shakllantirish, saqlash va yangilash.

An'anaviy va elektron resurslar farqi

An'anaviy resurslar – qog'oz shaklidagi kitoblar, jurnallar va qo'lyozmalar bo'lib, ular uzoq yillar davomida akademik bilimlarni saqlash va yetkazishda xizmat

qilgan. Biroq raqamli asrda elektron resurslar: elektron kitoblar, onlayn jurnallar, ilmiy ma'lumotlar bazalari va axborot platformalari ilmiy izlanish va o'qish jarayonini tezlashtiradi hamda masofaviy foydalanish imkonini beradi. Elektron resurslar orqali talabalar va tadqiqotchilar o'zlariga kerakli ilmiy materiallarni istalgan vaqtda topishi hamda talabalar uchun interaktiv o'quv muhitini yaratish samaradorligini oshiradi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, elektron resurslar kutubxonalarning qulay xizmatlarini yanada kengaytiradi va foydalanuvchi ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi [3].

Axborot-resurs markazlari oliy ta'limda quyidagi asosiy rollarni bajaradi:

Ta'lim jarayonini qo'llab-quvvatlash: ARMLar o'quv adabiyotlari, darsliklar hamda metodik qo'llanmalarni ta'minlab, talabalar va o'qituvchilarga ta'lim jarayonini yanada samarali o'tishda yordam beradi. Bu jarayon an'anaviy audiovizual resurslardan tortib, elektron kataloglar va onlayn kutubxonalargacha keng imkoniyatlarni o'z ichiga oladi.

Ilmiy-tadqiqot yordami: ARMLar ilmiy tadqiqotlar uchun zarur bo'lgan adabiyotlar, onlayn ma'lumotlar bazalari va ilmiy jurnallar obunalarini ta'minlab, talabalar va ilmiy xodimlarni ilmiy izlanishlarga yo'naltiradi. Shu bilan birga, ARM tomonidan elektron va an'anaviy resurslardan foydalanish bo'yicha treninglar tashkil etilishi ham samaradorlikni oshiradi.

Tarbiyaviy ahamiyati: Axborot-resurs markazlari talabalarda axborot madaniyati, mustaqil o'qish va izlanish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu ularni nafaqat akademik bilim, balki tanqidiy fikrlash va mustaqil izlanishga yo'naltirish orqali tarbiyaviy jarayonga ham sezilarli hissa qo'shadi.

Talabalar uchun ARM quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: eng axborot bazalariga kirish (elektron va an'anaviy); ilmiy maqolalar va tadqiqot resurslarini topish bo'yicha yordam; internet va elektron xizmatlar orqali masofaviy foydalanish; ilmiy seminarlar, treninglar va konsultatsiyalar. Professor-o'qituvchilar uchun esa ARMLar: o'quv rejalari tayyorlashda ilmiy manbalarni topish va kiritish imkonini beradi; dissertatsiyalar, ilmiy izlanishlar va nashrlar uchun zarur adabiyotlarni

taqdim etadi; professional bibliografik xizmatlar orqali ilmiy yutuqlarni qo'llab-quvvatlaydi [4].

O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida ARM resurslaridan foydalanishda mavjud muammo va kamchiliklar

Oliy ta'lim muassasalarida ARM resurslaridan foydalanish samaradorligi bir qator tashkiliy, texnik va axborot madaniyati bilan bog'liq muammolar bilan cheklangan. Elektron va an'anaviy resurslar bilan ishlash bo'yicha foydalanuvchilarning yetarli ko'nikmalarga ega emasligi, ARM xodimlarining foydalanuvchilarga yetarlicha yordam bera olmasligi, shuningdek texnik infratuzilmaning yetishmasligi ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonining sifatini pasaytiradi. Shu sababli, samaradorlikni oshirish uchun foydalanuvchilarning axborot savodxonligini rivojlantirish, elektron bazalarga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, ARM xodimlarining malakasini oshirish va texnik hamda tashkiliy imkoniyatlarni yaxshilash zarur. Hozirgi kunda mamlakatimizda ARM resurslaridan samarali foydalanishdagi mavjud muammolar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

ARM resurslaridan foydalanish darajasining pastligi – Talabalar va professor-o'qituvchilar ARM xizmatlaridan muntazam foydalansa-da, elektron bazalar va raqamli platformalardan foydalanish darajasi past bo'lib, ko'pchilik foydalanuvchilar an'anaviy kutubxona xizmatlariga tayanadi.

Elektron bazalarga kirish va foydalanish bilan bog'liq muammolar

– Talabalar va o'qituvchilar elektron bazalardan samarali foydalanishni bilmaydi; ba'zi muassasalarda litsenziyalangan elektron jurnallar va onlayn ilmiy bazalarga to'liq kirish imkoniyati mavjud emas; masofaviy foydalanish imkoniyatlari yetarli emas.

Talabalarda axborot madaniyatining yetarli emasligi – Talabalar mustaqil izlanish va ilmiy ma'lumotlarni topish ko'nikmalariga ega emas; axborot qidirish va bibliografik xizmatlardan foydalanish darajasi past, bu esa ilmiy-tadqiqot va o'quv jarayonining samaradorligini cheklaydi.

Kutubxonachi va foydalanuvchi o'rtasidagi axborot aloqasi muammolari

– ARM xodimlari foydalanuvchilarga yetarli yo'l-yo'riq bera olmaydi, maslahatlar va interaktiv yordam xizmatlari yetarli emas.

Texnik va tashkiliy kamchiliklar – Serverlar, kompyuterlar va Internet tezligi yetarli emas; resurslar va xizmatlarni yagona integratsiyalashgan platforma orqali boshqarish tizimi mavjud emas; ARM xizmatlarining monitoringi va foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashuvchanligi yetarli darajada amalga oshirilmagan.

ARM resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida axborot-resurs markazlari (ARM) resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish dolzarb masala hisoblanadi. Tadqiqotlar va amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, samaradorlikni oshirish bir necha strategik yo'nalishlar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Foydalanuvchilarning axborot savodxonligini oshirish.

Talabalar va professor-o'qituvchilar ARM resurslaridan samarali foydalanish uchun axborot savodxonligini oshirish zarur. Bu quyidagi choralarni o'z ichiga oladi:

- foydalanuvchilarga elektron va an'anaviy resurslardan foydalanish bo'yicha treninglar va seminarlar tashkil etish;
- ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishda axborot qidirish va bibliografik xizmatlardan foydalanish bo'yicha konsultatsiya xizmatlarini yo'lga qo'yish;
- talabalar va ilmiy xodimlar uchun interaktiv qo'llanmalar va video-darsliklar yaratish [5].

Elektron bazalar va raqamli resurslarga kirishni kengaytirish.

Samarali foydalanish uchun ARMLar quyidagi imkoniyatlarni kengaytirishi lozim:

- litsenziyalangan elektron jurnallar, ilmiy ma'lumotlar bazalari va onlayn platformalarga keng kirish;
- masofaviy foydalanish imkonini beruvchi VPN va raqamli kutubxona xizmatlarini joriy etish;

– foydalanuvchilarga resurslardan tezkor va qulay foydalanish uchun integratsiyalashgan qidiruv tizimlari yaratish.

ARM xodimlarining malakasini oshirish.

ARMning samarali faoliyati xodimlarning malaka darajasiga bevosita bog'liq. Shu bois bizning fikrimizcha:

- kutubxonachilar va axborot mutaxassislarining kasbiy malakasini oshirish bo'yicha treninglar va kurslar o'tkazish;
- zamonaviy axborot xizmatlari, bibliografiya va elektron resurslarni boshqarish bo'yicha xorijiy tajribani o'rganish va joriy etish;
- xodimlarning ilmiy-tadqiqot va ta'lim jarayonlariga faol jalb qilinishini rag'batlantirish.

Texnik va tashkiliy imkoniyatlarni yaxshilash lozim.

ARM samaradorligini oshirish uchun texnik va tashkiliy jihatlar ham muhim: serverlar, kompyuterlar va tezkor internet bilan jihozlash; resurslar va xizmatlarni yagona integratsiyalashgan platforma orqali boshqarish;

- ARM xizmatlarining monitoringi va foydalanuvchi fikrlarini o'rganish tizimini joriy etish;
- ta'lim muassasalarida ARMni ilmiy-tadqiqot va o'quv jarayoniga faol integratsiya qilish.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ARM resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun oliy ta'lim muassasalarida bir nechta strategik choralarni amalga oshirish zarur. Avvalo, ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonlarini zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyalashgan holda tashkil etish, ya'ni elektron va raqamli resurslarni dars va tadqiqot jarayonlariga samarali kiritish muhimdir. Shu bilan birga, talabalar va professor-o'qituvchilarni mustaqil izlanish va ARMning elektron resurslaridan faol foydalanishga rag'batlantirish, ularning axborot savodxonligini oshirish hamda izlanish ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. Optimal natijaga erishish maqsadida, elektron va an'anaviy resurslarni birlashtirgan aralash strategiya ishlab chiqilishi, bu orqali resurslardan samarali va barqaror foydalanish

imkonini yaratadi. Bundan tashqari, ARMning funksional roli va tashkilot ichidagi ahamiyatini kuchaytirish, foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashuvchan xizmatlarni rivojlantirish orqali ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonlarining umumiy samaradorligi sezilarli darajada oshiriladi.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida axborot-resurs markazlari (ARM) resurslaridan foydalanish samaradorligi ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonining sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot va tahlillar shuni ko'rsatdiki, ARM faoliyatida mavjud bo'lgan muammolar – elektron va an'anaviy resurslardan foydalanish darajasining pastligi, talabalar va professor-o'qituvchilarning axborot madaniyati yetarli emasligi, kutubxonachi va foydalanuvchi o'rtasidagi muloqotning samarali tashkil etilmasligi, shuningdek, texnik va tashkiliy infratuzilmaning cheklanganligi – ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonining samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, ARM resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bir qator strategik choralarni talab qiladi. Avvalo, talaba va professor-o'qituvchilarning axborot savodxonligini rivojlantirish, ularni elektron va an'anaviy resurslardan faol foydalanishga rag'batlantirish muhimdir. Shuningdek, ARMning funksional roli va xizmatlarining foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashuvchanligini oshirish, texnik va tashkiliy imkoniyatlarni mustahkamlash, elektron bazalarga to'liq va masofaviy kirish tizimini yaratish orqali ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayoni samaradorligi sezilarli darajada oshirilishi mumkin.

Umumiy xulosa shuki, ARM resurslaridan samarali foydalanish oliy ta'lim muassasalarida ilmiy izlanishlar, mustaqil o'qish va pedagogik jarayonning sifatini oshirishga bevosita xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishi va mamlakatimizda bilimlar iqtisodiyotini shakllantirishga muhim hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi qonuniy hujjatlari bazasi. <https://lex.uz>
2. Qurbanova, M. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida axborot-resurs markazi faoliyatini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan tizimli islohotlar tahlili. *Green Economy and Development Journal*, Vol.1 No.1, 07 Feb 2024. DOI: https://doi.org/10.55439/GED/vol1_iss1/a917
3. Raxmatullayeva, Sh., Narziyeva, O. Kutubxonachilarning axborot boshqaruvidagi roli: ilgari va hozirgi zamondagi o'zgarishlar // Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. — Toshkent, 2024 <https://doi.org/10.5281/zenodo.14843484>
4. Olimov I. "Sharqni o'rganish kutubxonalardan boshlanadi," *Yosh olimlar ilmiy jurnali*, 2025 — axborot kutubxona tizimi va uning ta'limdagi o'rni haqida maqola. <https://inlibrary.uz/index.php/yosc/article/view>
5. Olimov I. "Sharqni o'rganish kutubxonalardan boshlanadi," *Yosh olimlar ilmiy jurnali*, 2025 — axborot-kutubxona tizimi va uning ta'limdagi o'rni haqida maqola. <https://inlibrary.uz/index.php/yosc/article/view>

Go'zal Nuriddinova

*Kamoliddin Bexzod nomidagi
Milliy rassomlik va dizayn instituti
“San’atshunoslik” kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: GuzalNur999@gmail.com*

O‘ZBEKISTON AMALIY BEZAK SAN’ATI SOHASIDAGI BADIY TA’LIMI TIZIMI

***Annotatsiya.** Maqolada O‘zbekiston badiiy ta’lim tizimining evolyutsiyasi va zamonaviy holati, asosiy e’tiborni xalq amaliy san’ati an’analarini asrab-avaylash hamda rivojlantirishga qaratgan holda ko‘rib chiqiladi. Muallif kulolchilik, zargarlik (misgarlik), yog‘och o‘ymakorligi va zardo‘zlik kabi milliy hunarmandchilik turlariga singdirilgan noyob madaniy kodni avloddan-avlodga yetkazishda ta’lim muassasalarining o‘rnini tahlil qiladi. Tadqiqotda an’anaviy “ustoz-shogird” o‘qitish uslublarining oliy o‘quv yurtlari va ixtisoslashtirilgan san’at maktablarining zamonaviy akademik dasturlariga integratsiyalashuvi tadqiq etilgan.*

***Kalit so‘zlar:** badiiy ta’lim, amaliy-bezak san’ati, an’analar, “ustoz-shogird” tizimi, madaniy meros, milliy o‘zlikni anglash, akademik ta’lim.*

THE SYSTEM OF ART EDUCATION IN THE FIELD OF APPLIED DECORATIVE ARTS OF UZBEKISTAN

***Abstract.** The article examines the evolution and current state of Uzbekistan’s art education system, with a particular focus on preserving and developing the traditions of folk applied arts. The author analyzes the role of educational institutions in transmitting the unique cultural code embedded in national crafts such as ceramics, jewelry (metalwork/coppersmithing), wood carving, and gold embroidery from generation to generation. The study explores the integration of the traditional “master–apprentice” teaching model into the modern academic curricula of higher education institutions and specialized art schools.*

Keywords: *art education, applied decorative arts, traditions, “master–apprentice” system, cultural heritage, national identity, academic education.*

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va uning natijasi o'laroq yuzaga kelayotgan madaniy integratsiya jarayonida badiiy ta'limni tadqiq etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur maqolaning dolzarbligi, ko'p jihatdan, O'zbekistonning amaliy bezak san'ati sohasidagi ta'lim tizimi shakllanishining tizimlashtirilgan paradigmasini aks ettiruvchi yaxlit tadqiqot mavjud emasligi bilan belgilanadi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston hukumati tomonidan badiiy ta'lim sohasida ma'naviy, axloqiy va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirishga qaratilgan turli dasturlar qabul qilindi.

O'zbekiston hududida qadim zamonlardan buyon o'ziga xos va betakror mintaqaviy badiiy maktablar mavjud bo'lib, ularda san'atning noyob durdonalari yaratilgan. Badiiy metallga ishlov berish va zargarlik buyumlari ishlab chiqarish sohasida ijod qilgan mahalliy ustalar yuksak iste'dod va professionallikka ega bo'lganlar. O'z navbatida, mahalliy badiiy maktablarning rivojlanishini shakllangan “ustoz-shogird” tizimisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ushbu tizim asosiga an'analar davomiyligi kabi xususiyatlar poydevor qilib qo'yilgan bo'lib, Markaziy Osiyo amaliy bezak san'ati yodgorliklarining o'zi bunga yaqqol dalildir.

XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelib, mintaqada badiiy madaniyatning barcha sohalarida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. An'anaviy “ustoz-shogird” modeli asosan amaliy san'at turlarida (kulolchilik, yog'och o'ymakorligi, chitgarlik, kandakorlik va boshqalar) saqlanib qoldi. Ushbu o'zgarishlar mintaqaga Yevropa san'atining kirib kelishi bilan bog'liqdir. XX asrda O'zbekistonda, butun Markaziy Osiyo mintaqasida bo'lgani kabi, madaniyatning an'anaviy shakllari bilan bir qatorda san'atning Yevropaga xos turlari – teatr, kinematografiya, rangtasvir, haykaltaroshlik, balet, opera va boshqalar keng tarqala boshladi va faol rivojlandi [1, 8-b].

O'zbekistonda an'anaviy "ustoz-shogird" tizimi hozirgi kunimizga qadar saqlanib qolgan. Har bir usta, qaysi sohada faoliyat yuritishidan qat'i nazar, o'z mahorati sirlarini izdoshlariga o'rgatishga harakat qiladi. O'z navbatida, o'rta asrlardan an'anaviy "ustoz-shogird" tizimining asosiy ma'naviy-axloqiy qoidalari aniq ifodalangan yozma manbalar meros bo'lib qolgan. Ushbu tizim bugungi kunda respublikaning oliy badiiy ta'lim tizimida ham munosib davom ettirilmoqda. "Ustoz-shogird" tizimi – mintaqaning amaliy bezak san'ati an'analari davomiyligini saqlashning eng muhim sharti hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yangi oliy o'quv yurtlari va ularning viloyat markazlaridagi filiallari ochildi, o'rta maxsus professional ta'lim tizimini qayta tashkil etish faol olib borildi, oliy ta'limning ko'p bosqichli tizimga (bakalavriat – magistratura) o'tishi amalga oshirildi, abituriyent va talabalar bilim darajasini baholashning test sinovlari hamda reyting nazoratiga asoslangan ilg'or usullari joriy etildi.

Istiqlolning birinchi dekadasida amaliy-bezak san'ati sohasida salmoqli ishlar amalga oshirildi. Ushbu tarmoq qayta tiklanib, zamon talablari asosida yangi an'alar bilan boyitildi. Avvalo, soha faoliyati uchun huquqiy baza yaratildi.

1997-yil 4-iyunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan "Hunarmand" uyushmasini tashkil etish va uning faoliyat vazifalari to'g'risida qaror qabul qilindi. O'zbekistonda ijodiy salohiyatni rivojlantirish va san'at arboblari rag'batlantirish bilan O'zbekiston Badiiy akademiyasi Ijodiy uyushmasi, "Usto" xalq ustalari ijodiy birlashmalari kabi jamoat tashkilotlari ham shug'ullanib kelmoqda [2, 15-b].

Badiiy ta'limni rivojlantirishda O'zbekiston Badiiy akademiyasi ixtisoslashtirilgan maktablari o'quvchilarining, shuningdek, Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti talaba va magistrklarining amaliy-bezak san'ati sohasidagi ijodiy o'ziga xosligi muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston davlat mustaqilligining 35 yili davomida madaniyat sohasidagi umumiy o'zgarishlar fonida uning tarkibiy qismlari, xususan, amaliy bezak san'ati ham sezilarli darajada

o'zgardi. Xalqimizning ko'p asrlik an'analariga sodiq qolgan holda, san'atning ushbu turlari yangi tamoyillar va yo'nalishlar bilan boyidi. Mazkur sohadagi davlat qo'llab-quvvatlovi tufayli rivojlanishning yangi ustuvor yo'nalishlari belgilandi, bu esa ustalar va hunarmandlar o'rtasidagi ijodiy hamkorlik chegaralarini kengaytirishga xizmat qildi.

Ushbu jarayonning yorqin ifodalaridan biri barcha turdagi boy va janriy xilma-xillikka ega bo'lgan an'anaviy xalq ijodiyoti bo'ldi. XX asrda sezilarli darajada zarar ko'rgan milliy hunarmandchilik turlarini qo'llab-quvvatlash va qayta tiklashga davlat tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunga kelib, mustaqillik yillarida "ikkinchi hayotini" topgan san'at turlari ro'yxatiga kulolchilik, badiiy kashtachilik, ipakchilik, gilamdo'zlik, zardo'zlik, zargarlik va metallga badiiy ishlov berish, shuningdek, lakli miniatyura, yog'och va ganch o'ymakorligi, charm bilan ishlash, musiqiy asboblarni yaratish hamda ularga bezak berish san'ati kiradi.

Bugungi kunda O'zbekiston amaliy bezak san'ati – nafaqat moddiy madaniyat qatlami, balki axloqiy va estetik qadriyatlarni uzatuvchi (translyatsiya qiluvchi) murakkab tizimdir. Globallashuvning zamonaviy sharoitida ta'lim orqali milliy o'ziga xoslikni saqlab qolish strategik vazifaga aylanmoqda. Amaliy bezak san'atini o'qitishning metodologik asosi bugungi kunda hunarmandchilikni konservativ saqlash hamda kreativ industriyalar talab qiladigan loyihaviy tafakkurni joriy etish zaruriyati chorrahasida turibdi.

O'zbekistonda amaliy-bezak san'ati sohasidagi ta'lim madaniy merosni saqlash va zamonaviy amaliy bezak san'atini rivojlantirishda asosiy rol o'ynaydi. Badiiy to'qimachilik, kulolchilik, yog'och o'ymakorligi, gilamdo'zlik, kashtachilik, zargarlik va charmgarlik kabi yo'nalishlarni o'z ichiga olgan amaliy san'at badiiy tasavvur va amaliy ko'nikmalar uyg'unligini talab etadi. Zamonaviy madaniyat Toshkentda shakllangan an'anaviy madaniyatni siqib chiqarmoqda va buzmoqda. Muammoning ijtimoiy-tarixiy jihati tahlili shuni ko'rsatadiki, amaliy bezak san'ati o'tgan asrlar an'anasi bo'lib, katta tarbiyaviy va ta'limiy salohiyatga ega, bu esa

ta'lim rivojining hozirgi bosqichida to'liq hisobga olinmayapti, natijada avlodlar o'rtasidagi aloqaning uzilishiga, yoshlarning intellektual befarqligiga olib kelmoqda.

Davlat tomonidan amaliy-bezak san'ati sohasida bevosita professional kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda bu o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida, shuningdek keng tarqalgan hunarmandchilik ustaxonalarida amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, ustaxonalarda ham, badiiy ta'lim muassasalarida ham o'qitish uslubiylatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri "ustoz-shogird" an'anaviy ta'lim tizimini keng joriy etishdir. Uning negizida o'sib kelayotgan avlodga tajribani og'zaki va amaliy tarzda yetkazish yotadi. Bunday keng qamrovli ta'lim va yoshlar orasida milliy amaliy san'atning ommalashuvi tufayli, xizmat ko'rsatgan ustalar va ularning shogirdlari – badiiy hunarmandchilikning turli maktablari vakillari bugungi kunda nufuzli xalqaro va respublika ko'rgazmalarining doimiy ishtirokchilari hisoblanadilar.

"Ustoz-shogird" tizimi nafaqat usta va shogirdning birgalikdagi mehnatini, balki tajribali pedagog-ustoz tomonidan yosh yoki yetarli tajribaga ega bo'lmagan o'qituvchini qo'llab-quvvatlashni ham nazarda tutadi. Bunday ustoz ish joyida unga amaliy yordam ko'rsatishga, uning nazariy va kasbiy kompetensiyasini oshirishga qodir bo'ladi. Ustoz – yosh o'qituvchiga ta'lim muassasasining barcha tarkibiy bo'linmalari faoliyati bilan tanishishga ko'maklashuvchi va uning jamoadagi o'rnini anglashiga yordam beruvchi "navigator"dir. Shuningdek, u o'qituvchilarning kasbiy mahoratini uzluksiz oshirish jarayonida ishtirok etuvchi maslahatchi hamdir. Ustozlik, o'z mohiyatiga ko'ra, Sharqda bilim uzatishning eng qadimiy usullaridan biri bo'lsa-da, ta'lim tizimi doirasida shakllantirilgan "ustoz-shogird" usuli yanada maqsadli va rejali xarakterga ega bo'ladi.

Misol uchun Respublika ixtisoslashtirilgan dizayn maktabi 1966-yildagi zilzila oqibatlarini bartaraf etish uchun malakali mutaxassislar tayyorlash maqsadida bilim yurti sifatida tashkil etilgan. 1997-yilda O'zbekiston Badiiy Akademiyasi tuzilmasidagi Respublika dizayn kollejiga o'zgartirilgan. Maktab zamonaviy o'quv binolari, ustaxonalar, klub, sport zallari, kutubxona, ishlab chiqarish amaliyoti

sexlariga ega. Iste'dodli o'quvchilar badiiy ko'rgazmalarda, binolarni rekonstruksiya va restavratsiya qilishda ishtirok etadilar [3, 12-b].

Ushbu maktabda quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'qitiladi: mebel dizayner-loyihachisi, amaliy-yodgorlik san'ati dizayner-loyihachisi, lokli miniatyura ustasi, amaliy san'at, chinni mahsulotlari usta-rassomi, milliy badiiy kostyumlar dekorator-loyihachisi, ganch usta-rassomi, naqqosh usta-rassom, yog'och o'ymakorligi usta-rassomi, badiiy gilamlar va gobelenlar ishlab chiqarish usta-rassomi, badiiy kashtachilik ustasi, zardo'zlik ustasi, zargarlik buyumlari usta-rassomi va rassom-kulol.

O'qitish usullarining xilma-xilligi – ma'ruzalar va seminarlardan tortib, mahorat darslari va amaliy mashg'ulotlargaacha – dinamik ta'lim muhitini yaratadi. Multimedia texnologiyalari va raqamli resurslardan foydalanish ham fanni chuqurroq tushunishga yordam beradi va o'quvchilarning tafakkurini kengaytiradi. Bu yo'nalishlar o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi, san'at asarlarini turli nuqtayi nazardan tahlil qilishga imkon beradi. O'quvchilar o'z fikrlarini shakllantirishni va ularni asoslashni o'rganadilar, bu esa ularning badiiy tilini rivojlantirish uchun muhimdir.

Bugungi kunda O'zbekiston amaliy bezak san'ati sohasidagi ta'limning nazariy poydevori uchta konseptga asoslanadi. Birinchisi – madaniy-genetik kod, ya'ni naqsh semantikasini shunchaki bezak emas, balki falsafa va tarix tili sifatida o'rganishdir. Ikkinchisi – etnopedagogika, ya'ni mehnatga o'rgatish ma'naviy-axloqiy tarbiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan xalq pedagogikasi salohiyatidan foydalanishdir. Uchinchisi – akademik sintez, ya'ni amaliy hunar o'rganish jarayoniga klassik san'atshunoslik tahlilini integratsiya qilishdir [4, 15-b].

O'zbekistondagi zamonaviy ta'lim paradigmasi universitet muhitiga moslashtirilgan an'anaviy "ustoz-shogird" modeliga tayanadi. Agar ilgari o'qitish imitatsion xarakterga ega bo'lgan bo'lsa (ustoz ketidan takrorlash), bugungi kunda ushbu metodologiya texnologik jarayonning har bir bosqichini nazariy asoslash bilan to'ldirilmoqda. Talabalar ishlab chiqarish texnologiyasini (kulolchilik,

to'qimachilik, o'ymakorlik) xomashyoshunoslik, bo'yoqlar kimyosi qamrab oluvchi yaxlit tizim sifatida o'rganmoqdalar. Bugun metodologiya "hunarmandchilik"dan "dizayn-loyihalash" bosqichiga o'tmoqda. Talaba etnik o'ziga xoslikni saqlab qolgan, shu bilan birga zamonaviy interer yoki moda ergonomikasi hamda estetikasi talablariga javob beradigan art-obyekt yaratishni o'rganadi. O'zbekistondagi ta'lim metodologiyasini ustozlarning shaxsiy ta'sirisiz tasavvur etib bo'lmaydi, zero ular shogirdlariga nafaqat texnik usullarni o'rgatgan, balki ularning ongiga xomashyoga nisbatan axloqiy munosabatda bo'lish kodini ham singdirganlar.

Xususan, Rishton kulolchilik maktabida zamonaviy o'qitish metodikasining poydevorini usta Ibrohim Komilov yaratgan. Uning metodologiyasi "ishqor" (o'simlik siri) texnologiyasini chuqur o'rganishga asoslangan edi. Uning shogirdi va davomchisi – Alisher Nazirov bugungi kunda o'zining usta-shogird maktabida yangi avlod ustalariga ta'lim berib, shaklning konseptual tahlili usullarini amaliyotga joriy etmoqda.

Shuningdek, Buxoro kandakorlik maktabida sulola davomchisi, usta Salimjon Hamidov asosiy shaxs hisoblanadi. Uning pedagogik usuli an'anaviy o'ymakorlikning 20 dan ortiq turini bosqichma-bosqich o'zlashtirishga asoslangan. Uning shogirdlari, xususan, Akbar Hamidov bugungi kunda zamonaviy akademik muhitda "murakkab ornamental ritm" metodologiyasini rivojlantirishda davom etmoqda [5, 248-b].

Yog'och o'ymakorligini o'qitish metodologiyasiga O'zbekiston xalq ustasi Ortiq Fayzullayev ulkan hissa qo'shgan. U o'ymakorlikning turli uslublarini (pargori, bagdodi) tizimlashtirib, o'quv qo'llanmalari holiga keltirdi. Uning Sirojiddin Rahmatullayev kabi shogirdlari bugungi kunda ijodiy ustaxonalarga rahbarlik qilib, talabalarga nafaqat hunar o'rgatmoqda, balki amaliy bezak san'ati obyektlarini me'moriy loyihalash sirlarini ham bermoqdalar.

Miniatyura rangtasviri sohasida sharq miniatyurasining qayta tiklanishiga asos bo'lgan Niyozali Xolmatov maktabi alohida o'rin tutadi. Uning metodologik yondashuvi – Kamoliddin Behzod ijodi qonuniyatlarini zamonaviy kompozitsiya

prizmasi orqali o'rganishga asoslangan. Uning shogirdlari orasida Bahodir Hojimetov kabi ko'plab taniqli rassomlar bo'lib, ular bugungi kunda oliy ta'lim tizimida "Chiziq va kolorit nazariyasi"dan saboq berib kelmoqdalar.

Bugungi kunda kechagi shogirdlarning ismlari ustozlar sifatida e'tirof etilmoqda. Masalan, to'qimachilik va zardo'zlik sohasida o'tgan davr ustalari tomonidan ishlab chiqilgan metodikalar yosh dizaynerlar va san'atshunoslar tomonidan xalqaro bozor talablariga moslashtirilmoqda [6, 18-b].

Xulosa qilib aytganda, quyidagi natijalarga erishildi:

1. O'zbekiston badiiy ta'limining o'ziga xos xususiyati – ikki xil ta'lim tizimi, ya'ni an'anaviy "ustoz-shogird" maktabi va Yevropa klassik ta'lim tizimining mavjudligidir. Ko'p asrlik an'analarga ega bo'lgan "ustoz-shogird" tizimi shogirdlar guruhiga individual yondashuv va vorislik tamoyillariga asoslanadi. Ushbu tizim, ayniqsa, badiiy hunarmandchilik kabi an'anaviy san'at turlarini o'rgatishda etakchi o'rin tutadi.

2. Amaliy bezak san'ati sohasida mutaxassislar tayyorlashning asosiy markazlari – O'zbekiston Badiiy akademiyasi tasarrufidagi ta'lim muassasalaridir. Bularga respublikadagi 13 ta tasviriy va amaliy san'at litseyi, 3 ta badiiy maktab hamda Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti kiradi.

3. O'zbekistonning amaliy bezak san'ati sohasidagi xalqaro yutuqlari – badiiy ta'lim yo'nalishida olib borilayotgan maqsadli va muvaffaqiyatli ishlarning amaliy isbotidir. Xususan, 2019-yilda butun postsovet hududida ilk bor O'zbekistonda dunyoning 20 mamlakatidan ijodkorlar tashrif buyurgan Birinchi Toshkent xalqaro amaliy bezak san'ati binnalesi o'tkazildi. O'zbekiston badiiy litseylari va maktablarining bitiruvchilari hamda o'quvchilari so'nggi 35 yil davomida amaliy bezak san'ati bo'yicha nufuzli xalqaro tanlovlarda g'oliblikni qo'lga kiritib kelmoqdalar.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari suramiz:

1. Maktab va oliy o'quv yurtlarining o'quv rejalari hamda dasturlarini qayta ko'rib chiqish. Bunda mutaxassislik sohasiga aloqador bo'lmagan fanlar sonini qisqartirish lozim. Bir qator badiiy fanlar va maxsus fanlarning o'ziga xos xususiyatlari tanlangan kasbni chuqur o'rganish uchun katta vaqt sarflashni va tegishli sharoitlarni talab etadi, shu sababli ushbu fanlar ko'lamini kengaytirish zarur.

2. Badiiy ta'limning o'ziga xosligini hisobga olgan holda, yuqori ta'lim darajasini saqlab qolish va qo'llab-quvvatlash. Buning uchun individual o'qitish va kichik guruhlarda dars o'tish tizimini saqlab qolish hamda rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

3. Ta'lim oluvchilarni professional amaliyotga integratsiya qilish. Talabalarning amaliyotini Innovatsion rivojlanish agentligi tomonidan davlat grantlari asosida amalga oshirilayotgan loyihalarda tashkil etish, shuningdek, talabalarning xalqaro ta'lim dasturlari, festival va simpoziumlardagi ishtirokini moliyaviy hamda axborot jihatidan ta'minlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Акилова К. Некоторые образовательные и научные аспекты деятельности Академии художеств Узбекистана//Санъат. – 2007. – №2. – С. 8–11.

2. Бабаджанова Г. К истории художественного образования Узбекистана// Санъат. – 2007. – №2. – С. 12–15.

3. Проблемы и перспективы развития декоративно-прикладного искусства Узбекистана//Санъат. – 2015. – №3. – С. 9–12.

4. Курбанов С. Каталог к 100-летию Республиканскому художественному колледжу им. П.Бенкова. Вступительная статья. – Ташкент: Санъат, 2018. – С. 5–15.

5. Курбанов С. Современное художественное образование Узбекистана (Обучение студентов изобразительному и прикладному искусству)//

Проблемы образования в истории и в теории архитектуры, ТАСИ. – Ташкент. – 2019. – С. 245–248.

6. Курбанов С. *Каталог к 90-летию Республиканской специализированной школе искусств интернат. Вступительная статья. – Ташкент, Санъат. – 2019. – С. 4–18*

Xurshida Ro'ziqulova

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Dramatik teatr rejissyorligi mutaxassisligi magistranti
E-mail: xurshid7830909@gmail.com

“JADIDLAR” MUSIQALI SPEKTAKLI HAQIDA YOSH MUTAXASSISNING SAHNAVIY MULOHAZALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada musiqali teatr sahnasida qo'yilgan “Jadidlar” musiqali spektakli yosh rejissura mutaxassisining professional kuzatuvlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot sahnaviy mulohazalar, tomoshabin emotsiyalarini kuzatish hamda rejissura qarorlarini anglash orqali olib borilgan. Spektaklning yutuqlari, sahnaviy yangiliklari bilan bir qatorda badiiy yaxlitlikni ta'minlashdagi muammolar ochib beriladi.

Kalit so'zlar: musiqali teatr, badiiy yaxlitlik, “Jadidlar” spektakli, rejissura tahlili, sahnaviy sintez, jadidchilik mavzusi, tomoshabin emotsiyasi.

STAGE REFLECTIONS OF A YOUNG SPECIALIST ON THE MUSICAL PERFORMANCE “JADIDS”

Abstract. This article analyzes the musical performance “Jadidlar” staged in a musical theater from the perspective of a young directing specialist. The study is based on professional observations of stage decisions, audience emotions, and directing approaches. Along with the achievements and innovations of the performance, issues related to artistic integrity are also examined.

Keywords: musical theater, artistic integrity, “Jadidlar” performance, directing analysis, stage synthesis, Jadidism theme, audience emotion.

Zamonaviy o'zbek musiqali teatrida tarixiy-ma'rifiy mavzularga murojaat qilish jarayoni so'nggi yillarda tobora faollashib bormoqda. Bu holat san'atning nafaqat estetik, balki ijtimoiy-ma'naviy vazifalarini kuchaytirish ehtiyoji bilan ham bog'liqdir. Ayniqsa, jadidchilik harakati kabi murakkab tarixiy hodisalarni sahnaga olib chiqish rejissura oldiga oddiy voqeaviy bayondan ko'ra chuqurroq – g'oyaviy, ruhiy va estetik sintezni ta'minlash vazifasini qo'yadi. Chunki jadidchilik faqat

tarixiy faktlar majmui emas, balki milliy ong uyg'onishi, shaxsiy mas'uliyat va ma'naviy tanlov bilan bog'liq jarayondir [1, 12-b].

Musiqali teatr tabiatiga ko'ra dramaturgiya, musiqa va sahna harakati bir-biri bilan uzviy bog'langan san'at turidir. Shu bois tarixiy-ma'rifiy mavzularni musiqali spektakl shaklida talqin etishda badiiy yaxlitlik masalasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, agar ushbu uch komponent yagona g'oyaviy markazga bo'ysundirilmasa, sahnaviy asar epizodlar yig'indisiga aylanib qolish xavfi tug'iladi [2, 45-b]. Bu jihat ayniqsa tarixiy shaxslar va ijtimoiy harakatlar obrazini yaratishda dolzarbdir.

Muqimiy nomidagi O'zbekiston davlat akademik musiqali teatrida sahnalashtirilgan "Jadidlar" musiqali spektakli ana shunday murakkab vazifani o'z zimmasiga olgan sahnaviy tajriba sifatida e'tiborni tortadi. Spektakl jadidlar faoliyatini musiqali drama vositalari orqali ifodalashga intilishi bilan o'zbek musiqali teatri amaliyotida muhim hodisa sanaladi. Shu bilan birga, mazkur sahna asari professional tahlil nuqtayi nazaridan o'rganishni talab etadigan qator badiiy va rejissura masalalarini ham yuzaga chiqaradi.

Mazkur maqolaning maqsadi – "Jadidlar" musiqali spektaklini yosh rejissura mutaxassisining sahnaviy kuzatuvlari asosida tahlil qilish, unda dramaturgiya, musiqa va sahna harakati o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aniqlash hamda badiiy yaxlitlikni ta'minlash darajasini baholashdan iborat. Tadqiqot vazifalariga spektaklning g'oyaviy-konseptual asoslarini ochib berish, tomoshabin emotsiyasining shakllanish mexanizmlarini kuzatish hamda aniqlangan muammolarni rejissura nuqtayi nazaridan izohlash kiradi. Ushbu yondashuv musiqali teatrdan tarixiy-ma'rifiy mavzularni sahnalashtirish masalalarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi [3, 87-b].

Musiqali teatr san'ati tabiatiga ko'ra ko'p komponentli badiiy tizim bo'lib, unda dramaturgiya, musiqa va sahna harakati yagona g'oyaviy-ma'naviy markaz atrofida birlashgandagina badiiy yaxlit asar yuzaga keladi. Teatrshunoslikda badiiy yaxlitlik tushunchasi sahnaviy asarning barcha elementlari bir fikrga xizmat qilishi,

epizodlar o'rtasida ichki mantiqiy va hissiy uzviylik mavjud bo'lishi bilan izohlanadi. L.A.Zaks ta'kidlaganidek, musiqali teatrda musiqa mustaqil bezak emas, balki dramaturglik jarayonni harakatga keltiruvchi asosiy kuchlardan biri sifatida namoyon bo'lishi lozim [1, 52-b].

K.S.Stanislavskiy rejissura nazariyasida sahnadagi har bir harakat va ovoz ichki zaruratdan kelib chiqishi kerakligini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, tomoshabin sahnada ko'rayotgan voqea tashqi shakl emas, balki ichki mantiqqa ega bo'lgan tirik jarayon sifatida qabul qilinishi zarur [4, 71-b]. Ushbu yondashuv musiqali spektakllarda ayniqsa muhim bo'lib, chunki musiqa va sahna harakati o'rtasidagi uzilish tomoshabin emotsiyasining susayishiga olib keladi.

Zamonaviy teatrshunoslikda E.Fischer-Lichte tomonidan ilgari surilgan performativlik nazariyasi sahna va zal o'rtasidagi emotsional almashinuv jarayoniga alohida e'tibor qaratadi. Tadqiqotchining fikriga ko'ra, spektaklning badiiy qiymati faqat sahnada yaratilgan obrazlarda emas, balki tomoshabin bilan yuzaga keladigan tirik muloqotda namoyon bo'ladi [2, 104-b]. Demak, musiqali teatrda badiiy yaxlitlik tomoshabin emotsiyasining uzluksiz shakllanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur nazariy yondashuvlar "Jadidlar" musiqali spektaklini tahlil qilishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki ushbu sahna asari murakkab tarixiy-ma'rifiy mavzuni musiqali drama shaklida ifodalashga intilgan bo'lib, unda dramaturgiya, musiqa va sahna harakati o'rtasidagi uyg'unlik darajasi spektaklning umumiy badiiy ta'sirini belgilab beradi.

"Jadidlar" musiqali spektaklning eng muhim yutuqlaridan biri – musiqali teatr sahnasida tarixiy-ma'rifiy mavzuga murojaat qilinishidir. Spektaklda musiqa, sahna harakati va dramatik matnni birlashtirishga bo'lgan intilish seziladi. Ayrim sahnalar tomoshabinlarda kuchli emotsional ta'sir uyg'otadi, ayniqsa jadidlar taqdiridagi bosim va ichki iztirob aks etgan epizodlarda zalda chuqur sukut hukm suradi. Biroq spektakl davomida umumiy rejissura konsepsiyasining barqarorligi har doim ham saqlanib qolmaydi. Epizodlar mazmunan boy bo'lsa-da, ularni bog'lovchi ichki dramatik o'sish ayrim joylarda sustlashadi. Musiqa ko'pincha sahnaviy

harakatga tashqi hamrohlik vazifasini bajarib, obrazlarning ichki kechinmalarini ochishda yetarlicha faol ishtirok etmaydi. Tomoshabin emotsiyasini kuzatish jarayonida spektakl befarqlik uyg'otmasligi aniqlandi. Shu bilan birga, ayrim sahnalarda emotsional uzilishlar sezilib, bu holat sahnaviy ritmning bir tekisda ushlab turilmaganligi bilan izohlanadi. Agar markaziy konflikt yanada aniq belgilanganida va musiqa hamda plastika shu konfliktga bo'ysundirilganida, spektaklning badiiy ta'siri kuchaygan bo'lardi.

Spektaklning ochilish sahnasi tomoshabinni jadidchilik davrining keskin ijtimoiy va ma'naviy muhitiga olib kirishga qaratilgan. Sahna qorong'ilikdan boshlanib, musiqaning sekin-asta kuchayishi orqali tarixiy bosim va ichki xavotir kayfiyati yaratiladi. Ushbu epizodda rejissura niyati aniq seziladi, biroq ichki dramatik harakat yetarlicha faol ishga tushmaydi. Natijada ochilish sahnasi tomoshabinni muhitga tayyorlaydi, ammo uni to'liq dramatik jarayonga bog'lab yubora olmaydi [3, 92-b].

Spektakl davomida alohida epizodlar jadidlar taqdiridagi ichki tanlov va bosimni ta'sirchan aks ettiradi. Ayniqsa, jadid obrazlarining qaror qabul qilish jarayonlari tasvirlangan sahnalarda tomoshabin zalida chuqur sukut kuzatiladi. Bu holat sahna vositalarining hissiy ta'sir kuchiga ega ekanini ko'rsatadi. Biroq epizodlar o'rtasidagi ichki dramatik o'sishning barqaror emasligi spektaklning umumiy ritmiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Musiqa spektaklda muhim hissiy fon yaratadi, biroq uning dramaturgiki imkoniyatlari to'liq ishga solinmagan. Ayrim sahnalarda musiqa obrazlarning ichki kechinmalarini ochishdan ko'ra, sahna harakatiga tashqi hamrohlik vazifasini bajaradi. Stanislavskiy ta'kidlagan "ichki harakat" tamoyili nuqtayi nazaridan qaralganda, musiqaning obraz ruhiyati bilan yanada chuqurroq bog'lanishi spektaklning emotsional ta'sirini kuchaytirgan bo'lardi [4, 118-b].

Tomoshabin emotsiyasini kuzatish jarayonida spektaklning befarqlik uyg'otmasligi aniqlandi. Shu bilan birga, ayrim sahnalarda tomoshabin hissiy jihatdan sahnadan uzilib qolgandek taassurot paydo bo'ladi. Bu holat sahnaviy

ritmning bir maromda saqlanmaganligi va markaziy konfliktning yetarlicha aniqlanmaganligi bilan izohlanadi. Fischer-Lichte nazariyasiga ko'ra, sahna va zal o'rtasidagi muloqot uzluksiz bo'lmagan hollarda spektaklning transformativ ta'siri susayadi [2, 129-b].

“Jadidlar” musiqali spektaklining eng muhim yutuqlaridan biri musiqali teatr sahnasida jadidchilik mavzusiga murojaat qilinganidir. Bu holat o'zbek musiqali teatrida tarixiy-ma'rifiy mavzularni dramatik-musiqiy sintez asosida ifodalashga bo'lgan intilishning kuchayib borayotganidan dalolat beradi [1, 45-b]. Spektaklda musiqa, sahna harakati va dramatik matnni birlashtirishga urinish yaqqol seziladi.

Spektakl davomida ayrim sahnalar tomoshabinlarda kuchli emotsional ta'sir uyg'otadi. Xususan, jadidlar taqdiridagi bosim, tahdid va ichki tanlov jarayonlari aks etgan epizodlarda zalda chuqur sukut hukm suradi. Bu holat sahna vositalari tomoshabin hissiyotiga bevosita ta'sir ko'rsata olganini anglatadi [2, 112-b].

Biroq spektaklning umumiy rejissura konsepsiyasi doimo bir maromda ushlab turilmaydi. Alohida epizodlar mazmunan boy va obrazli bo'lsa-da, ularni bog'lab turuvchi ichki dramatik o'sish ayrim joylarda sustlashadi. Natijada sahnaviy rivojlanish uzluksiz emas, balki parchali tarzda namoyon bo'ladi. Bu esa badiiy yaxlitlik masalasini dolzarb muammo sifatida yuzaga chiqaradi [3, 87-b].

Musiqa spektaklda muhim hissiy fon yaratadi, biroq uning dramaturgik imkoniyatlari to'liq ishga solinmagan. Ayrim sahnalarda musiqa obrazlarning ichki kechinmalarini ochishdan ko'ra, sahna harakatiga tashqi hamrohlik vazifasini bajarib qoladi. Stanislavskiy ta'kidlaganidek, sahnadagi har bir musiqiy element dramatik harakatning ichki zaruratidan kelib chiqishi lozim [4, 63-b].

Tomoshabin emotsiyasini kuzatish jarayonida spektakl befarqlik uyg'otmasligi aniqlandi. Biroq ayrim sahnalarda emotsional uzilishlar sezilib, bu holat sahnaviy ritmning barqaror ushlab turilmaganligi bilan izohlanadi. Sahna va zal o'rtasidagi muloqot uzluksiz bo'lishi uchun rejissura qarorlari hissiy o'sishni bosqichma-bosqich ta'minlab borishi zarur [5, 134-b].

Mazkur tadqiqot musiqali teatrdagi tarixiy-ma'rifiy mavzularni sahnalashtirish masalasi badiiy shakl tanlash bilan cheklanmasligini, balki murakkab g'oyaviy va dramaturgik yondashuvni talab etishini ko'rsatdi. "Jadidlar" musiqali spektakli misolida olib borilgan tahlil musiqali teatr sahnasida tarixiy ong, ma'naviy tanlov va shaxsiy mas'uliyat kabi tushunchalarni ifodalashda badiiy yaxlitlik hal qiluvchi omil ekanini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, "Jadidlar" musiqali spektakli o'zbek musiqali teatrida jadidchilik mavzusiga murojaat qilish yo'lidagi muhim sahnaviy tajriba sifatida baholanishi mumkin. Spektakl tarixiy voqelikni estetik talqin qilishga intilishi, musiqali drama shaklida milliy ma'naviy jarayonlarni ifodalashga bo'lgan urinishlari bilan e'tiborlidir. Bu holat musiqali teatrning nafaqat ko'ngilochar, balki ma'rifiy va ijtimoiy funksiyalarini ham namoyon etadi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida aniqlangan muammolar musiqali teatrdagi tarixiy mavzularni sahnalashtirish jarayonida rejissura konsepsiyasining aniqligi va izchilligi qanchalik muhim ekanini ko'rsatadi. Markaziy g'oyaviy konfliktning yetarlicha aniqlanmaganligi, sahnaviy rivojlanishning epizodik xarakter kasb etishi hamda musiqaning dramaturgik imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmasligi spektaklning umumiy ta'sir kuchini cheklovchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu holatlar musiqali teatrdagi shakl va mazmun o'rtasidagi muvozanat masalasini yana bir bor dolzarblashtiradi.

Tahlil natijalari yosh rejissura mutaxassisi uchun muhim ilmiy-amaliy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi. Xususan, murakkab tarixiy-ma'rifiy mavzularni sahnalashtirishda markaziy sahnaviy fikrni aniqlashtirish, musiqani obrazlarning ichki ruhiy holatini ochib beruvchi faol dramaturgik vositaga aylantirish hamda sahna plastikasini g'oyaviy mazmun bilan uzviy bog'lash zarurligi asoslab berildi. Bu yondashuv musiqali teatr sahnasida tarixiy obrazlarning yanada tirik va ta'sirchan talqinini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, "Jadidlar" musiqali spektakli musiqali teatrdagi milliy tarix va ma'naviy uyg'onish mavzularini sahnalashtirish jarayonida muhim bosqich sifatida baholanishi mumkin. Mazkur tadqiqot natijalari musiqali teatr amaliyotida

tarixiy-ma'rifiy mavzularni yanada izchil, badiiy jihatdan yaxlit va tomoshabin ongiga chuqur ta'sir etuvchi shaklda talqin qilish bo'yicha kelajak ilmiy izlanishlari uchun metodologik asos yaratadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Закс Л. Эстетика музыкального театра. – Санкт-Петербург: Композитор, 2005. – 256 с.
2. Fischer-Lichte E. *The Transformative Power of Performance: A New Aesthetics.* – London: Routledge, 2008. – 210 p.
3. Grotowski J. *Towards a Poor Theatre.* – London: Routledge, 2002. – 196 p.
4. Станиславский К. Режиссура санъати ҳақида. – Москва: Искусство, 1991. – 312 б.
5. Станиславский К. Актёрнинг ўз устида илашии. – Москва: Искусство, 1989. – 384 б.
6. O'zbek teatrshunoslari maqolalari to'plami. Zamonaviy o'zbek teatrida rejissura va sahnaviy izlanishlar. – Toshkent: San'at, 2020. – 240 b.
7. O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. Musiqali teatr va sahna san'atini rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar to'plami. – Toshkent, 2018. – 180 b.